

سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری

سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری
رايونل وفاق سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری
سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری
سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری
سَنبَالِ عَجَبِ مَائِي پَنڈر مونسِری

2
1997

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»

(پەسىللىك ئۈنۋېرسال ئىلمىي ژۇرنال)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر
ئىسلامجان شېرىپ

1997 - يىل 2 - سان
ئومۇمىي 36 - سان

*****

تەھرىر ھەيئەت پەخرى مۇدىرى:

تۇرسۇن سادىر، ئابدۇرېھىم رەجەپ

دائىمىي مۇدىرى:

ئىسلامجان شېرىپ (ئالىي مۇھەررىر)

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):

ئابدۇكېرىم راخمان، ئابدۇقادىر نەسىردىن، ئاۋۇت توختى، ئابدۇللا مەخسۇت، پەرھات سەئىدى،
تۇرسۇن ئوسمان، رىشات ئىنايتۇللا، مەمتىمىن ياسىن، مۇھەممەت ئوسمان، مەمتىمىن سادىق،
مۇھەممەت رەجەپ، مۇرات يۈنۈس، مەمتىمىن شايدىن، مەجت ئىمىن، جىلىل ناسىر، جالالىدىن
پازىل، سېيىتتىياز ھەۋەيدۇللا، سەمەت ئەيسا، شېرىپ ئىمىن، ئۆمەر ئابدۇللا، يۈسۈپ قاسىم.

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم

بۇ ساننىڭ مەسئۇل كوررېكتورى:

جالالىدىن پازىل

بۇ ساندا

مەنبۇى مەدەنىيەت

- ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئوبدان ئېلىپ بېرىشنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى
ئىكەنلىكىنى تونۇش كېرەك ..... تۈر ھېلىم 2
سوتسىيالىستىك مەنبۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنىنى توغرا تونۇش كېرەك
..... ئىمىن قارى قەييۇم، سۇلايمان نىياز 5
ھايات ساۋاقللىرى ..... ئىبراھىم ھەققۇلوۋۇ 8

ئەدەب-ئەخلاق

- ئەخلاق باغچىسىدىن گۈلدەستە ..... مۇھەممەت ئوسمان ھاجى 19
ئىدىيىۋى-ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ ئۈنۈمى توغرىسىدا ..... سۇلايمان نىياز 34
ئىقتىساد، بازار

- قانداق قىلغاندا بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە قۇرۇپ چىقىشنى
تېزلەتكىلى بولىدۇ ..... مۇنەۋەر قاسىم 36

قانۇن، تۈزۈم

- ئاسىيا دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى توغرىسىدا
..... تۇرسۇن نىياز ساۋۇر 39
قانۇن تۈزۈمنىڭ بازار ئىككىلىكىدىكى رولى توغرىسىدا ..... ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن 46

مەدەنىيەت، نەشرىيات

- ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇش
توغرىسىدا ..... دىلبەر كەرىمىپ 50
تارقىتىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك ..... ئىبراھىم ئاۋۇت 55
ئۆزىنى بىلىش ۋە ئىلگىرىلەش ..... مەھرگۈل ھەسەن 60

كلاسسىك ئەدەبىيات

- ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى توغرىسىدا
..... غەيرەتجان ئوسمان، ئىلى ھامۇت 62
قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىنىڭ تەتقىقات قىممىتى توغرىسىدا ..... پەرىدە ھامۇت 69

تارىخ، ئادەت

- قەدىمكى «كروران گۈزىلى» قەبرىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى
جەريانى ..... ئابدۇقەييۇم خوجا 76
نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا ..... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتسىن 81

مائارىپ

- ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساپاسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مائارىپ ۋە ئىقتىسادى ئامىللار ئۈستىدە تەھلىل
..... ئىلھام توختى 92

ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلىشىنى ئوبدان ئېلىپ بېرىشنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىكەنلىكىنى تونۇش كېرەك

تۈر ھېلىم

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «قارار» دا: سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت - سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نىشانى ۋە مۇھىم كاپالىتى. « دەپ تەكىتلىنىپ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇلدى. بۇ ئۇلۇغ بىر ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇش. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش - ئىسپاتقا چىقىرىدىغان ئۇلۇغۋار پىلانى ئومۇميۈزلۈك ئورۇنداشقا، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش بولۇپ، ئۇ پارتىيىنىڭ ئىسلىمىي لۇشىدە چىڭ تۇرۇپ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانىنى ئورۇنداپ ۋە 2010 - يىلغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانغا يېتىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىسپاتقا چىقىرىدىغان ئۇلۇغۋار پىلانى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ۋە جۇڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

1، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى. ئىككى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش قارشى بىزنىڭ سوتسىيالىزمنى قانداق تونۇش ھەققىدىكى بىلىشىمىزدىكى بىلىشىمىزدىكى مۇھىم بىر تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. يولداش دىڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىز يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىيچاناپ، مەزمۇنغا باي مەدەنىي تۈرمۈشنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم.» («دىڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2 - توم ئۇيغۇرچە نەشرى 309 - 310 - بەتلەر) » بىز قۇرماقچى بولغان سوتسىيالىستىك دۆلەت يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتكىلا ئەمەس، يۈكسەك مەدەنىۋى مەدەنىيەتكىمۇ ئىگە بولۇش كېرەك. مەنىۋى مەدەنىيەت دېگەننىمۇ مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتتىلا ئەمەس، كوممۇنىستىك ئىدىيە، غايە، ئېتىقات، ئەخلاق، ئىنتىزام، ئىنقىلابىي مەيدان ۋە پىرىنسىپى، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى يولداشلارچە مۇناسىۋەتنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مۇنداق ئىكەن، بىز قىلچە تەۋەنمەي كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرىشىمىز ھەم مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىككى مەدەنىيەتنى ماسلاشتۇرۇپ ئورتاق راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پۈتۈن زەھنى بىلەن ئىقتىسادنى تۇتۇۋاتقاندا بەزىدە ئىدىيىۋى سىياسىي خىزمەتكە، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئاساسلا سەل قاراش ۋە ئۇنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش ئەھۋالى يۈز بېرىپ مەنىۋى جەھەتتە بۇلغۇنۇش كېلىپ چىقىدۇ. بۇ خىل ناتوغرا قاراشلارنى تۈزىتىش بىلەن بىللە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدە «ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى تەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىساد بىلەن جەمئىيەتنى ماسلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇش» يېتەكچى ئىدىيىسىنى ھەقىقىي تۇرغۇزۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تونۇپ يېتىش كېرەك. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى بىرلىككە كەلگەن كۆرۈش نىشانى قىلىپ باشتىن ئاخىر ئىشغىيماي ئىككى قولدا تۇتۇش، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا مەنىۋى مەدەنىيەتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئىقتىسادنىڭ بىردەملىك تەرەققىياتى كۆزلەشكە بولمايدۇ. يېڭى ۋەزىيەتتە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش - ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش شەرتى ئاستىدا ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قىلىپ ماسلاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇپ بىر قول قاتتىق، بىر قول يۇمشاق بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشى، ئىسلاھات چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇۋاتقان، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىنىۋاتقان شارائىتتا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق بولغان ئورتاق غايە، قىممەت قارشى ۋە ئەخلاق قىلىپىنى

شەكىللەندۈرۈپ چىرىك ئىدىيە ۋە رەزىللىكلەرنىڭ بىلىش كۆتۈرۈشى، يامراپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى چەكلەش مەخلىسىنى كۈچەيتىپ، مەدەنىيەت ئەخلەتلىرىنىڭ تارقىلىشىنى توسۇپ ۋە تۈگىتىپ، دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ ئېلىمىزنى «فەرىيەلىشىۋېتىش»، «پارچىلاش» سۈپىتىگە تاقابىل تۇرۇپ، بۇندىن كېيىنكى 15 يىلدا پۈتكۈل مىللەت ئىچىدە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئورتاق غايىسىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەندە چىڭ تۇرىدىغان قەتئىي ئېتىقادىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇش؛ ئىدىيە، ئەخلاق جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى، پەن مائارىپ سەۋىيىسىنى، دېموكراتىيە، قانۇنچىلىق قارشىنى ئاساس مەزمۇن قىلغان ھالدا پۇقرالارنىڭ ساپلىقىنى كۆرۈنەرلىك ئۆستۈرۈش؛ ئىجابىي، ساغلام، مول مەزمۇنلۇق خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنى كۆرۈنەرلىك ئۆستۈرۈش؛ شەھەر - يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىيات، ئاممىۋى تەرتىپ، تۇرمۇش مۇھىتىنى ئاساسىي بەلگە قىلغان مەدەنىيەت دەرىجىسىنى كۆرۈنەرلىك ئۆستۈرۈش، مەملىكەت دائىرىسىدە ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ماس راۋاجلانغان ياخشى ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈشتىن ئىبارەت نىشاننى چوقۇم ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا تىرىشىش لازىم.

2، ئىدىيە، ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ئوبدان تۇتۇپ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئۆلچەمگە لايىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈش. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىدىيە، ئەخلاق قۇرۇلۇشى بىلەن مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىدىيە، ئەخلاق قۇرۇلۇشى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ جىنى بولۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. «قارار» دا كۆرسىتىلگەندەك: «بىر مەزگىل ئىچىدە پۇلپەرسلىك، راھەتپەرسلىك، ئۇچقا چىققان شەخسىيەتچىلىكنىڭ بىلىش كۆتۈرۈشى بەزى چىرىكلىك، رەزىللىكلەرنىڭ قايتىدىن پەيدا بولۇشى مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئاممىنىڭ ئىنكاسى كۈچلۈك بىرگەۋدىلىك قىزىق نۇقتا بولۇپ، بەزىلىرى خېلىلا ئېغىر، ھەرىكەتلىرى، شەھۋانە نەرسىلەر، قىمار ئويناش، زەھەرلىك چىكىملىك چىكىشنى سېتىش قاتارلىق رەزىللىكلەر قايتا بىلىش كۆتەردى، يالغان، ساختا، ناچار تاۋارلار، ئالداچىلىق ھەرىكەتلىرى ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قالدى، مەدەنىيەت ئىشلىرى پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىدى، بىلىش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈشكە زىيان يەتكۈزۈدىغان نەرسىلەر قايتا - قايتا چەكلەنگەن بولسىمۇ تېخى تۈگىتىلمىدى، چىرىكلىشىش بەزى جايلاردا يامراپ پارتىيە ئىستىلى، ھۆكۈمەت ئىستىلىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ۋەزىيىتىنى مۆلچەرلىگەندە بۇنداق مەسىلىنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ھەرگىز يول قويۇشقا بولمايدۇ». شۇنىڭ ناھايىتى ئېنىقكى، سوتسىيالىستىك ئىدىيە، ئەخلاق - مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ خاراكتېرى ۋە يۆنىلىشىنى مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا غايەت زور تۈرتكۈلۈك رول ئوينايدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزىملىق سوتسىيالىستىك تەربىيىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق، كەسپىي ئەخلاق، ئائىلە ئەخلاقى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ كىشىلەرنى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئورتاق غايىسى ۋە توغرا دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارشى، قىممەت قارشىنى تۇرغۇزۇشقا يېتەكلەپ، ئىلغار تەلپەرنى كەڭ دائىرلىك تەلپەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولغان بارلىق ئىدىيە، ئەخلاققا، دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان بارلىق ئىدىيە، ئەخلاققا، چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىككە ئىشىلىدىغان، ساختىلىق، رەزىللىكلەرنى چەكلەپ توغرا كەيپىياتنى جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولغان بارلىق ئىدىيە، ئەخلاققا، پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشقا، سەمىمىي ئەمگىكى بىلەن گۈزەل تۇرمۇشنى قولغا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق بولغان بارلىق ئىدىيە، ئەخلاققا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىپ خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ پائال ئۆرلەشكە يېتەكلەپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىدىيە، ئەخلاق سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك. ① ئىدىيە، ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش، بولۇپمۇ دىڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى ئارقىلىق پۈتۈن پارتىيىنى قۇرالاندۇرۇش، كادىرلار ۋە خەلقنى تەربىيەلەش كېرەك. ئىدىيەدە ئازات بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت بۇ جەھەتتىكى چىڭ تۇتۇپ، سوتسىيالىزم دېگەن نېمە دېگەن بۇ تۈپ مەسىلىنى دەۋر قىلىپ ئۆگىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى، دۆلەتنىڭ تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىنى توغرا تونۇش سوتسىيالىزم مەسىلىسىدىكى مۇجىمەل كۆز قاراش ۋە تونۇشلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىستىقادىنى

مۇستەھكەملەش كېرەك. ② ۋە تەنپەنرۈملىك تەربىيىسىنى ئۇزاققىچە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ كىشىلەرنى جۇڭگونى سوتسىيالىزىمغا قۇتقۇزالايدۇ ۋە جۇڭگونى سوتسىيالىزىمغا راۋاجلاندۇرالايدۇ دېگەن ھەقىقەتنى ئېنىق تونۇتۇشقا ياردەم بېرىپ پۈتكۈل جەمئىيەتتە ئۆزىنى قەدىرلىش، ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتەكى مىللىي روھنى جارى قىلدۇرۇپ، كىشىلەرنى سوتسىيالىستىك ۋەتەننىمىزنى گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداش ئۈچۈن بارلىق كۈچنى تەقدىم قىلىشنى ئەڭ زور شەرىپ، دۆلەتنىڭ مەنپەئەتىگە ۋە ئىززەت - ھۆرمىتىگە زىيان يەتكۈزۈشنى ئەڭ زور نومۇس بىلىدىغان قىلىشىمىز كېرەك ③ خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى، كوللىكتىۋىزىمىنى پىرىنسىپ، ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، ئىلىم - پەننى، سوتسىيالىزىمىنى سۆيۈشنى ئاساسى تەلەپ قىلىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق، كەسپى ئەخلاق ۋە ئائىلە ئەخلاقى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ ئۆز ئارا ياردەم بېرىدىغان، باراۋەر دوستانە ئۆتىدىغان، ئورتاق ئالغا ئىلگىرلىيدىغان كىشىلىك مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرۈشىمىز كېرەك. ④ سوتسىيالىستىك ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك كۈچەيتىپ مەدەنىيەتلىك، ئەدەبىيلىك بولىدىغان، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان، ئومۇمنىڭ مۈلكىنى ئىسرايدىغان، مۇھىتنى ئىسرايدىغان، ئاساسىي قانۇن، قانۇن - ئىنتىزاملارغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدىغان ئىجتىمائىي ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىش؛ خىزمەت ئورنىنى سۆيۈش، كەسپىگە سادىق بولۇش، سەمىمى بولۇش، ئىشتا ئاخىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش، ئاممىغا خىزمەت قىلىش، جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت كەسپى ئەخلاقنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىش؛ چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىپ كىچىكلەرنى ئىززەتلەيدىغان، ئەر - ئاياللار باراۋەر بولىدىغان، ئەر - خوتۇن ئىناق ئۆتىدىغان، تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرىدىغان، خۇلۇم - خوشىنلار ئىناق ئۆتىدىغان ئائىلە ئەخلاقىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىش كېرەك. ھەر قايسى كەسپ ۋە ساھەلەردىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزۈشنى ئالدىنقى مۇھىم نۇقتا قىلىش كېرەك. ⑤ پارتىيىنىڭ ماتارىپ فاكىجىيىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك مەكتەپ باشقۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش كېرەك. ياش - ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇلۇغۋار غايە تىكلەپ ئېسىل ئەخلاق يېتىلدۈرۈشكە ياردەم بېرىپ، ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ ئەخلاق، ئەقىل، جىسمانى، گۈزەللىك جەھەتتە تەڭ تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىزم قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىز باسلارنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئەخلاق دەرسى بىلەن سىياسى نەزەرىيە دەرسىنى ھەقىقىي كۈچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، بىلىم ئۆگىنىش بىلەن ئەخلاق، ياخشى ئادەت يېتىلدۈرۈش ئۆزىنى تەربىيەلەشنى دۆلەتنىڭ تەقدىرى، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، پارتىيىنى، خەلقنى سۆيىدىغان، كوللىكتىۋغا كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئۇستازلارغا ھۆرمەت قىلىدىغان، تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان، ئىتتىپاقلىشىپ ئۆز ئارا ياردەم بېرىدىغان، قانۇن - نىتىزىغا رىئايە قىلىدىغان كەيپىياتنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك. ⑥ سوتسىيالىستىك ئەخلاق - پەزىلەتنى شەكىللەندۈرۈش، مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ماتارىپقا، قانۇن - تۈزۈمگە تايىنىش كېرەك. ئومۇم خەلق ئارىسىدا ئاساسىي قانۇن، قانۇنلارغا رىئايە قىلىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ قانۇنچىلىق ئېڭى ۋە دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق قارشىنى كۈچەيتىپ، كىشىلەرگە پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى، ئۆزىنىڭ خىزمەت ۋە تۇرمۇشلىرىغا ئالاقىدار قانۇن - نىزاملارنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلىدىغان، ئۆزىنى قانۇن بويىچە باشقۇرىدىغان، ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قانۇن بويىچە قوغدايدىغان، قانۇن قورالدىن پايدىلىنىشقا قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان، ئادالەتنى ياقتايدىغان، يامان قىلمىشلاردىن چەكلىيدىغان ئىجتىمائىي كەيپىياتنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

3) پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چىڭ، ياخشى تۇتۇپ، پارتىيە ئىچىدىكى چىرىكلىكلەرنى تىرىشىپ يوقىتىش. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش - پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى ئىزچىل ئىجرا قىلىشنىڭ مۇقەررەر تەلپى، كۈچى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى، شۇنداقلا مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدۇر. پارتىيىنىڭ، دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسىي ئىسمى ياخشى، زور كۆپ سانلىق پارتىيىلىك كادىرلار پاك - دىيانەتلىك، لېكىن، پارتىيە ئىچىدە، دۆلەت ئورگانلىرى ئىچىدە ھەقىقەتەنمۇ چىرىكلىك ھادىسىلىرى مەۋجۇت، ھەتتا بەزى جەھەتلەردىكى چىرىكلىكلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەسىرى خېلىلا ئېغىر بولۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا تەسىر يەتكۈزدى، ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ قالدى. بىر قىسىم كىشىلەر يېڭى ۋەزىيەتنىڭ سىنىقىغا ۋە پۇلنىڭ قىزىقتۇرۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي پارا يىپ قانۇننى (ئاخىرى 7-بەتتە)

سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستىراتېگىيىلىك ئورنىنى توغرا تونۇش كېرەك

ئىمىنى قارى قەبىبۇم، سۇلايمان نىياز

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا: «سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش لازىم» دېيىپ كۆرسىتىلدى. سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىرگە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىمۇ بەرپا قىلىش - پارتىيىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىزچىل قائىدىسى. 17 يىللىق ئۇلۇغ ئەمەلىيەت ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ساھەسىدە غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. لېكىن بۇ جەرياندا ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا تەڭپۇڭ بولماسلىق، مەسلىھەتلىشىشكە ئەھۋالارمۇ كۆرۈلدى. بۇنىڭدىكى سەۋەپ ئاساسلىقى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلمىي ئورنىغا نىسبەتەن تونۇشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىندۇر. شۇڭا سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلمىي ئورنىنى توغرا تونۇشتا ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئىگىلەپلا قالماستىن يەنە ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم ئورنى، رولى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

1. مەنئى مەدەنىيەت - سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئىلمىي نىشانلارنىڭ بىرى. بىرىنچى، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت - سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىگە قارىغاندىكى ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە قارىغاندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىدىن باشقا يەنە يۈكسەك مەنئى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىردىن - بىر مۇھىم بەلگۈسى بولۇپ، بۇ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي ئەۋزەللىكىدۇر. يولداش دېڭ شياۋپىڭ كۆپ قېتىم چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ مۇنداق دېيىپتۇ: «بىز سوتسىيالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمدىنمۇ تېزىمۇ راۋاجلاندۇرالايمىز» دېگەن شارائىتقا ئىگە بولغانلىقىنىلا ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزم تۈزۈمى ۋە باشقا ئېلىسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى مۇقەررەر پەيدا قىلىدىغان خىلمۇ - خىل ئاچكۆزلۈك، چىرىكلىك ۋە ئادالەتسىزلىك ھادىسىلىرىنى تۈگىتىشكە سوتسىيالىزمنىڭلا قاتتىق ئىمكانلىقى كۆزدە تۇتۇپ، سوتسىيالىزم يولىدا كۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتىمىز»^① كوممۇنىستىك غايە، ئېتىقادنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى بولغان سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنى مەيلى ھازىر ۋە كەلگۈسىدە بولسۇن ئۇنى يۈتكۈل ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىمىزنىڭ نىشانى قىلىش لازىم. ئەگەر بىز ئۇنىڭغا سەل قارىساق ھەتتا ئۇنىڭدىن ۋاز كەچسەك سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەۋزەللىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرگىلى بولمايدۇ ھەمدە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدىكى ئاكتىپچانلىقىنى، ئىجتىھاتچانلىقىنى، ئاڭلىقلىقىنى قوزغاشقا بولمايدۇ.

ئىككىنچى، مەنئى مەدەنىيەتنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇش - سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم نىشانىدۇر. ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىرگە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىمۇ بەرپا قىلىش ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى بىر تۈپ قائىدىسىدۇر. ھەمدە پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ستىراتېگىيىلىك كۈرۈش نىشانىدۇر. بۇ شۇنى چۈشىنىدۇرۇپ بېرىدۇكى، پۈتكۈل جەمئىيەتتە مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇش - ئېلىمىز سوتسىيالىزم ئىشلىرى تەرەققىياتىدىكى ستىراتېگىيىلىك نىشانلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا چوڭقۇر ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئىلمىي مەزمۇنى ۋە تۈپ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى، روشەنكى، بۇ ئىلمىي نىشان ۋە ۋەزىپىلەرنىڭ بەلگىلىنىشى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشقا پايدىلىق. ئەگەر بىز مۇشۇ نىشاننى ئىسلىق قىلىساق سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

ئۈچىنچى، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش دەرىجىسى - سوتسىيالىستىك جەمئىيەت

① (دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما) 3 - توم ئۇيغۇرچە 292 - بەت.

تەرەققىياتنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەمدۇر. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسىي ئۆلچەمدۇر. شۇڭا سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا باھا بەرگەندە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش دەرىجىسىدىن ئىبارەت ئۆلچەمنى ئاساس قىلىش شەرت. شۇبەسىزكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى جەمئىيەت ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرى تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان تۈپكى ئۆلچەم، لېكىن، بەزى كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە مۇئامىلە قىلغاندا كۆپىنچە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى سەۋىيىسى ۋە ماددىي بايلىقلارنىڭ مول بولۇش دەرىجىسىگىلا قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەشكىل قىلغان ئەڭ مۇھىم ئامىل بولغان ئادەمنىڭ تەرەققىياتىغا سەل قارايدۇ، ئەمگەكچىنىڭ پەن - تېخنىكا سۈپىتىنى ۋە ئىدىيىۋى ئەخلاق سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە سەل قارايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، ئۆلچەمگە قارىتا بۇنداق تار قاراش سوتسىيالىزم تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان تۈپ ئۆلچەمگە نىسبەتەن ئاسانلا خاتا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ قويىدۇ. ھەمدە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى مۇھىم، مەس ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پائىل سەپ تەسەر كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىز سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، 1 مىليارت 200 مىليون ئاھالىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەر ۋاقىت ئەسدىن چىقارماسلىقىمىز لازىم. بۇ بىر مەسىلىگە قارىتا ھەر قانداق ۋاقىت ئېتىبارسىز قاراش تەرەققىيات ستراتېگىيىسىگە قارىتا زور ئوڭۇشسۇزلىقنى ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا بىز سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئادەمنىڭ تەرەققىي قىلىش سەۋىيىسىدىن ئايرىلغان ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش دەرىجىسىنى ئابىستراتىك ھالدا سۈرەتلەپلا قويمايلىقىمىز لازىم. شۇڭا ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى نىشان قىلغان سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى - سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي قىممەت مىزانى بولۇشى كېرەك.

2. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش - سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ستراتېگىيىلىك تاللاشتۇرۇش.

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇشنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلەندى. ھەر قانداق ۋاقىتتا مەنئى مەدەنىيەتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئىقتىسادنىڭ بىر مەزگىللىك تەرەققىياتىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن بۇيان سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ھەمدە نۆۋەتتىكى خەلقئارا، مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئاساسىدا چىقىرىلىدىغان ستراتېگىيىلىك تاللاشتۇرۇش سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى - گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئىرادىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر تەلپى.

بىرىنچى، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش نۆۋەتتە تۈرلۈك تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. مەركەز 9 - بەش يىللىق ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان يىراق كەلگۈسى كۈرۈش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئىككى چوڭ ستراتېگىيە يەنى ئىككى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئىككى تۈپ ئۆزگۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىككى تۈپ ئۆزگۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي رولى ئىدىيىنى داۋاملىق ئازاد قىلىپ كۆز قاراشنى ئۆزگەرتىپ، ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىش ستراتېگىيىسىگە مەس كېلىدىغان بىر قاتار، يېڭى نۇقتىئىنەزەرلەرنى تىكلەشكە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەخلاق ۋە پەن - تېخنىكا مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى مەنئى تۈۋرۈك ۋە مەنئى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭدىن كۆرۈنۈشلۈك بولدىكى، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تەمىن ئېتىدىغان بۇنداق مۇھىم كاپالەت بولمىسا ئىككى تۈپ ئۆزگۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ناھايىتى قىيىنغا توختايدۇ. ئەمەلىي تۈرمۈشتە خىزمىتىمىزگە تەسەر يەتكۈزۈپ كېلىۋاتقان تۈرلۈك مەسىلىلەر ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەڭپۇڭلىقىنى يوقاتقانلىقى، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ نىسبەتەن ئارقىدا قالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ناچار ئىجتىمائىي مەدەنىيەتلەر ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى چىرىتمەكتە. كىشىلەر مەنئى مەدەنىيەتكە سەل قاراشنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئېلىپ

كېلىدىغان زىيىنىنى ئويلاپ يەتمىگەن. بۇ بىزگە شۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، سوتسىيالىزىمنىڭ ماھىيەتلىك تەلپىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ئۈچۈن ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى مەس قەدىم بىلەن راۋاجلاندۇرۇشىمىز كېرەك. تەرەققىيات چىڭ قائىدە، ئىككى مەدەنىيەتنى مەس قەدىم بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشۇمۇ چىڭ قائىدە. تەرەققىياتقا بولغان ھەر قانداق بىر تەرەپلىملىك چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ئەڭ خەتەرلىك، ئەڭ زىيانلىق.

ئىككىنچى، سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش دۆلىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى خەلقئارا كۈرەشتە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم تەدبىرى. نۆۋەتتە خەلقئارا جەمئىيەتتىكى كۈرەشنىڭ مۇھىم نوقتىسى ھەربىي ئىشلار، سىياسىي جەھەتتىكى قارشىلىشىشتىن ئىقتىساد، پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى رىقابەتكە ئۆزگەردى. شۇنى ئېنىق كۆرۈشىمىز كېرەككى، كۈرەشنىڭ مۇھىم نوقتىسىنىڭ ئۆزگۈرۈشى غەربتىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ بىزگە قارىتا سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ھۇجۇملىرىنىڭ توختاپ قالغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. پەقەت بۇ خىل كۈرەشنىڭ شەكلىدىلا ئۆزگۈرۈش بولدى، خالاس. ئۇلار ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى قويۇق ئالاقىدىن تېخىمۇ پايدىلىنىپ بىزنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشىنى كۈچەيتىمەكتە. شۇڭا بىز سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە ستراتېگىيە يۈكسەكلىكىدە قاراپ ۋە ئۇنى قوغداپ، سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇشىمىز ھەمدە ئىلگىرى ئىقتىسادىي خىزمەتنى تۇتقاندا ئوخشاش سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ ياخشى تۇتۇپ، سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيە بازىسىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە قىلىپ، بىر مەزگىل داۋاملاشقان بىخوتلۇق ھالىتىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا جۇڭگو سوتسىيالىزم يۈتۈلۈشىنى بويلاپ ئالما باسالايدۇ ھەمدە كەسكىن، مۇرەككەپ كۈرەشلەردە تەۋرىنمەي چىڭ تۇرالايمىز.

(بېشى 4-بەتتە)

بۇزىدىغان، پارا ئالىدىغان، ھوقۇق - پۈل سودىسى قىلىدىغان، خەلقنىڭ بايلىقىنى بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلىدىغان، مېنىڭمۇ مېنىڭ، سېنىڭمۇ مېنىڭ دەپ ئۆز نەپسىگە چوغ ئارتىدىغان يولغا كىرىپ كەتتى. گەرچە بۇنداقلارنىڭ سانى ئاز بولمىسى بىلەن كەلتۈرگەن زىيىنى ئىنتايىن چوڭ يولدى. ئۇلار پارتىيە ئىستىلىغا داغ تەككۈزۈش، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بۇلغاش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى، پارتىيىنىڭ خەلقنىڭ قەلبىدىكى ئوبرازىغا قاتتىق زىيان يەتكۈزۈپ، خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. بۇنداق چىرىكلىكلەرگە سەل قاراپ ئۇنىڭ يامراپ كېتىشىنى توسمىغاندا ۋە قەتئىي قانۇن بويىچە زەربە بەرمىگەندە، ئۇ، پارتىيىمىزنى، خەلق ھاكىمىيىتىمىزنى، ئۇلۇغۋار سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىمىزنى نابۇت قىلىۋېتىدۇ. دېمەك، پارتىيە ئىستىلىنى توغرىلاش، پارتىيە ئىچىدىكى چىرىكلىكلەرنى يوقىتىش بىردەمىمۇ كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان ئىش بولۇپ قالدى. پارتىيە ئىستىلىنى توغرىلاش ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ياخشىلاشنىڭ ئاچقۇچىدۇر.

(4) ھەر خىل جىنايى ھەرىكەتلەرگە قەتئىي ئۈنۈملۈك زەربە بېرىپ، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىش. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئېلىمىز جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش جەھەتتە بەزى يېڭى مەسىلىلەر كۆرۈلدى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاللا قاچان يوقىلىپ كەتكەن ئىپپەت - نومۇسنى سېتىش، پاهىشۋازلىق قىلىش، زەھەرلىك چىكىملىكلەرنى چىكىش، سېتىش قاتارلىق رەزىللىكلەر قايتىدىن بىش كۆتەردى، سىرلىق كىتاب - ژۇرناللار ۋە ئۇن - سىن بۇيۇملىرى بىر مەھەل يامراپ كەتتى، ئىقتىسادىي جىنايەت، جىنايى ئىشلار جىنايىتى، چوڭ ئىغزە، مۇھىم ئەنزىلەر يىلمۇ يىل كۆيۈپىش ھالىتىدە تۇرماقتا. بەزى جايلاردا ھەتتا جىنايەتچىلەر گۇرۇھلىرى، قانۇنسىز دىنى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەر پەيدا بولدى. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەتراپلىق ئالما ئىلگىرىلىشى ۋە جەمئىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىنى ئۆزىگە نىشان قىلىدۇ، ئۇ بۇ رەزىللىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشى مۇقىم ئىجتىمائىي مۇھىتقا مۇھىتقا، شۇڭا، ھەر خىل ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەرگە ۋە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلەرگە قەتئىي زەربە بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇقىم ئىجتىمائىي مۇھىت ياراتقىلى بولىدۇ.

ھايات ساۋاقلرى

ئىبراھىم ھەققولۇۋ

بىراقلاشتۇرىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، بىز ئىسىرلىك ۋەقەلەر-
گە كۆۋاھ بولغۇچى چىنارلارنى دانا ۋە مېھرىبان بوۋىلىرىد-
مىزنى سۆيگەندەك سۆيۈپ، ئۇلارنىڭ سىرلىق شېۋىرلاش-
لىرىنىڭ مەنىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگەن بولاتتۇق.
يېزىلاردىكى كالا قىلىۋېتىلگەن ئۈجمە ياغاچلىرىنى كۆر-
سىڭىز يۈرىڭىز ئېچىشىدۇ. دەرەخلەر - بىزنىڭ دوستىمىز
ۋە قېرىندىشىمىز. ئۇلار ئانىمىزدەك ساخاۋەتلىك. كۈزل
قىزلارنىڭ كۈلگە ئوخشىتىلىشى ھاۋايى - ھەۋەستىن ئە-
مىس. قوشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئىنسانغا يېقىنلىقىنى تەس-
تىقلىگۈچى ھېسابسىز رىۋايەت ۋە ئەپسانىلار بار. نىزامى
گەنجۋىنىڭ «خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانىدا پەرھاد تەلەپ-
سىز ئاشق يېگىت تىمسالىدا كۆرسىتىلگەن. ئۇ، ئۆز جەمئى-
يىتىگە سېغىمىغان، زورلۇق مۇھىتىدىن بەزگەن قەھرىمان.
ئۇ ئادەملەرنى تەرك ئېتىپ، چۆل - جەزىرلەردە ھايۋانلار
بىلەن دوستلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئىتراپىغا ئوۋچىلار جەبرىدىن
قاچقان ياۋايى جاندارلار توپلىنىدۇ. ئۇلار پەرھادقا مېھىر
- شەپقەت كۆرسىتىدۇ. بۇ ھايۋانلارنىڭ بىرى پەرھادنىڭ
ئورۇن - كورپىسى بىلەن چېدىرىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككىنچى-
سى ئۇنىڭ قول ۋە ئېتەكلىرىگە سۆيۈپ تىرىكلىيدۇ. ئۇنى
كۈندۈزلىرى كىيىكلەر يالغۇز قويمىيدۇ. تۈنلىرى بۇغۇلار
ئۇنىڭ بىلەن سىردىشىپ، ئىشق دەردى بىلەن ھىجران
غۇسسىلىرىنى بەگىللىتىدۇ. پەرھاد ئادەملەردىن كۆرمىگەن
خىيرى خاھلىقنى ھايۋانلاردىن كۆرىدۇ. مۇھىت ۋە جەمئىيەت-
تىن تاپالمىغان ئەركىنلىكى ئانا تەبىئەت قۇچقىدىن تاپى-
دۇ.

.....

قەدىمكى ھىندى ئىپوسى «ماخابخاراتا» ھېكايەلىرىد-
دەمۇ ئىغىر ئىجتىمائىي مۇھىت ھالىدىن كەتكۈزگەن، يا-
مانلىق ۋە ناھەقلىقلەردىن يۈرەكلىرى مىجىلغان ئايرىم قە-
رىمانلار ئۆزلىرىنى تەبىئەت باغرىغا ئۇرىدۇ. قىزىقى شۇنىڭ-
دىكى، ئۇلار قوشلار ۋە ھايۋانلار بىلەن دوستلىشىپلا
قالماي، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى كىيىملىرىنى تاشلاپ ئوت -
چۆپلەر بىلەن دەل - دەرەخلەرنىڭ ئوتلىرىدىن توقۇلغان
كۆڭلەكلەرنى كىيىپ يۈرىشىدۇ. ئۇلار بۇنداق كىيىملەر
ئىنسان قەلبىنى بېزمىدۇ، دەپ قارايدۇ.
ئەلىشىر نەۋائىي يازىدۇ:

تەبىئەت - گۈزەللىك ۋە ھۈرلۈك قۇچقى
«تەبىئەت بىلەن ئورتاق تىل تاپساڭ ھېچقانداق
ۋاقىتتا كەمبەغەللىشمەيسىن. سېنى ئادەملەرنىڭ پىكىر -
مۇلاھىزىلىرى ئەمەس، بەلكى تەبىئەت دۆلەتمەن قىلىدۇ»
دەيدۇ يۇنان پىلاسوفىلىرىدىن بىرى. بۇ گەپنى بىر تەرىپلى-
مە چۈشەنمەسلىك كېرەك. ئاخىر دىلى تەبىئەتكە باغلانمى-
غانلار - باغرى تاش كىشىلەر ئەمەسمۇ؟ ھېسسىياتسىز
قەلبلەرگە گۈزەللىك قانداق سىغىشى مۇمكىن؟ باھارنىڭ
كۆنۈرەڭگۈ ۋە ياڭراق ئاھاڭلىرى بىلەن كۈزنىڭ كىشىنى
مەست قىلىدىغان سادالىرىغا ھەۋەس قىلمايدىغان كۆڭۈل-
لەردە خۇشاللىق ۋە دەرد - ھەسرەت دېگەنلەر نېمە قىل-
سۇن؟

تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قە-
دىمىي ھەمدە دائىملىق بىر جەريان. ئىنسان دۇنياغا كېلىشى
بىلەنلا تەبىئەت باغرىدا ياشايدۇ. ئادەم تەبىئەتتىن قانچە
بىراقلاشسا، ئۇ روھىي تەرىپتىن شۇنچە قەھەتلىشىپ، يامان-
لىق ۋە ياۋۇزلۇق تۇيۇقلىرىغا شۇنچە يېقىنلىشىدۇ. تەبىئەت
باغرى ئادەمگىمۇ، ھايۋانغىمۇ ئوچۇق. بىراق ئادەملەر توپى
بەزىدە تەبىئەتكە ھايۋانلارمۇ قىلمايدىغان دەھشەتلىك ئىش-
لارنى راۋا كۆرىدۇ. بۇ - رىزالت. بۇ - ۋەتەن، خەلق
ۋە ئىنسانىيەتكە نىسبەتەن رەھىمسىزلىكتۇر. بۇلار ھەقىقەتتە
ئويلاساڭ خىيالنىڭ ئىختىيارسىز تارىخقا قايتىدۇ. ئۆتمۈش
زاماندا ئادەملەر دەرەخلەرگە سېغىنىشقان. بىرەر دەرەخنىڭ
قۇرۇشى ياكى نابۇت بولۇشىنى زور پاجىئە، دەپ ھېساب-
لاشقان. دەرەخنىڭ بىرەر شېخىنى سۇندۇرۇشنى ئۆز جېنى-
نىڭ ئازابلىنىشى، دەپ بىلىشكەن. دەرەخلەر شان - شەرىد-
چى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن ئاجايىپ مۇراسىملارنى دېمەمسىز
تېخى؟

ئەپسانىلارغا قارىغاندا، مۇسا پەيغەمبەر خۇدانىڭ
ۋەسلىگە يېتىش ئىشقى بىلەن ئۇنى ئۇزۇنچە ئىزدەيتىۋ.
ئاخىرى ئۇنى تەبىئەت باغرىدىن تېپىپتۇ. كۆيۈۋاتقان بىر
دەرمخ: «مانا، مەن خۇدا مەن!» دېگەنمىش ئۇنىڭغا. بۇ
ئەپسانىنىڭ مەركىزىدە: «ئەي ئادەم، ئاۋارە بولما، سېنىڭ
تەڭرىڭ - تەبىئەتتۇر» دېگەن پىكىر ياتىدۇ.

.....

تەسەۋۋۇر ۋە خاتىرە قاششاقلىقى ئادەمنى تەبىئەتتىن

روھى، دەردى ۋە خۇشاللىقى بىلەن ئۇيغۇنلاشقان بولىدۇ. شەرق شېئىرىيىتى تارىخى خىس تەبىئەت قالمۇسىدۇر.

***

تەبىئەت - بۇ، ئالدى بىلەن ھايات ۋە تىرىكلىك تەنتەنىسى، روھ ۋە گۈزەللىك مەنبەسى سۈپىتىدە تۈگمەس ۋە چېگرىسىز دۇر. ئۇنىڭ ئۆزى شائىر، كەشپىياتچى ۋە تەڭدىشى يوق مەردۇر. تەبىئەت بىلەن باغلىق بولغان ھەممە سۆز، رەڭ، ئالماڭ ۋە تەسۋىر ئۇنىڭغا تەبىئىي مەس بولۇشى كېرەك.

تىلغا ئېتىبار - ئەلگە ئېتىبار

رەئايەت قىلىنىشچە، قەدىمكى زاماندا ئاقىل بىر ئادەمنىڭ گۈزەل قىزى بولغان ئىكەن. شۇ دەللىرىگە ئىككى پەرىشتىنىڭ ئىشقى چۈشۈپتۇ. قىز ئۇلارنىڭ قايسىسىرىگە كۆڭۈل بېرىشىنى بىلمەي قاپتۇ. پەرىشتىلەر قىزنىڭ ۋاسالغا ئېرىشىش ئۈمىدىدە ئۆزلىرىنى كۆرسىتىشكە باشلاپتۇ. لېكىن قىز ئۇلارغا شۇنداق دەپتۇ: «مەن يۇرت پەرزەنتى بولالايدىغان ئوغۇلغا ئانا بولۇشنى خالايمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن سىلەرنىڭ ئۇنى قانداق تەربىيەلەيدىغانلىقىڭلارنى بىلىشىم كېرەك. ئەنە شۇنىڭغا قاراپ، مەن سىزلەرگە قارا- رەمنى ئېيتىمەن.»

«بۇ ئىش پەقەت مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ. مەن ئۇنىڭغا ئىلىم ئۆگىتىمەن. ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيىدىن دەرس ئالىدۇ. سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەجنەبىي تىللارنى ئىگىلەيدۇ. دۇنياغا ئۆز نامىنى تارتىدۇ» دەپتۇ بىرىنچى پەرىشتە.

ئۆتۈم ئىككىنچىسىگە كەلگەندە، ئۇ دەپتۇ: «ئىنسان ئۈچۈن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇرغان بايلىق - تىل. ئانا تىل بولىدىكەن، ۋەتەن، خەلق بولىدۇ. خەلقنىڭ ئۆمۈر ئۆلمىچىسىنى ئۇنىڭ تىلى بەلگىلەيدۇ. دۇنيادىكى ھەممە گۈزەللىك ۋە سەھرى كۈچ تىلدا بولىدۇ. ئىنسان ئانا ئەللىنى بىرىنچى بولۇپ ئەنە شۇ تىل ۋاسىتىسىدا ئاڭلايدۇ. مەن ئۇلۇڭنى تىلغا خىيانەت قىلماسلىققا ئۆگە- تىمەن. ئۇنىڭغا ناخشا، چۆچەك ۋە داستانلارنى ئېيتىپ بېرىپ، سېنىڭ لەنابتىڭگە لەنابت قوشۇپ تۇرغان ئانا تىلىمىز ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشقا ئۆكتىمەن.»

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ئالىم پەرىشتە قاققلاپ كۈ- لۈپ، رەقىبىنى ئەقلى كەملىكتە ئەيىبلەپتۇ، ئوتتۇرىدىكى تالاش - تارتىش ناخىرى جاڭجالغا ئايلىنىپتۇ.

«جېدەللەشمەڭلەر، - دەپتۇ قىز، - يۇرتىمىزدا بىر ئۇلۇغ دانىشمەن بار، ئۇنىڭ يېنىغا بارىمىز. ھەممە نەرسە شۇ يەردە ھەل بولىدۇ. ئۇنىڭ ھۆكۈمى مەن ئۈچۈن

تونۇغە يۈزسۈرتەگەر ئالەم، چەمەندە ھەر شەجەر، ئوخشىمە قەدىنگە، سۈرتەي بارچە ياپراغىغا يۈز. لىرىك قەھرىمان يارىنىڭ تونىغا يۈزىنى سۈرتۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئەمما بۇ ئارزۇسىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئۇنىڭدا يېتەرلىك ئىشەنچ يوق. شۇڭا ئۇ: «تەبىئەتتىكى قايسى دەل - دەرمخ سېنىڭ قەدىنگە ئوخشىسا، ئۇنىڭ ياپراقلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپرىمەن» دەيدۇ. بۇ بېيتتا، بىرىنچىدىن، دەرمخ ئادەملەشتۈرۈلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ بەسىنى بىلەن يارىنىڭ قاشتى ئوتتۇرىسىدا پەرق يوق. ئىككىنچىدىن، دەرمخ بەرگىلىرىگە يۈز سۈرتۈش يۇقىرىقى ئېپوس قەھرى- خانلىرى كەيگەن توقۇما كۆڭلەكلەرنى ئەسكە چۈشۈرىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىدە تەبىئەت ئەڭ ئالدى بىلەن بىرىنچىسى ھۈزلۈك تاپانچى، ئەرك سەلتەنىتى سۈپى- تىدە ئۇلۇغلىنىدۇ. راست، تەبىئەت بىلەن ئىنساننى ئايرىپ بولمايدۇ. بىز بالىلىقىمىزدا كۈن ۋە تۈنلىرىمىزنى ئانا تەبى- ئەت قوينىدا ئۆتكۈزۈمىز. ئۇ چاغدىكى چۈشلىرىمىز كۆپىن- چە قۇشلار بىلەن بىر تىلدا سۆزلىشىش، ئېرىق - ئۆستەڭ سۆلىرىنى ئەگىشىپ يۈگۈرۈش، چوڭلارغا بىلدۈرەلمىگەن بالىلىق ئىستەكلىرىنى دەل - دەرمخلەرگە ئىزھار قىلىشتۇر. تەلبەلىك كۆركىم، قۇچارمەن باغ ئارا ھەرسەرۋىنى، كۈن ئۆتۈپ ئول سەرۋى قەدىدى سىيمىيە بولغايمۇ دەپ. دەپ يازىدۇ ئەلىشىر نەۋائىي. بۇ ئاشقانىە پىكىر. لېكىن ئۇ باشقا جەھەتلەردىمۇ قىممەتلىك. بالىلىقتا ھەركىمنىڭ جىمىت يېرىپ قۇچاقلايدىغان دەرمخلىرى بولىدۇ. ئۇلارنى قۇچاقلاپ كىمدۇر شادلانغان، كىملىرىدۇر ئۆكسۈپ يىغلا- خان. بۇ دەرمخلەرنى قايسىدۇر بىر بالىنىڭ شېرىن ئارمان- لىرى لەرزىگە سالغان. نەۋائىينىڭ يۇقىرىقى مىسالىرى كىشىنى شۇلار توغرىسىدىمۇ ئويلىاندۇرىدۇ، ئادەمنى تەبى- ئەت ئالىمىدىن زوقلىنىش، ئۇنىڭ بىلەن ھەمئەپمىس بو- لۇش، ئۇنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىپ كۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ.

ناخشىسىنى ئاقتۇرۇپ دالالار، ئورمانلار ۋە دەريالار ئۈزۈرە ئۇچۇۋاتقان شامال، تۈن سۈكۈناتىدا ئۇنىسىز شۈبۈر- لاۋاتقان يۇلتۇزلار، بۇلۇتلار كەينىدىن نازلىق مارلاۋاتقان ئاي، جۇشقۇنلۇق شەۋقىغە تولۇپ ئېقىۋاتقان پاكىز بۇلاق، ئاسماننىڭ كۆز يېشى بولغان يامغۇر، ھەر بىرى ئۆز پەيزى ۋە كۆركىگە ئىگە بولغان يىل پەسىللىرى - كۈز، قىش، باھار، ياز قاتارلىقلار قەدىم - قەدىمدىن تارتىپ شائىرلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ كەلگەن. مەلۇمكى، تەبىئەت شېئىرىيەتتە مەنزىرە ياكى پوئىتىك تەسۋىر ۋاسىتىسى سۈپىتىدە ئەكس- ىنى تاپىدۇ. لېكىن ئۇ ھەر ئىككىلا ھالەتتىمۇ شەخس قەلبى،

قانۇن»

ئۇلار ھېلىقى دائىمىيەتنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. ئۇ ئاردا بولۇپ تۇنكىن ھەممە گەپ - سۆزنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ھېلىقى «كەم ئەقىل» پەرىشتىگە دەپتۇ: «قىز سېنى ياخشى كۆرمەدۇ، يوقمۇ، بۇنى بىلمەيمەن، لېكىن ئاتلىق شەرىپكە سەن لايىقىمەن.»

بۇ تەربىيىۋى قىممىتىنى زادى يوقاتمايدىغان رىۋايەت. بىرىنچىدىن، ئۇ ئانا تىلىنىڭ قىممىتى ۋە ئىستىقبالى ئۈچۈن ھەمىشە قايغۇرۇش زۆرۈرىيىتىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، تىلنى سۆيىمگەن ئادەم، ھەر قانچە ئوقۇ-مۇشۇلۇق بولغان شۆھرەتلىك ئادەم بولسىمۇ، ھەقىقىي خەلقپەرۋەر بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۈيۈك يازغۇچى ۋە شائىرلار مانا شۇ ھەقىقەتلەرنى ئۆز ئىشىنىڭ ۋەجدانى مىزانى قىلغان. ئۇلار يازغان ئەسەر-لىرى بىلەن ئانا تىلىنىڭ پاكلىقىنى ھىمايە قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ يېتىشقا ئەمەلىي ھەسسە قوشقان.

تىل - خەلقنىڭ ئىجادىي قابىلىيىتىنى يورۇقلۇققا چىقىرىدىغان ئامىلدۇر. ئەگەر خەلق تەبىئىي نەپىس سۇ-سايىدا، تىلنىڭ تەرەققىيات ھەرىكەتلىرىمۇ بوشىشىپ ئاستىدە لايدۇ.

خەلق روھى ۋە تەپەككۈرنىڭ توختىشى - تىل تەرەققىياتىنىڭ زاۋالى. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى - ئۆلەمس غايىلەر تەسۋىرلەنگەن تىلدۇر. شۇڭا نەۋائىي ئۆمۈرلۈك زامانىۋى سەنئەتكار، تىلنىڭ كېلەچىكى ۋە ئىستىقبالىنىڭ پاسبانى سىملىسىدەمەڭگۈ ياشايدۇ.

دۇنيادا كەمسىتىلىدىغان تىل يوق. ھەر قانداق بىر تىل ئۆزىچە گۈزەل ۋە قىممەتلىك. لېكىن بۇ يەردە ئېيتىپ ئۆتسە بولمايدىغان مۇنداق بىر ئۇيغۇنلۇق نادانلىق بار، ئۇ بولسىمۇ ئىجادىيەت ئەھلىنىڭ ئۆز تىلىغا چوڭقۇر مۇ-ھەببەت قويماسلىقى. مەلۇمكى، نەۋائىي دەۋرىدە پارىسى تىل نوپۇزلۇق تىل ھېسابلانغان. تۈركىي شېئىرىيەتنىڭ مۇنداق ئاستا ئالغا سىلجىشىغا شۇ ئەھمىيەت ۋەكىللىرىنىڭ كۆپرەك ئۆز تىللىرىدا ئەمەس، پارىسىدا ئىجاد قىلىشقا بېرىلگەنلىكى سەۋەب بولغان. ئەلىشىر نەۋائىي «مۇھاكىمە-ئۆل لۇغەتەيىن» ئەسىرىدە بۇ مەسىلىگە جامائەتنىڭ دىققەت-تىنى تارتىپ يازىدۇ: «بۇ خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئىجاد ئەھلى سالاھىيەت ۋە ئىستېداتلىرىنى ئۆزگە تىل بىلەن ئىپادە قىلمىغان بولسا ... شۇنداقلا ئىككىلا تىلدا سۆزلىشىش، يېزىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان بولسا، بولۇپمۇ ئۆز تىللىرى بىلەن كۆپرەك يازغان بولسا ... دېمەك، نەۋائىيىدا باشقا تىلغا قىلچىمۇ ھۆرمەتسىزلىك تۇيغۇسى

بولمىغان. يازغۇچى ياكى شائىر ئۆزى خالىغان بىرەر مەل-مەت تىلىدا قەلەم تەۋرىتىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ ئانا تىلىغا ئۆگەيلەرچە مۇئامىلە قىلماسلىقى كېرەك. ئاخىر مىللىي تىلنىڭ سېھىرلىك ئىچكى كۈچىنى، مۇزىكا ۋە ئاھاڭلىرى بىلەن ئۇنىڭ رەڭدارلىقىنى خەلققە يازغۇچى، شائىر يەت-كۈزمەسە كىم كۆرسىتىدۇ؟ نەۋائىي تىل ۋە تەپەككۈر، سۆز ۋە ئىنسان كەمالىتى قاتارلىق مەسىلىلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شائىر بىر ئورۇندا: «كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇ-پى تىل ۋە ئۇ خەزىنە كىلىتىنى سۆز بىل» دەپ نەسىھەت قىلسا، باشقا بىر جايدا سۆزنى كۆڭۈلنىڭ جاۋاھىرى، دەپ باھالمايدۇ. سۆز شۇنداق بىر بۈيۈك، شۇنداق بىر ئىلاھىي كۈچكى، ئۇ «ئۆلگەن ئادەمنىڭ تېنىغا روھ» بېخىشلىشى ياكى تىرىك روھنى ھالاك قىلىشى مۇمكىن.

سۆزنىڭ ياخشىسى ۋە ئېتىبارلىقى - راست ۋە چىن سۆز، ئەڭ يامىنى يالغاندۇر. راست گەپ قىلىپ، توغرىلىق-نىڭ تەرغىباتچىسى بولغانلار - ئانا ۋە ۋەجدانلىق كىشىلەر-دۇر. رىياكارلار - ئالداچى، مەككار، ھەقىقەت ئالدىدا يۈزى قارا كىشىلەردۇر. يالغانچىلار گەپلىرىنى ئەل ئىچىدە بىرەر - ئىككى قېتىم ئاققۇرۇشى مۇمكىن، لېكىن سىرى پاش بولغاندىن كېيىن بەررىس رەسۋا بولىدۇ. ئەل ئۇنىڭغا ئىككىنچى ئىشەنمەيدۇ.

نەۋائىينىڭ پىكىرىچە، تىل ئىنساننى ھاياتىدىن ئاچ-راتقۇچىدۇر. شۇڭا ئۇ ھاياتىدەك پىشقىرىپ يۈرمەسلىكى، يېقىنلىرى ئارىسىدا ئەمەس، بەلكى باشقىلار ئالدىدىمۇ شېئىر سۆزلىكى بىلەن يېقىن ۋە سۆيۈملۈك بولۇشى لازىم. ئەل ھەر قانچا پىكىر، سۆزلىرى يېقىملىق، يۇمشاق كۆڭۈل كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن كۆرىدۇ. بۇنداقلارنىڭ سۆزلىرى ئەقىل ۋە ھېكمەتكە تولغان بولۇپ، دۈشمىنىنىمۇ يارۇ - بۇرادەرلىرىگە ئايلاندۇرالايدۇ.

«كىمنىڭ مېڭىسىدە ئىللىت بولسا، ئۇنىڭ سۆزىدە باغلىنىش يوق، مېڭە ساغلام بولسا، گەپ - سۆزمۇ يېقىم-لىق ۋە خاتالىق» دېيىدۇ ئەلىشىر نەۋائىي. دېمەك، سۆزلەر-نى بىر - بىرىگە باغلاپ، مەنە ۋە مەنىتىق تەلەپلىرى بىلەن گەپ قىلىش - ئەقلىن ساغلاملىق ئالامىتىدۇر. لېكىن ئەقىل - ھۇش يۈكسەكلىكىنىڭ يەنە بىر تەرىپى بار، بۇ - كۆپ گەپ قىلماسلىق. نەۋائىينىڭ پىكىرى بويىچە ئېيتساق، قىسقا سۆزلىگۈچى كىشىنى ئەقىلغە ئۇنىدىگۈچى، كۆپ ۋاپىغۇچى كىشىنى بىزار قىلغۇچىدۇر. پىكىرى قابىلىيىتى سۇس بولغان مەدەنە شەخسلەر تىلغا پەرۋاسىز قارايدىغان ناھەقلىكلەردۇر. نەۋائىي، گېپىنى تىزگىنلەشنى بىلمەيدىغان مەدەنىلەرنى قارىلاپ يازىدۇ: «تىلغا ئېتىبارسىز - ئەگە

ئىشىنىدۇرۇشتۇر. تۆۋىندىكى بېيىتىنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

نېچە تاجۇەردۇر كېسەلەر باشىن،
چۆھەڭگەمسىز نەغمە تار تار خۇرۇس.

بۇ ئىمدى ئوقتا نىسبەتەن سەلبىي دەلىل. خورازنىڭ مەزكلىسىز چىللىشى ھازىرقى كۈندىمۇ شۇملۇقىنىڭ بىشارى. تى ھېسابلىنىدۇ. نېمىشقا؟ يىراق ئىسرلەردە كايو مارس دېگەن پادىشاھ ئۆتكەنمىش. ئۇ ئادىل بولۇپ كۆپ يەرلەر. نى ئاۋاتلاشتۇرغان ئىكەن. كايو مارسنىڭ پۇشاڭ ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، ئۇنى دەۋامىدى تېخىدا دىۋىلەر ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. بۇنىڭدىن بىر قۇش ئاگاھ بولۇپ، قاتتىق ئالە قىلىشقا باشلاپتۇ. شاھ شۇ قۇشنىڭ «يول باشلىشى» بىلەن ئوغلىنىڭ جىمىتىنى تېپىپتۇ. ئۇ ئوغۇللىرىدىن بىرىنى يۇرتقا باشلىق قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆزى دىۋىلەرنى ئۆلتۈرۈشكە ئاتلىنىپتۇ. كايو مارس كېتىۋېتىپ يولدا بىر ئاق خورازنى كۆرۈپتۇ. خوراز يول بېشىدا تۇرۇپ ئىغىز چىلىمىشقا ئىكەن. سەل نېپىراقتا بىر توخۇنى يىلان ئوراپ ئالغان بولۇپ، خوراز چىللىغاچ يىلانغا جان - جەھلى بىلەن تاشلىنىدىكەن. بۇ ھال كايومارسقا بەكمۇ يېقىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ: «دېمەك، خوراز ئۆز جۈپىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كۈرىشۋاتقان ئىكەن، بۇ جانۋارنىڭ خۇي - پەيلى. مۇ ئىنسان پەرزەنتىگە ئوخشايدىكەن» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ، يىلاننىڭ بېشىنى يەنچىپ، خوراز بىلەن مېكىيانى ئازاد قىپتۇ. ئۇلارنى ئۆز ئوغۇللىرىغا ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئاسراپ - ئاۋايلاشنى بۇيرۇپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئەلدە توخۇ ساڭلاش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. چۈنكى توخۇ بارخانىدا ناراغا دىۋە يولمىلى ئىمىش. ئىسلىدە خورازنىڭ چىللىشى ياخشىلىقنىڭ بىشارىتى. ئۇنداقتا نەۋائىي نېمىشقا مەزكلىسىز چىللىغان خورازنىڭ بېشىنىڭ كېسىلىشى ھەققىدە گەپ قىلىدۇ؟ بۇ ھادىسىمۇ كايومارس تەقدىرىگە باغلانغان. بىر كۈنى ھېلىقى ئاق خوراز كۈتۈلمىگەندە كەچكە يېقىن چىللاپ قالىدۇ. ئادەملەر بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمەي قايىمۇقىشىدۇ. كېيىن مەلۇم بولىدۇكى، ئەسلىدە كايومارس ئۆلگەن ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خوراز كەچقۇرۇن چىللىدىمۇ - دېمەك بۇ يامانلىقتىن بىشارەت، بۇنداق خورازنى دەرھال ئۆلتۈرۈش كېرەك، دېگەن پىكىر قەتئىي نەقىدە شەكلىگە كىرىپ، ئىسرلەر مابەينىدە ياشاپ كەلگەن. نەۋائىي خەلق ئارىسىدا ياشاپ كەلگەن بۇ كونا چۈشەنچىگە ئاساسلىنىپ ئورۇنسۇز گەپ، ئارتۇقچە بىلجىرلاشلار ئاقىۋىتىنىڭ ئۆلۈمگە سەۋەب بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئىسكەرتىپ ئۆتكەن.

كىشى قانچە كۆپ ئويلاپ، قانچە كۆپ ئوقۇسا،

ئېتىبارسىزدۇر. كۆپ گەپ قىلىدىغان مەمەدانە - تاڭ ئاھىدە - چە قالاۋاپ چىقىدىغان قوتۇر ئىتقا ئوخشايدۇ.»
قارماقتا بۇ پىكىرلەر ئادەتتىكىچىدەك كۆرۈنىدۇ. شۇ - ئا نەۋائىي ئۆز شېئىرلىرىدا باشقىچە يول، ئۆزگىچە ئۇسۇل تاللايدۇ. ئۇلاردا تىلغا ئېتىبارسىز قاراشتىن كېلىدىغان ئاق - ۋەتلەر تۈرلۈكچە ئۇسۇللاردا ئىسپاتلىنىدۇ. مانا، مۇشۇنداق شېئىرلارنىڭ بىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى:

نەۋائىي تىلنىڭ ئىسرغىل زىنھار،
دېسەڭ كىم، يېمەي دەھر ئىشىدىن قۇسۇس.

بۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى بېيىتى. بۇنىڭدا شائىر: «دۇنيا ئىشلىرىدىن ئەپسۇس چەكمەي دېسەڭ تىلنىڭغا ئېھتىيات بول، ئۇنى ئاسرا» دەۋاتىدۇ. بۇ يەردىكى ئاساسىي مۇددىئا - ئۇقۇرمەن ئېڭىغا سىڭدۈرۈلمەكچى بولغان مەقسەت تىلنى ئىسراشقا بولغان دىۋەت. لېكىن بۇ دىۋەت كىمگە كىدۈر تېز بېرىپ يېتىشى، بىراۋلارنىڭ ئېڭىغا بولسا ھەتتا تەسىرمۇ قىلمىسلىقى مۇمكىن. بۇ ھال قانداقتۇر بەدىئىي دەلىللەرنى كەلتۈرۈش ئېھتىياجىنى تۇغدۇرغان. كېيىنكى مىسرالار ئەنە شۇنىيەتتە يېزىلغان:

نەزەر قىلكى، ئوق ئاغزى تىلسىز ئۈچۈن،
قىلۇر تاجۇەرلەر بىلەدە سىتبۇس.
نېچەتاجۇەردۇر كېسەلەر باشىن،
چۆ ھەڭگەمسىز نەغمە تار تار خۇرۇس.

بۇ قۇرلاردىكى پىكىر ۋە ماھىيەتنى ئېنىق بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن توغرا خۇلاسە چىقىرىش ئۈچۈن، ئۆتمۈشتىكى بىر قىسىم ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرگە مۇراجىئەت قىلىش زۆرۈر.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىچە، يا بىلەن ئوق خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغاندۇر. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ يانى شاھقا، ئوقنى ئەلچىگە نىسبەتلەشتۈرگەن. ئوقنىڭ ھەرىكىتى ياغا باغلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەردە يا ھۆ - كۆمۈرلىقتى، ئوق بولسا ئۇنىڭغا بولغان تايىشەلىك ۋە بېقىندىلىقتى بىلدۈرگەن. ئەگەر بىر قەبىلە ئىككىنچى بىر قەبىلىگە ئوق ئەۋەتسە ئۇ ئىككى مەنىنى بىلدۈرگەن، بىرىنچىسى، ھۆرمەت، ئىككىنچىسى، قارملىق ۋە تايىشەلىك. ئەڭ قەدىمكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە تۈركىي خەلقلەردە ھەر بىر قەبىلىنىڭ مەخسۇس ئوقى بولغانلىقى يېزىلغان. نەۋائىي ئى ئەنە شۇ چۈشەنچىلەرگە تايىنىپ، ئوقنىڭ تىلسىزلىقىدىن سۆز ئاچقان. ئەمما بۇ يەردە شائىر ئۈچۈن مۇھىمى - ئوق باھانىسىدە تىلنى ئىسراش ھەققىتىگە ئوقۇغۇچىنى

كۆھرىدۇر. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىسرلەر مابەينىدە سېخى ئادەملەر ئۇلۇغلىنىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ «ئىنسان- يەت بېغى» نىڭ پەيزى ۋە ھوسۇلدارلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمىغان. سېخى زاتلار بار ئىكەن، «ئادە- مىلىك پەزىلەتلىرى» مەڭگۈلۈك پاك ۋە مۇقەددەستۇر. نەۋائىي سېخى ئادەملەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى يەر- دىن كۆككە ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇنى ئىنسانىيەتكە خالمان - خالمان ھوسۇل بېرىدىغان خاسىيەتلىك بۇلۇتلار توپىغا قىياسلايدۇ. پەخىل ئادەم بولسا ئۇنىڭ تەتۈرسىدۇر. پەخىل- نىڭ غىم - تەشۋىشى دائىما ئالماق ۋە يىغماقتۇر. نەۋائىي پەخىللارنى ئېڭىزىدىن دان تېرىيدىغان چۆمۈلگە تەڭلەش- تۈرىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ تەكىتلەش لازىمكى، ئىسراپخور- لۇق، ھالال توپىلغان دۇنيالىقنى ماختانچاقلىق بىلەن خەير- ىرى - ئېھسان قىلىشنى شائىر سېخىلىك ھېسابلىمايدۇ. نەۋائىي «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تا يازىدۇ: «ئىسراپ قىلىش - سېخىلىق ئەمەس. ئورۇنسىز بۇزۇپ - چېچىشنى ئەقىللىق ئادەملەر سېخىلىك دەپمەن. ھالال مالنى سۈرىغانى كە- شىلەر دىۋانە، دەيدۇ. يورۇق جايدا شام ياقاننى ئادەملەر ئەقىلدىن ئازغان، دەيدۇ. ماختىنىش ئۈچۈن مال بېرىش - ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىش. شۇ يول بىلەن ئۆزىنى سېخى قىلىپ كۆرسىتىش - ھاياسزلىق. كىمكى خەلققە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېھسان بەرسە - ئۇ پەسكەشلىك. تىل- گەندىن كېيىن بېرىش - ساخاۋەتتىن ئەمەس. قىستىغاندىن كېيىن بەرگەندىن بەرمىگەن ياخشى. بىر توغراچى ئىككىگە بۆلۈپ، يېرىمىنى ئاچ ئادەمگە بەرگەننى سېخى دەپ، ئۆزى يېمەي ھەممىسىنى مۇھتاج ئادەمگە بەرگەننى خىسەتلىك دوست، دەپ بىل».

يورۇقتا شام ياقان تەلۈنگە ئوخشاپ قالماستىن، ماخ- تانچاقلىق بىلەن بەھايالىقتا داڭ چىقارماستىن، سېخىلىق نىقابىدا ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىشتەك پەسكەشلىككە قۇل بولماستىن ئۈچۈن، يۇقىرىقى پىكىرلەرنى ئەستىن چىقار- ماسلىق لازىمدۇر. سېخىلىقنىڭ مۇھىم شەرتى - ياخشى- لىق. ئەمما ياخشىلىققا مىننەت قوشۇلسا، ئۇ ئەھمىيىتىنى تولۇق يوقىتىدۇ.

قىل ياخشىلىقۇ دېمەكنى داخلى قىلما،
مىننەت بىلەن ياخشىلىقنى باتىل قىلما.

نەۋائىي ھىممەتنى ساخاۋەتتىنمۇ ئۈستۈن قويدۇ. ئۇنىڭچە «سېخىلىق - ئادەمنىڭ بەدىنىدۇر، ھىممەت بولسا - ئۇنىڭ جېنى». جانسىز ئەننى تىرىك دېگىلى بولمىغىنى- دەك، ھىممەتسىز ئادەمنىمۇ ئەر دېگىلى بولمايدۇ. ھىممەت

ئۆگەنسە ئۇ شۇنچە ئاز، لېكىن مەنىلىك گەپ قىلىدۇ، ئەل ئارىسىدا شۇنچە ئىززەتكە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ نەۋائىي: «سۆز كۆڭۈلدە پىشىپ، تاۋلانمىغىچە تىلغا كەل- تۈرمە. دىلدا بار سۆز ۋە پىكىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېيتقۇ- لۇق ئەمەس. ئىچىڭدە ياتقان سۆزلەرنىڭ سېنىڭ سىرلىرىڭ. سىر بولسا نەپەسكە ئوخشاشدۇر. چىققان نەپەسنى قايتۇر- غىلى بولمىغاندەك، ئېيتىلغان سۆزنىمۇ ياندۇرۇۋالغىلى بول- مايدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى يازغان. بىز بۇ بوۋا كالان شائىرىمىزنىڭ بۇنداق نەسەھەتلىرىنى زادى ئېسىمىز- دىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

ساخاۋەت - تەن، ھىممەت - جان

شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلستان» كىتابىدا بىر دانىش- مەندىن: «ساخاۋەت ياخشىمۇ ياكى شىجائەتتۇمۇ؟» دەپ سورالغاندا، ئۇ: «ساخاۋەت بار يەردە شىجائەتنىڭ نېمە كېرىكى؟» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ - ھەر قانداق مەردلىك ۋە شىجائەتنىڭ مەنبەسى ساخاۋەت، ئۇنىڭ بىلەن ھېچنې- مىنى ئايماسلىق، ئۇنىڭغا مىننەت ۋە غەزەپسىز ياخشىلىق قىلىش دېمەكتۇر. ئۇنىڭدا مېھىر، ئىشەنچ ۋە كۆكسى - قارنى كەڭلىك ھېسسىياتلىرى مۇجەسسەم بولىدۇ. ساخا- ۋەتلىك ئادەم ھىممەتنى ئۇلۇغ كىشىدۇر. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئادەمگە ئاللىقانداق بىر تاشقى ياردەم بېرىش ئەمەس، ئادەم قەلبىنى قەدىرلەش، نەپسانىيىتى ۋە روھىنى ئاسراش بىرىن- چى ئەمەس، ئادەم قەلبىنى قەدىرلەش، نەپسانىيىتى ۋە روھىنى ئاسراش ۋە ئۇلۇغلاش بىرىنچى دەرىجىلىك ئىشتۇر. ئۇ: «زۆرۈر ۋاقىتتا يېرىلگەن بىر ئىسكى چاپان ساخاۋەت، ھەدىيە قىلىنغان زەر تون ئەرزىمەستۇر» دەپ بىلىدۇ. نەۋائىي رۇبائىلىرىنىڭ بىرىدە ئىماننىڭ مۇستەھكەم- لىكىنى ئۈچ نەرسىگە نىسبەتەن قىلىدۇ. بۇ ئۈچ نەرسىنىڭ بىرىنچىسى - ھايا، ئىككىنچىسى - ۋاپا، ئۈچىنچىسى - ساخاۋەتتۇر:

ئۈچ قىسىم ئىلە ئىمانغا بەنا فەھم ئەيلە،
ئەۋۋە قىسىنى ئانىڭ ھىيا فەھم ئەيلە،
ئىككىنچىسىنى داغى ۋە فا فەھم ئەيلە،
ئۈچىنچىنى بىلمەسەڭ، سەخافەھم ئەيلە.

شائىر «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ئەسىرىدە ساخاۋەت مە- سلىسىگە ئالاھىدە ئورۇن ئاجرىتىپ، ئۇنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن تەرىپلەيدۇ: «ساخاۋەت - ئىنسانىيەت پېغىنىڭ ھو- سۇلدار دەرىخى، بەلكى ئۇ دەرمخنىڭ خاسىيەتلىك مېۋە- سى. ساخاۋەت - ئادەملىك پەزىلىتىنىڭ مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان دېڭىزى، بەلكى ئۇ دوڭۇنلۇق دېڭىزنىڭ بىباھا

ئامالسىز قالدۇ. بۇ بېيىت بىلەن ئاۋۋالقى بېيىت ئوتتۇرىسىدا سەۋەبى باغلىنىش يوق، لېكىن مەنتىق ئېتىبارى بىلەن ئۇيغۇنلۇق بار. ئىككىنچى دەلىل:

ئەگەرچە ئېرور موشەك ئاتماق ئىشى، بۆلۈت مامۇغىن ئور تەي ئالمىس كىشى.

ھىمىت - مەنئى ئىخلاقىي چۈشەنچە. نەۋائىدىكى قۇدرەت بۇ چۈشەنچىنىڭ ماھىيىتىگە ئوقۇغۇچىنى ھاياتىي ھادىسىلەر ئارقىلىق ئىشەندۈرىدۇ. ئاخىر كۆككە قاراپ چوغ - يانغىن ئېتىۋەرگەن بىلەن «بۆلۈت مامۇغى» نى ئۆرتىگە لى بولمايدىغانلىقىدىن كىممۇ گۇمانلىنىدۇ؟ شېئىردىكى «بۆلۈت مامۇغى» - ھىمىتى يۈكسەك، ئالىجاناب كىشىنىڭ سىمۋولىدۇر. تۇرمۇشتىكى سېخىي، كەڭ قورساق كىشىلەرگە چوغ - يانغىن ئاتقۇچى ئادەملەر ھىمىتىدىن مەھرۇم بولغان، پەسلىكتە تېڭى يوق ئادەملەردۇر. ئۈچىنچى دەلىل:

نېچە تىقىل قىلسا پۇۋلەپ خىرەلىك، قىلچان شىمى ئىنجۇم تاپار تىيرەلىك؟

دەرۋەقە، ئىچى تار ئادەم قانچىلىك تەلۋىلىك بىلەن كۈچەپ پۇۋلىمىسۇن، پەلەك شامى - ئاي ياكى ئايتاپ بەربىر خىرەلەشمەيدۇ. ھىمىتلىك ئادەممۇ مۇشۇنداق ھا- دىسىنى ئىسلىتىۋېتىشى كىشىلەرنىڭ قىتغۇرلۇقلىرىغا پەرۋا قىلمايدۇ. لېكىن ھىمىت ئەلگە يۇۋۇزلۇق قىلىنسا نېمە بولىدۇ؟ نەۋائىي بۇ سوئالغىمۇ دەلىل ئارقىلىق جاۋاب بېرىدۇ: يۈكسەك بىر تاغ ئۈستىدە تولۇنئاي، قەيەردىندۇ بىر يىرتقۇچ قاپلان شۇ تاغ ئۈستىدە پەيدا بولىدى. ئۇ ئايغا قاراپ ھۆركىرىشى، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىشى مۇمكىن، لې- كىن سەكرەپ ئۇنىڭغا چاڭ سالالمايدۇ.

تۈتلىكىم، بۈيۈك تاغقا چىقسۇن پەلەك، تولۇنئايغا سەكرەپ يىغۇرگىمۇ چاڭ؟

بۇ سوئالغا ئىختىيارسىز «ياق» دەپ جاۋاب قايتۇرۇ- سىز، ھىمىتلىك كىشىلەرنىڭ تولۇنئايىدەك يانتۇز بولماس- لىقىنى، ئۇلارنىڭ سانىنىڭ دۇنيادا يۇلتۇزلاردەك كۆپ بولۇشىنى ئارزۇ قىلىسىز.

ھىمىت زامان - زامانلاردىن بۇيان چىن ئىنسانلىق- نىڭ يورۇق شولىسى سانىلىپ كەلگەن. بۇندىن كېيىنمۇ شۇنداق بولۇپ قېلىۋېرىدۇ

تەمە - تۇنجى «ئوغۇل»

پارس ئۆلكىسىدىن ئىككى كىشى چىن مەملىكىتىگە قاراپ سەپەر قىپتۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىيىتى ۋە نۇقتىئىنەزەرلى-

- ئۇلۇغ سۈپەت. ئۇ پاكىز كىشىلەرگىلا خاستۇر. «ئالىي ھىمىت ئادەم - كۆكتە پەرۋاز قىلىۋاتقان لاجىندۇر. ھىم- مەتسىز كىشى - چاشقان تۇتۇپ يەيدىغان سادۇر». ھىم- مەت ئىگىلىرىگە خاس يەنە بىر پەزىلەت شۇكى، ئۇلار كەمبەغىل ياكى قاشاق بولسىمۇ، زادى پەسلىك قىلمايدۇ. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىقى، تەبىئىي تەن پاكلىقى يول قويمايدۇ. ھىمىت ساھىبلىرى ھېچقاچان ئۆزلىرىگە راۋا كۆرمىگەن بەختسىزلىكلەرنى ئۆزگىلەرگىمۇ راۋا كۆرمەيدۇ. ئۇلار يېقىلغاننى يۈلگۈچى، تەلپىزلىرىنىڭ غەم - كۈل- پەتلىرىنى كۆتەرگۈچى، ئاچ ۋە يالغاچلار بىلەن بارنى تەڭ كۆرگۈچىلەردۇر. شۇلارنىڭ روھى ۋە ھەرىكەتلىرى سەۋەبى بىلەن ئىنساب ۋە دىيانەتكە بولغان ئىشەنچ دىللار- نى يورۇتىدۇ. ئۆزىدىن باشقىسىنى ئويلىمايدىغان، مال - دۇنيا يىغىشنى كەمسىپ قىلغان نەپىس بەندىلىرى مۇھىتدا ھىمىتلىك ئادەملەر قاراڭغۇلۇق ئىچىدىكى چىراغلاردەك ئەتراپنى يورۇتىدۇ.

ئادەتتە پېئىل ئەتۋارى يارىمىس ئادەملەر پەس ئا- دەملەر دېيىلىدۇ. بۇنداق پەسلىكنىڭ يىلتىزمۇ ھىمىتسىز- لىكتىن باشلىنىدۇ.

كىشىلەردىن ھۆرمەت تەلپ قىلىش - مەنئى ئا- جىزلىق، دېمەك، ئۇنىڭ يىلتىزمۇ ھىمىتتىكى كەملىكىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ھىمىتى يۈكسەك ئادەمنىڭ ھۆرمىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. «سەددى ئىسكەندەرىي» دىكى تۆۋەندىكى مىساللاردا شۇ ھەقىقەت ئىپادىلەنگەن:

بىرەمۇ كىم، ئاڭا ھىمىت ئۇلدى بەلەند، ئېرور ئالم ئەھلى ئارا نەر جەمەند.

ھىمىتى يۈكسەك ئادەمنىڭ «ئالم ئەھلى ئارا ئىز- زەتلىك» زات بولىدىغانلىقى - بۇ بىر تەرىپ. ئۇنىڭ ئىككىنچى تەرىپىمۇ بار، بۇنداق ئادەم شۇ يول بىلەن جاھان ئەھلىنىڭ ئازاب، مۇشەققەتلىرىدىن ئۆزىنى خالاس قىلىشقىمۇ ئېرىشەلەيدۇ.

كىشىكىم بى كېرەكتۇر ھىمىتى، جاھان ئىسلىدىن كەمدۇر مېھنىتى.

بۇ - ئومۇملاشتۇرۇلغان پىكىر. نەۋائىي بۇنى بىر قاتار ھاياتىي دەلىللەردە ئىسپاتلاپ بەرگەن.

نى قۇشكىم بەلەند ئولسە پەرۋاز ئاڭا، ھەلاك ئىستەمسىس ناۋەك ئىغداز ئاڭا.

بۇ - بىرىنچى دەلىل: ھەر قانداق بىر قۇش كۆككە پەرۋاز قىلغانسېرى، ئوۋچىمۇ ئۇنىڭغا ئوق ئۇزۇشكە شۇنچە

بارلىقىنى قىيىت قىلىدۇ. پەيلاسوپ شائىرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئوغۇللارنىڭ تۇنجى ۋە بىرىنچىسى تەمەدۇر. ئۇ ئىنساننى توغرا يولدىن ئازدۇرغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كىبىر، دۈشمەنلىك، ھەسەت ۋە تۆھمەت قاتارلىق ئوغۇللىرى ئاندىن ھەرىكەتكە كېلەرمىشى. تەمە - مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ خىردىسى. ئۇ ئىقلىنى يالغانچىلىق ۋە مۇناپىقلىققا ئۈندەيدۇ. تەبىئىيىكى بۇنىڭدا ئىنسانىيلىق شەنى بۇلىنىپ، كىشىلىك غۇرۇر خورلىنىدۇ. تەمە يولغا كىرگەن كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئېرىشىشكە ئىنتايىن ئامراق كېلىدۇ. نەۋائىي تەمەخورنىڭ پەيلىنى «يەپ تويىلىنىڭ تاماققا بولغان ئامراقلىقى» غا تەڭلەشتۈرىدۇ. ئەھمەد پەسىمىي يازىدۇ:

نەپسىم مېنى يولدىن ئۇرۇپ خار ئەيلىدى،
تەرمۇتۇرۇپ خەلققە مېنى زار ئەيلىدى.

شائىر بۇ يەردە تەمە تۇغدۇرغان خورلۇق ۋە ئەلەمنى بەكمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. نەۋائىيىنىڭمۇ «تەمە - دە رەزىللىك ۋە ئازاب - ئوقۇبەت بار» دېيىشى بىكار ئەمەس. بىز شۇ رەزىللىكلەرنىڭ ئايرىملىرىنى ئېيتىپ ئۆتەيلى: تەمە ئەڭ ئاۋۋال ئېتىقادنى شىكەستلەيدۇ. ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئىنسان پاكلىقىدىن، ۋىجدان خالىسلىقىدىن ئايرىلىدۇ. ھەممە نەرسىنى پايدا تارازىسى بىلەن ئۆلچەش ئاقىۋىتىدە، ئۇ «ئۆلگىنى ئىت ئالدىدا تىز چۆكتۈرۈپ»، «شىرنى»، «قۇرت - قوڭغۇزلا» بىلەن سەپداش قىلىدۇ. «قۇرقۇت ئاتا كىتابى» دا: «كۆڭلى يۈكسەك ئەر خار بولىس» دېيىلگەن. تەمە شۇ پەلسەپىگە تامامەن قارمۇ - قارشىدۇر. ئۇ كۆڭلى يۈكسەكلىكنىڭ ئاپەتلىك دۈشمىنى. كىمىدىن تەمەخورلۇق تۇيغۇلىرىنى بايقىسىڭىز مۇنداق ئال - دەمنىڭ سەمىيىتىگە زادى ئىشەنمەڭ. ئۇلار شائىرمۇ، ئالىمۇ، رەھبەرمۇ بەرىبەر، ھامان مەنپەئەت ۋە شۆھرەتنىڭ قۇللىرىدۇر. بۇنداقلا ھەممە ئېرىشىش ئۈچۈن سېتىشقا، ئورۇن ۋە مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىگىلىشكە، ئادىللىق شۇئارى بىلەن ئۇياتسىز يالغاننى بازارغا سېلىشقا ھەر قاچان تەييار تۇرىدىغان كىشىلەردۇر. نەۋائىي بىزنى ھەممە نەرسىنى ئۆز نامى بىلەن ئاتاشقا ئۆگىتىدۇ. شائىر تەمەخورلۇقنى ئەيىبلەپ: «بەلكى دىۋاندىن تەمەخور كىشى» دەپ يازغان. گاداي ئۆزىنىڭ قۇللۇقىنى پىنھان تۈتىدۇ، لېكىن ئۇ مەخپىي تۇتۇشقا بولمايدىغان ئىللەتلەردىن ئەمەس نەۋائىي يازىدۇ:

بىرەۋكى، تەمە ئېرىشتى قىلغۇسى،
ئۇنىڭ بىلەن بوغرىدىن ئاسلىغۇسى.

رى بىر - بىرىگە زىت ئىكەن. بىرى - بارغا شۈكرى قىلىپ ياشىغۇچى قاناتەتچان كىشى، يەنە بىرى - ئاچكۆز، دۇنيا پەرىسى، تەمەخور ئىكەن. بۇ ئىككى ئادەم ئۇزۇن يول يۈرۈپتۇ. يولدا ئۇلارغا يېرىمى تۇپراققا كۆمۈلگەن بىر تىلش ئۇچراپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە خەت بار ئىكەن. ئۇلار خەتنى ئوقۇپتۇ: «كىمكى مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، تاشنىڭ تەنۋر تەرىپىنى ئاغدۇرسا، ئۇنىڭغا بىر ئەپس - نە پۈتۈلگەن. ئەپساندا ئېيتىلىشىچە، شۇ ئەتراپتا بىر ۋەيرانە بار. ۋەيرانىنىڭ تېگى بولسا خەزىنە. مۇشەققەتكە چىدىغان ئادەم شۇ خەزىنىگە ئىگە بولىدۇ.» تەمەخور بۇنى ئوقۇپ، ئارامنى يوقىتىپتۇ - دە، تاشنىڭ ئاستىنى كولاشقا كىرىشىپتۇ. قاناتەتچان كىشى بولسا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي بولسى داۋام قىلىۋېرىپتۇ، چۈنكى ئۇنىڭغا خىسلەتلىك شۈكرى - قاناتەت ھەمراھ ئىكەن. ئۇ تاڭ ئاقچە توختىماي يول بېسىپتۇ، تاڭ سەھەردە بىر شەھەرگە كېلىپتۇ، شەھەرگە كىرىدىغان يوللار كۆپ ئىكەن. لېكىن ئۇ ئەڭ يېقىن بىر يول بىلەن شەھەرگە مېڭىپتۇ. ئۇ دەۋرازغا يېقىنلىشىشى بىلەنلا خالايق ئۇنى قورشۇۋاپتۇ. بۇ ئەلنىڭ قاتتىقسىدە، پادىشاھ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋاپاتى سىرت تۇتۇلۇپ، كىم سەھەردە بىرىنچى بولۇپ شەھەرگە كىرسە شۇ كىشىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، بېشىغا تاج كىيىدۈرۈپ، قولغا ئۈزۈك تاقايدىكەن. ئۇنى مۇشۇ ئىشنى بېجىرگۈچى ئادەملەر كۈتۈپ تۇرغان ئىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇ مەلەكەتكە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلىنىپتۇ. تەمەخورنىڭ تەقدىرى نېمە بولۇپتۇ دېمەيسىز؟ ئۇ ئۆزىنى راسا قىيىپ، مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن تاشنى ئاران بىر تەرىپكە ئۆرۈپتۇ. قارسا، يەنە ھېلىقىدەك خەت تۇرغۇدەك: «خام تەمە دۇنيادا دائىم ئەلەم ۋە رەنجىش بىلەن تۈگەيدۇ.» نەۋائىي قىستەلەرنىڭ بىرىدە يازىدۇ.

كۆپ ئالتۇن، كۈمۈش سارى قول سۇنماغىل،
كى تۇساڭ كەڭىڭنى قارا رەڭ ئېتەر.
كۆڭۈلدە داغى مەيلىنى ئاسراما،
كى كۆڭلۈڭنى داغى ھەم ئول زەڭ ئېتەر.

بايلىققا بولغان تەلۋىلەرچە ھەۋەس ۋە ئىنتىلىش ھېلىقى تەمەخور شەخسىنى خۇددى شۇ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئوقۇرمەن ئۇنىڭ دىلىنى قاپلىغان كىر - قانداقتۇ بىر خىل خۇنۇك چىركىنلىكنى ئۆزىچە تەسەۋۋۇر قىلىپ يېتەلەيدۇ.

ئۇلۇغ تۈرك شائىرى يۇنۇس ئەمرۇ نەپىسنىڭ يەقەت يالغان ۋە نىزا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان توھقۇز ئوغلىنىڭ

ئۆزىنى ھەتتا ھايۋان ئالدىدىمۇ خار قىلىدۇ، دېگەن مەنە چىقىدۇ. مەيلى ئىلگىرى - كېيىن بولسۇن ئىنسان كالماتى ئۈچۈن قاينۇرغان، ئۇنىڭ ئادىملىك پەزىلەتلىرىنى قوغدىغان ھەر بىر شەخس سىمىدا خەلقنىڭ شەۋكەتلىك پەرزەنتلىرىنى كۆرۈش ئىستىكىدە ياتقان نەۋائىي تەمە توغرىسىدىكى ھەر بىر تەنقىدىي سۆزى بىلەن پەسلىك، قۇل-لۇق، ئۆز قەدىرىنى پايىمال قىلىشتەك غەيرىي ئىنسانىي قىلمىشلارنى قاتتىق قارىغان.

مۇھەممەد پۈزۈلىي قىتەلەردىن بىرىدە: «دۇنيادا سۇلتانلار ماڭا ئېھسان تەكلىپى قىلىشىمىسۇن، بېشىدا قانا-ئەت تاجى بار. شۇ خىسلەتلىك تاجنىڭ ئۆزى ماڭا يېتەر-لىك» دېگەن ئىدى. شائىرلار شاھلىقتىن قانائەتچان بو-لۇشنى ئەلا بىلگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قانائەتچانلىقنىڭ ئۆزى تەڭسىز سەلتەنەت، تەڭدىشى يوق سۇلتانلىق. قانا-ئەتچان كىشى ھەممە تەرەپتىن يەڭگىل ۋە خاتىرجەم. قانائەتچان كىشى «تىنچ ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئىچكىلىگەن ئۇماچ» نى باشقىلارنىڭ ياغلىق پولۇلىرىدىن ئارتۇق كۆردىغان ئادەم. ئۇ باشقىلار ھەدىيە قىلغان خەزىنىدىن زەھ-مەت چېكىپ، مېھنەت بىلەن تاپقان بىر ياغاق تەڭگىسىنى مىڭ ھەسسە ئارتۇق بىلىدۇ. ئۇ ئاشۇ ئالىجانابلىقى ۋە پاكلىقى بىلەن ھەر قانداق ھىممەتلىك زاتىنىمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ.

نەۋائىي تەمەگە قانائەتنى قارشى قويدۇ. شائىر ئە-سەرلىرىدە قانائەت ھەممە ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى قوغدىغۇ-چى، ئىنساننى خورلۇق، مۇھتاجلىق، قەدىرسىزلىك، ئازاب ۋە ئەلەملەردىن ساقلىغۇچى مەنىۋى ئەڭگۈشتەردۇر.

كىمگەكى ئىش بولدى قانائەت فىنى،
بىلكى ئۇنى قىلدى قانائەت غىنى.

قانائەت ئادەمنى مەنەن ۋە روھەن بېيىتىدۇ. ئۇنى خورلۇقتا مەھكۇم قىلىدىغان ئېھتىياجىلاردىن قۇتۇلدۇرىدۇ. چۈنكى «قانائەت بىر بۇلاقتى، ئالغان بىلەن ئۇنىڭ سۈيى ئۆكسىمەيدۇ. ئۇ بىر خەزىنىدۇركى، ئۇنىڭدىكى بايلىق چېچىلىپ تۈگىمەيدۇ. قانائەت كىشى كۆڭلىگە يورۇقلۇق ۋە ئازادلىق يەتكۈزىدۇ. قانائەتچان دەرۋىشنىڭ قاتتىق نېنى تەمخور شاھنىڭ نازۇ - نېمەتلىرىدىن تەملىكەردۇر. قانا-ئەتكە ئۆگەنگەن يېقىرنىڭ سۈيۈق ئۈمىچى ئۆچكۈز باينىڭ نالۋاتۇ - ھالۋىسىدىن شېرىندۇر. ھەر كىم قانائەتكە ئادەت-لەنگەن بولسا شاھلىقنىڭمۇ، گادايلىقنىڭمۇ غەم - تەشۋىش-نى بىلمەيدۇ... قانائەت بىر قورغانكى، ئۇنىڭغا كىرسەڭ، نەپسىنىڭ غەلۋىسىدىن قۇتۇلسەن». ئومۇمەن ئەلشىرنەۋا-

ئىنسان تەمەسىز كۈن كۆچۈرۈشى مۇمكىنمۇ؟ ئە-ۋەتتە مۇمكىن. مېھنەت ۋە زەھمەت ئىنسان قەلبىنى تەمە ھېسلىرىدىن تېنىمسىز تازىلايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە مەنە-ۋى ھايانقا مۇناسىۋەتلىك ئېھتىياجىلارنى كۈچەيتىش ۋە كېڭەيتىش، تۇرمۇش تەشۋىشلىرى قاينىمىغا چۆكۈپ قال-ماسلىق، چوڭ مەقسەتلەر يولىدىكى پائالىيەتچانلىققا ئىنتى-لىش كېرەك بولىدۇ. ئەمما تەكىتلەش كېرەككى، تەمە تۈزۈلۈشى شۇ چاغدىمۇ ئىنسان كۆڭلىدىن پۈتۈنلەي سۈ-پۇرۈلۈپ كەتمەيدۇ. نەۋائىي يازىدۇ:

ئەي، نەۋائىي، ئالەم ئەھلىدە تەمەئىسىز يوق كىشى،
ھەر كىشىدە بۇ سەفەت يوقتۇر، ئاڭا بولغاي شەرقى.
سەن ئەگەر تەركى تەمەئى قىلساڭ، ئۇلۇغ ئىشتۇر بۇ كىم،
ئالەم ئەھلى بارچە بولغاي بىر تەرقى، سەن بىر تەرقى.

بۇ يەردە شائىر بۇ ئۇلۇغ نەتىجىگە يېتىش ئۈچۈن غايەت ئۇلۇغ كۈچنىڭ يەنى تازىلىنىش قۇدرىتىنىڭ لازىم-لىقىنى شەرت قىلىپ قويدۇ. نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىدا تە-مخورلۇقنى تەرك قىلىشنىڭ ئېنىق يولى ۋە ۋاسىتىلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلاردىن بىرى رىيادىن ساقلىنىش:

نەۋائىي، تەمەئى تۇخىمىن ساچما كۆپ،
رىيا ئاچقىدىن ئاڭا سۇ ئاچما كۆپ.

دېمەك، رىيا سۈيىسىز «تەمە تۇخۇمى» كۆكەرمەيدۇ. رىياكارلىقنىڭ كۈشەندىسى نېمە؟ ئەقىل ۋەدا نالىق. دانالار كۆڭلىدە «تەمە تۇخۇمى» ئۆز - ئۆزىدىن كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ:

ئەي كۆڭۈل، كۆيدۈر تەمەئى تۇخىمى، تەمەننا مەزرىتىن،
بۇ ئىككىنى چۈنكى ھەرگىز قىلمەيدى دانا پىسەند.

ئابدۇراھمان جامىنىڭ «باھارستان» ئەسىرىدە مۇنداق بىر ھېكايەت بېرىلگەن: ئىتتىن سورايتۇ: «نېمە ئۈچۈن سەن بار ئۆيگە گادايىنىڭ قەدىمى يەتمەيدۇ، سەن ياتقان بوسۇغىدىن تىلەمچى ئاتلاپ ئۆتمەيدۇ؟»، «مەن تەمەدىن خالىمەن، - دەپتۇ ئىت، - ماڭا خىزمىتىمگە يارىشا بىر پارچە نان ياكى بىر پارچە ئۇستىخان بولسا كۈنبايە. گادايچۇ؟ ئۇ ھەمىشە ئاچمەن، دەپ يۈرۈپ تىلەي-دۇ. قولى ھەر دائىم كىمكىدۇ سوزۇلغان. خالىتىدا بىر ھەپتىلىك نان - ئوزۇق، لېكىن ئۆزى ئاچمەن، دەپ زارلانغىنى زارلانغان. تەمەدىن خالىلىقىم تۈپەيلىدىن تە-مخور بىلەن دوست بولالمايمەن.»

بۇ ھېكايەتتىن، تەمخور ئادەم ئىتتىنمۇ پەس، ئۇ

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋاڭى سۆزىدە: «ئېمە دېسەك، چىن دېگىل» دەپ دەۋىت قىلىدۇ. كەڭلىك ئۈچۈن يالغان سۆزلىشى بىر ئەمەك ئىدى. لېكىن ئۇ ئاخىرى ئۆز ئەمەك-نىڭ قۇربانى بولدى، شۇنداق، يالغانچىلىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئىككى ئاقىۋىتى ئاشۇنداق دەھشەتلىك. ھېكايەتتىن كېلىپ چىقىدىغان يەنە بىر مەنە ئەنە شۇ. قەدىمكى كىتابلاردا: «دۇنيادا بىرلا توغرا ۋە دىيانەتلىك ئادەم بولىدىكەن، قىيا-مەت قايىم بولمايدۇ» دېيىلگەن ئىكەن. بۇ توغرىلىق دۇنيا-نىڭ پىلسىپىسى، دىيانەتنىڭ بارلىقى - ئىنسانىيەتنىڭ مەۋ-جۇتلۇقى دېگەنلىكتۇر. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋاڭى شى-رىيىتىدە توغرىلىق ۋە راستچىلىق، ساداقەت، سادىقلىق تۇيغۇلىرى تەرغىباتى كەڭ ئورۇن ئىگىلىگەن.

ئۆزىنى چۈشىنىشكە ھەۋىسىمەن ئادەمنىڭ ھايات يولى تۈز ۋە ئىلسان بولمايدۇ. بۇ يولدا ئازاب ۋە مۇشەققەتلەرگە ئۇچرايدۇ. روھىي ئازاب ۋە خورلۇقلارنى يېڭىپ ئىلگىر-لەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يوللاردا تەقدىر بەزىلەرگە ھەسەل بەرسە، بەزىلەرگە ئوغا بېرىدۇ. لېكىن ئادەم تۇرمۇش ۋە ھايات قىيىنچىلىقلىرى ئالدىدا تېز پۈكۈش ئۈچۈن توغۇل-مايدۇ. ئۇ ئىگىلىسىمۇ سۇنماسلىق، يېڭىلىسىمۇ مەغلۇب بول-مىسلىق ئۈچۈن دۇنياغا كېلىدۇ. بىس، شۇنداق ئىكەن، ئادەم ئى. ھىسگۇاينىڭ: «ئىنساننى ئۆلتۈرۈش مۇمكىن، لېكىن ئۇنى يېڭىپ بولمايدۇ» دېگىنىدەك ئېتىقادقا ئايىنىشى، شۇ ئېتىقاد يولىدا ئاخىرىغىچە كۈرىشى كېرەك. ئېتىقاد-نىڭ بىر يىلتىزى - توغرىلىق، راستچىلىققا تايانغان ئىقىل-پېڭىلىمىستۇر. ئەلشىر ئەۋاڭى: «ھەر كىم ئۆزىگە توغرىلىق-نى ئادەت قىلغاندىن كېيىن، چەرخنىڭ تەتۈر ئايلىنىشىنىڭ نېمە كارامىتى بار؟» دېگىنىدە نەقەدەر چوڭ ھەقىقەتنى سۆزلىگەن - ھە! توغرىلىق - ھەممە ھاياتىي ئەمەلنىڭ كىلىشى. توغرىلىق - ئەلەم ۋە مۇشكۈللۈكلەرنىڭ خۇنۇك قاراڭغۇلۇقىنى ھەيدەيدىغان ھارارىتلىك يورۇقلۇق. ئەۋا-ئىينىڭ ئېيتىشىچە، كىشى ئالدىدا يۈز ئەمەس، مىڭ مۇش-كۈلات تۇرغان تەقدىردىمۇ، مۇبالا ئۇ توغرىلىققا مايىل بولسا، ئۇنىڭ ئىشى يەنىلا يۈرۈشىدۇ.

تۈزلۈككە مايىل ئولكى، ئىشىڭ بارغاي ئىلگىرى، يۈز مۇشكىل ئۆلسە يوقىسىمىڭ ئالدىڭدا ھەر زامان. ئەۋاڭى بۇ گېپىنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن شۇنداق دەلىل-لەرنى كەلتۈرىدۇ:

يۈز سەبەب بىر قەلەم بىرلە كاتىب قىلۇر رەقەم، مىڭ قوپىنى بىر ھاسا بىرلە ھەريان سۇرۇر شوبان.

ئى قانائەتنى ئېھتىياجسىزلىقنىڭ نېگىزى، ئىززەت ۋە شە-رىمىنىڭ ھەقىقىي تەنتەنىسى، دەپ بىلگەن. دېمەك، قانائەت پەلسەپىسى ھۈرلۈك، قەلب ۋە روھ ئازادلىقى پەلسەپىسىدۇر. ئۇ شەخس ئۈچۈن ئەڭ مۇبارەك ئەركىنلىكتۇر.

توغرىلىق - ئۇلۇغ مەنەۋى كۈچ

چاتقاللىقتا بىر يىرتقۇچ شىر ياشايدىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ پەرزەنتىنى ئاغزىدا چىشلەپ ئاسرايدىكەن. ئاشۇ چاتقاللىقتا يەنە بىر كەڭلىكمۇ بار ئىكەن. شىر بالىسىنى چىشلىگىنىچە چاتقاللىقتا ئايلىنىپ يۈرىدىكەن. ئۈستىدىن پىرقىلىپ ئۇ-چۈپ ئۆتكەن ھەر قانداق نەرسە ئۇنى چۆچۈتىدىكەن، شۇڭا، ئۇ بالىسىنى ئىسراپ تېخىمۇ قاتتىق چىشلەيدىكەن. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ جىگەر پارىسى بەكمۇ ئېغىر ئازابلىنىدۇ. كەن. بۇ غەم - تەشۋىشلەردىن يەتكۈچە توپىغان شىر ئاخىرى كەڭلىك بىلەن دوستلىشىپ خاتىرجەم بولماقچى بوپتۇ. ئۇ كەڭلىككە دېنپۇ: «ئېنىڭ ساڭا ھېچقانداق قەستىم ۋە دۈشمەنلىكىم يوق. مېنى ئۆزۈڭگە ئىشەنچلىك دوست بىلگەن. قورقۇشنى يىغىشتۇر. كەل، ھەممەم ۋە سىرداشقا ئايلىنمايلى. خۇرسەنچىلىك چاغلىرىمدا مېنىڭ خۇشاللىقىمغا شېرىك بول. مەنمۇ سېنىڭ نەغمىلىرىڭنى ئاڭلاپ شادلىنماي، غەم - ئەندىشىدىن خالاس بولاي. شەرتىم شۇكى، ساڭا بىرەر زىيان يەتسە ياكى تەقدىر سېنى ھىيلە بىلەن بەد قىلسا سېنىڭدىن مېھرىمنى ئايىمايمەن. دۈشمىنىڭنى يەر بىلەن يەكسان قىلىمەن». شىر بۇ گەپ-لەرنى چىن يۈرەكتىن، ساداقەت بىلەن ئىزھار قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق تىكلەنىپتۇ. كەڭلىك شىرنىڭ ئەتراپىدا ئەركىن ئۇچۇپ، سايراپ يۈرۈ-ۋېرىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ شىر ئۇنىڭ سايراشلىرىدا ساختىلىق بارلىقىنى بىلىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى «توغرىلىق ئالدىدا يالغان ئېيتىش گۇناھ» دەپ ئاگاھلاندۇرۇپتۇ. نە-سەھتىنى ياقىتۇرمايدىغان كەڭلىك بولسا ھېچقانداق ئۇيال-ماي يالغان پىغانلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە باشلاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋچىنىڭ باسمىقىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇ ئۆلەر ھالەتتە: «مېنى قۇتۇلدۇرۇڭلار» دەپ چىرقىراپتۇ. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان شىر ھەتتا پەرۋامۇ قىلماپتۇ. چۈنكى ئۇ، كەڭلىك ھەر قاچانقىدەك يالغان زارلىنىشلىرى بىلەن مېنى ئالداۋاتىدۇ، دەپ ئويلاپتۇ. ھالبۇكى، بۇ قېتىم يالغان راستقا ئايلىنغان، لېكىن شىردىكى ئىشەنچ يوقالغان ئىكەن. نەتىجىدە كەڭلىك جېنىدىن جۇدا بوپتۇ. ئەۋاڭى بۇ ھېكايەت بىلەن يالغانچىلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆرسەتكەن، يەنى يالغانچىلىقنىڭ ئاقىۋىتى كىشىنى ئۆلۈمگە ئېلىپ بارى-دىغانلىقىنى تەكىتلىگەن.

قۇمۇ يالقۇن چاچىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىيىتى ئەگرىلىك بولغىنى ئۈچۈن بىر نەپەسلىك يورۇقلۇقتىن كېيىن تۆپچە دەپ ئىنسان قەلبىدە ھېچ بولمىغاندا توغرىلىق شەي ئېنىق-شى، ئۇ، توغرىلىقنىڭ ماھىيىتىنى مانا مۇشۇنداق مىساللار ئارقىلىق ئېنىق ئىدراك قىلىشى كېرەك.»

نەۋائىي شامغا ئوخشاش توغرىلىقتىن سۆيۈنىدىغان كىشىلەرنى تېخىمۇ كۆپ كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان. لېكىن بۇنداق ئادەملەرنىڭ بەكمۇ ئازلىقىدىن ئەپسۇس چەككەن. يالغانسىز ياشاشنىڭ قىيىنلىقىنى ئوبدان بىلىدىغان شائىر: «ئادىم يالغان ئېيتسىمۇ ئازراق ئېيتسا! قېنى ئەمدى شۇنداق ئادەملەر بىزنىڭ زامانىمىزدىمۇ تېپىلسا. بىز شۇنداق زامان ئادەملىرىگە مۇپتىلا بولغانىمىزكى، ئۇلارنىڭ ئالدىدا راستچىللىقتىن يالغان نەرسە يوق» دەپ نالە قىلىدۇ. ئەمما نەۋائىي يالغانغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قارشى. شۇڭا، ئۇ ھەر قانداق ۋەزىيەت ۋە زۆرۈرىيەت ئالدىدىمۇ يالغان ئېيتىپ ماسلىقىنى تەكىتلەيدۇ.

ئىنسان توغرىلىقىنى ئۆگەنسە، توغرىلىق ئۇنىڭغا باشقا ئەڭ زۆرۈر پەزىلەتلەرنى ئۆگىتىدۇ. توغرىلىقنى كۆزىل خۇقلارنىڭ ئەڭ كۆزىلى دېيىش مۇمكىن. ئۇ قۇلنى ئەرككە چاقىرىدۇ، پۈكۈلگەن، ئىگىلىگەن قامەتلەرنى رۇسلايدۇ. توغرىلىق ئېتىقادىغا تايانغان يۈرەك بەختىكىمۇ، بەختسىز-لىكىكىمۇ توغرا نەزەردە قارايدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئۇ ئالدىنمايدۇ. يالغان خۇشاللىق، ياسىما ھەۋەسلەر توغرىلىق ياقۇنىدا گويىا قۇرۇغان غازاڭدەك ياندى، كۈل بولۇپ سورۇلىدۇ^①

ئىچكىلىك - ئەپسۇسلىق سۈيى

كىم ئىلەيسە ساقىي گۈلغەندام تەمە،
ئاندىن سوڭ ئەگەر تەقۋىيو ئىسلام تەمە،
ئىلكىدىن ئانڭ ساغەرى گۈلغام تەمە،
ئەيلىر ئولسا ئول مەردەك ئېرۇر خام تەمە.

ئىسلام قاندىلىرى بويىچە مەي ھارام، مەيخورلۇق گۇناھ ھېسابلىنىپ، مەيخورلۇق دىن پېشىۋاللىرى بىلەن دۆلەت كىشىلىرى تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان. لېكىن شەرىئەت قاندىلىرىنى قوغدىغۇچى بۇ كاتىتلار ئاۋام خەلقنى

① توغرىلىق بىردىنبىر مەنۋى كۈچ. توغرىلىقنىڭ ھەر بىر ئىپادىسىدە شىجائەت ئەكس ئېتىدۇ. ئادىم دېگەن ئۇلۇغ چۈشەنچە ئىلىسىدا راستچىللىق ۋە توغرىلىق ياتىدۇ. بۇلارنى ئىنسان پەرزەنتى ھەر قەدىمدە ھاياتنىڭ ئەگرى، كەيپ - سايلىق كوچىلىرىدا تەمىت-رەپ ئۆزىنى ئۆزى خارلىق ھاڭغا ئىشتىرىدۇ.

قىزىق، كاتىب بىر قەلەم بىلەن يۈزلەپ سەھىپىلەرنى تولدۇرىدۇ، چوپاننىڭ قولىدا بىرلا تايلاق، ئۇنىڭ بىلەن مىڭلاپ قويلارنى باشقۇرىدۇ. نېمىشقا شۇنداق؟ بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى خىيالىمىزغىمۇ كەلتۈرمىگەنمىز. ھالبۇكى، قەلەم-گە ئوخشاشلا چوپان تايقىنىڭ كۈچىمۇ توغرىلىق - تۈز-لۈكتە ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن كاتىبغا قەلەمى، چوپانغا تايىقى شۇنچىلىك قەدەردان ۋە سۆيۈملۈك ئىكەن. ئىنسان ئۇلۇغلىقى توغرىسىدا ھەر تۈرلۈك مۇلاھىزىلەر بولۇۋاتىدۇ، لېكىن بۈيۈكلۈك دەرىجىسى قانداق ۋە ئۇنىڭ نەدىن باشلىنىشى ئېتىبارغا تولۇق ئېلىنمايۋاتىدۇ. دانالىق، تەشەببۇسكارلىق، ئىلمىيلىق ۋە خاراكتېر تۇراقلىقلىقى - بۇلارمۇ ئۇلۇغلىقنىڭ بەلگىلىرىدىندۇر. لېكىن كىشىدە شۇنچە ئى-جابىي پەزىلەتلەر بولۇپ يالغۇز توغرىلىق يېتىشمەسە، بۇنداق ئادىم بەربىر ئادەتتىكى شەخس. ئۇلۇغ بولۇش ئۇ-چۈن توغرىلىق سۈپىتى بولۇش كېرەك. ئەگرىلىك زېمىنىدا گەۋدىلەنگەن «ئالىيجانابلىق» لار ئۈنۈمسىز يەرگە سېپىل-گەن ياراسىز ئۇرۇقتەك بىر نەرسە. ئۇلار بىخ سۈرمەستىن قۇرۇيدۇ. بۇ مەسىلىدە نەۋائىي تېخىمۇ ئىبرەتلىك دەلىل-لەرنى كەلتۈرىدۇ:

بىيىك مەقامغە ئۈلكىم تىلەر سەيەك كېرەك،
كى ئەگرىلىك قويۇپ، تۈزلۈك ئىلەيسە قانۇن.
تۈز ئۆلسە سايەسىدە ئەل تىنىپ مەنار كەبىي،
سېپەر ئېۋىدە تۇرار قەرىنلەر نېچۈككى.
گەر ئەگرىدۇر ياغىبان ئوقۇ باغلىنىپ بويىن،
بولۇر قەبىق يىغچىدەك بەش-ئۈنچە كۈندەنكىگۈن.

دەسلەپكى بېيىتنىڭ مەنىسى: كىمكى يۈكسەكلىك مەرتىۋىسىنى خالسا، ئۇ ئەگرىلىكتىن كېچىپ، توغرىلىقنى قانۇنغا ئايلاندۇرۇشى كېرەك. كېيىنكى مىسرادىكى پىكىرلەر تىمسال خاراكتېرىدەدۇر: «توغرا كىشى مۇنارغا ئوشايدۇ. ئەل ئۇنىڭ سايەسىدا يېنىك تىنىق ئالىدۇ. مۇنارنى قارا، دۇنيا ئۆيىدە ئۇ ئىسرلەر ماھىيىتىدە شېتەك تەۋرىنەي تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇ ئەگرى بولغىنىدا، پور ياغاچتەك بويىدىن كېسىلىپ بەش ئون كۈندە يەكەن بولغان بولار ئىدى.» نەۋائىي توغرىلىق ۋە ئەگرىلىكنى ئەنە شۇنداق تەم-لىل قىلىدۇ. كىمكى يالغان سۆزلەشنى ئۆزىگە راۋا كۆرسە ئۇ ئەرمۇ، مۇسۇلمانمۇ ئەمەس. شائىرنىڭ «ھەيرەتۈل ئەب-رار» ئىسرىدىكى توغرىلىق ۋە راستچىللىققا دائىر مۇلاھ-زىلىرى تېخىمۇ ئىبرەتلىك. شائىرمۇنداق دەيدۇ: «شام ئۆزىنىڭ توغرىلىقىدىن خۇرسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ باش-تىن - ئاخىر كۆيۈپ تۈگىگىچە نۇر تارتىدۇ. چاقماقچۇ؟

ئۆيىنى ئىزدەيدۇ، ئايالمايدۇ. ئەمما سەنتۇرۇلگىنىچە بەشى قاينان تەرىپكە قاراپ ماڭۇپرىدۇ. ئۆز جىنىغا، ئۆز ئىمانغا زۇلۇم سېلىش بۇنىڭدىن ئارتۇق بولامدۇ؟ گەپ شۇنىڭدىكى، شۇنچە شەرمەندىلىكلەردىن كېيىن ئۇنىڭ كۆڭلى قىلچىمۇ خىرەلمەيمىدۇ. خىجالت ئۇنى قىيىنلايدۇ. چۈنكى: «ھاراق ئادىمى ئېيلاس، يېرىگىنىشلىك، يالغانچى قىلىپ قويدۇ» دېگەندەك بۇنداق ھاللاردىن زادىلا نومۇس ھېس قىلمايدۇ.

يۇقىرىقى مەنزىرە - تارىخى مەنزىرە. ئەللىرى نەۋا-ئىبنىك «ھەيرە تۇل ئەبىر» داستانىدىمۇ مەست دەل شۇ خىلدا سۈرەتلەنگەن. لېكىن ئەينى پەيتتە ئۇ بۈگۈنكى ھاياتىمىزدىن ئېلىپ كۆرسىتىۋاتقانداك بىلىنىدۇ.

ئەللىرى نەۋائىي: «ئىچمىلىك ھەم دەرد ئوتى، ھەم ئىپسۇسۇق سۈيىدۇر» دەيدۇ. ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. ئىچمىلىككە بېرىلگەن ئادىم ئۆزىنى ھەر خىل دەرد ۋە ئازابلارغا، پەسلىك ۋە خۇرۇقلارغا گىرىپتار قىلىدۇ. ئەپ سۇس ۋە پۇشايىمان ئوتى ئىچىدە كۆيىدۇ.

ئىبن سىنا ئۇ ئۆتۈپ سۈيىتىدىمۇ، سەنئەتكار سۈپىتىدىمۇ ئىچمىلىككە بېرىلىشنىڭ ئىنسان ساغلاملىقى بىلەن ئۇنىڭ كىشىلىك ئىززىتىگە بولغان زىيىنىنى ئالاھىدە كۆر-سىتىپ تۇتتى. ئۇ رۇبائىيلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەي مەستنىڭ دۈشمىنى، ھۇشيارنىڭ دوستدۇر. ئازى حورا، كۆپى يىلان زەھىرىدۇر.»

ئىبن سىنانىڭ بۇ پىكىرى ئۇنىڭدىن كېيىن ياشاپ تۇتتىكىن شائىر، يازغۇچىلار تەرىپىدىن ئۆزىگە خاس شەكىلدە لىمەردە داۋام ئەتتۈرۈلگەن. مەشھۇر ئۆمەر ھەييىم رۇبائىلىمە رىدا: «ئاز - ئاز ئىچ، گەل - گەل ئىچ، پىنھان ئىچ» دەپ ئىبن سىناغا ھەشاھك بولغان. نەۋائىينىڭ پىكىرىچە، مەيگە بېرىلىش سالامەتلىكىنى كارىدىن چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى كىشىنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرىنى يىمىرىدۇ. شۇ زە-ھەرنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئەدەبىيەتلىك، يالغانچىلىق، جىنايەتكارلىق ئىللەتلەرنى كۆپىيىدۇ. ئارتۇقچە ئىچىش ئىندە سانى ئىختىيارىي رەۋىشتە ھايدانغا ئايلاندۇرىدۇ. كۆپىنچە كىشىلەر بۇنداق چاغدا ئۆزلىرىنىڭ ئىمان ۋە ۋىجدانلىرىنى مەيگە قوشۇپ ئىچىۋېتىۋاتقانلىقىنى بىلمەيدۇ. ئىنسان ئەقىل ۋە يۈرەك چىرىقىنىڭ خىرەلىشىشىنى خالىمىسا، ئۇ ھالدا ئىچمەسلىكى كېرەك. جاھالەت، رىياكارلىق، يالغانچى-لىقتىن كىرىلىشىشى نومۇس بىلىدىغان ئادىم ئىچكىلىكتىن ھەزەر قىلىشى لازىم.

ئاپتورنىڭ ئۆزى بېكىچە: «زەنجىرلەنگەن شىر قېشىدا» ناملىق كىتابىدىن قىسقارتىپ نەييارلغۇچى: مۇھەممەت پولات

ھېچبىر تەپىرتىماي پىنھان رەۋىشتە شاراىخورلۇق بىلەن مەشغۇل بولۇشقان. رۇبائىيدا شۇ خىلدىكى ئىككى يۈزلىك-مىچىلىككە قارشى گەپ قىلىنغان. شائىر (نەۋائىي) ئېيتتە-ھاچىكى، كىمكى ساقىيۇ گۇلئەندام قولىدىن گۇلگۈن شاراب تاملىدا بولۇپ، يەنە ئىسلام تەرىقىتى ۋە شەرىئەت نامىدىن لاپ ئۇرۇپ، دىنۇ دىيانەتكە دەۋاگەر بولسا، بۇ پۈتۈنلەي خام نەمە قىلىشتۇر. بۇنداق شېئىرلاردا نەۋائىي-نىڭ مەي ۋە ئۇنىڭ ھايات بەخش پەزىلەتلىرىنى قەدىرلى-گەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. نەۋائىي مەيىنى خۇشاللىق مەنبەسى، دۇنيانىڭ غەم - قاينۇلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ھاياتىي نېمەت تىمىسالىدا مۇھاكىمە قىل-غان. شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ھىجران ۋە ئايرىلىشنىڭ ئېغىر ئازابلىرىنى مەي بىلەن يېگىش ئىستىكىدە ياشايدۇ. زامان زۇلمى، دەۋر ئەمەلىنىڭ جەبرۇ - جاپالىرى مەي ئىچكىدە ئۇنىڭ خىالىدىن كۆتۈرىلىدۇ. ئەمما، مەي ماۋزۇ-سدا قانچە كۆپ گەپ قىلىنغان بولسىمۇ، نەۋائىي ھېچقا-چان ئادەملەرنى تەلۋىلەرچە مەيخورلۇق، ئەخمىقانە قەدەم-بازلىققا دەۋەت قىلمىغان. ئەكسىچە، ئىنسانپەرۋەر شائىر: شاراىخورلۇق ئىنسان كامالغا زىيان سالىدىغان ئىش، ئى-چمىلىككە ھەمۇس ئارتاقسىرى ئادىملىك سۈپەتلىرى كې-مىيىپ، ھەتتا يوقىلىپ بارىدۇ، دەپ كايىغان. شۇنداق مەنزىرىنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈڭ: مانا بىر مەست ئادىم. ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى زادى قولاشمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ئىچمىلىك بىمەنە، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ كوچا بالىلىرىغا مەسخىرە. بالىلار خۇددى ساراڭغا تاش ئاتقانداك، ئۇنىڭغا تاش ياغدۇرىدۇ. مەيخانىدىن توغرا كوچىغا چىققان بۇ مەستنىڭ ئۈستىبېشىغا قاراپ بولمايدۇ، پىشانىسى يېرىلغان، يۈزلىرى كۆكەرگەن، بېشى يالاڭ. «يامان ئىتتەك ئادەملەر-گە ئۆز - ئۆزىدىن ھەيۋە قىلىدۇ.» مەستلىكى غالىب كەلگەنسىرى ئۇ ئۆزىنى باشقۇرمايدۇ. بېشى قاينان تەرىپ-كە كېتىۋېرىدۇ. بالىلار خۇددى قىزىق بىر تاماشىغا ئۇچرى-غاندەك ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىدۇ. مەست بولسا كەينى - كەينىدىن يېقىلىپ، ئاخىرى ئورنىدا سوزۇلۇپ ياتىدۇ - دە، ئوخچۇپ - ئوخچۇپ قۇسىدۇ. مەستنىڭ يۈز - كۆزى قۇسۇق بىلەن بولۇشىدۇ. كېيىن نەدىندۇر بىر ئىت پەيدا بولىدۇ. كۆرمىزكى، ئۇنىڭ ئېيلاس بەشىرىسىنى ئىت يالاپ، تازىلاشقا باشلايدۇ. مەستلىك ئۇيغۇسى تارقى-غاندىن كېيىن، ئۇ ئەتىسى يەنە شۇ كونا خۇيىغا قايتىدۇ. بۇ قېتىم ئۇ يانچۇقىدىكى ھەممە پۈلىدىن ئايرىلىدۇ. ئۆ-لۈكتىن كېيىن تىلىگەندەك، يول توسار بۇلاڭچىلار ئۇنىڭ كىيىمىنىمۇ سالدۇرۇپ ئالىدۇ. مەست بىلە - بىلمەي ئۆز

ئەخلاق باغچىسىدىن گۈلدەستە

مۇھەممەت ئوسمان ھاجى

ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنى تولا كۆرۈپ، تەجرىبە - ساۋاقلارنى ھاسىل قىلغان ۋە پىشقان. دوختۇرلار كېسەللەرگە دورا تەييارلىغاندەك ئەجدادلىرىمىزمۇ خارلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئەخلاقسىزلىق كېسەللىرىگە ئۆز تەجرىبىلىرىدىن پەزىلەت دۇردانىلىرىنى تەييارلاپ، بىزنى ئېسىل ئەخلاق، ياخشى مەجەز - خۇلققا ئۇندىتىدىدۇر. «ئەخلاق باغچىسىدىن گۈلدەستە» ناللىق بۇ ئاددىي ئەسەرنى بىر نەچچە يىلدىن بېرى ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن تەجرىبە - ساۋاق، خاتىرە - خاتىمىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا يىلىش ئەۋلادلارغا يالداما بولۇرمىكىن، دېگەن ئۈمىدە يازدىم. بەلكىم يازغانلىرىم كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن كەلگۈسىدە دوست - بۇرادەرلىرىم ۋە يىلىش ئەۋلادلارنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ئېسىل ئەخلاق - پەزىلەتلىرى ھەققىدە ئاجايىپ نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

— ئاپتورىدىن

- دۇنيا سەرپ قىلىشنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ.

ئەدەب - ئەخلاق ھەققىدە

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ بالىلىرىغا ئەدەب - قائىدە ئۆگىتىپ، ئۇنى «قىلىق - خۇي» دەپ ئاتاىپ كەلگەن. ئەدەب ۋە ياخشى قىلىق پۈتكۈل ئىنسانغا خىس سۈپەتتۇر. ئەخلاق ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئېسىل ئەخلاقىي قىلىقلار، يەنە بىرى ناچار پەس ئەخلاق ۋە قىلىقسىزلىقلاردۇر.

ئەخلاق ئىگىسىگە ئاز سۆز كۆپايە قىلىدۇ. ئەمما ئەقىلسىز كىشىگە ھەر قانچە كۆپ سۆزمۇ كار قىلمايدۇ. بىر كىشىنىڭ قانداقلىقىنى بىلىشتە مۇھىمى ئۇنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىگە قاراش كېرەك.

ئەدەب

ئەدەب - جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش يولىدىكى قائىدەلەر بولۇپ، يامان سۆز، يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى يىغماق، ئۆزىنىڭ ھەم كىشىلەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ساقلاپ، ئابرويىنى تۈگەتمەسلىكتۇر. بىلىش كېرەككى، ئا- دەمنىڭ مەرتىۋىسى ئۇنىڭ ئەدەب - ئەخلاقىدىن كېلىدۇ. ئاتا - ئانا، ئۇستاز، ئىلىم ئەھلى، پېشقەدەملەر، ساۋاقداش- لار ئالدىدا ئەدەبلىك بولۇش - ھەر بىر كىشىدە بولۇشىغا تېگىشلىك پەزىلەتتۇر. ھەقىقىي ئادەم ئەدەب «قىلىپى» غا چۈشكەن بولىدۇ.

بىلىم

بىلىم - بىلىمگەننى بىلىمەك ۋە ئۆگەنمەكتۇر. ئۇ، ئىنسان ئۈچۈن ئۇلۇغ بىر زىننەت، شۇنداقلا بارچە پەزى- لەتنىڭ گۈلتاجىدۇر. بىلىم ئېلىشتىن مەقسەت - دۇنيا ۋە ئاخىرىمىزگە ئۆزىگە پايدىسى ياكى زىيىنى بولغان نەرسىلەر-

ئىنساننىڭ كامالەتكە يېتىشى

ئىنسان ئۆزىدە ئەدەب - ئەخلاق، ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - كەسپ ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى ھازىرلىغاندىلا كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ. ئادەم بالىسىنىڭ ھايۋاندىن پەرقى - ئۇنىڭ ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدىغانلىقىدۇر. ئادەمنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ قىلغان ئىشىغا باغلىق بولىدۇ. دېمەك، كىشىگە بىر ئالاھىدە بولغان ئىلمىي - ئەخلاقىي سۈپەتنىڭ قوشۇلمىسى ئۇنىڭ قىممىتىنى يەنىمۇ ئاشۇر- دۇ.

بىر ئادەم ئەدەب ۋە ئېسىل خۇلق ئىگىسى، ئىلىم ئۆگەنمە ياكى ھالال كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىپ پۇل تېپىپ ئىلمىي تەشكىلاتلار، مەكتەپ، دوختۇرخانا، كۈتۈپ- خانا، يېتىم - يېسىرلارنى تەربىيەلەش ئورۇنلىرىغا ئىشام - ئېھسان قىلسا كاتتا ھۆرمەت ۋە ئىززەت تاپىدۇ. ئۇ، ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ نام - شەرىپى ئەل - جامائەتنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدۇ.

بۇنىڭ ئەكسىچە، بىر كىشى ئەدەبسىز (قىلىقسىز) ، ئىلىمسىز ۋە ھۈنەرسىز ئۆمۈر كەچۈرسە، بۇ دۇنيادا ھېچقانداق نام - نىشانى ۋە ئېتىبارى بولمايدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن تالەمەن ئۇنتۇلىدۇ.

ھەر قانداق كىشى تېنى سالامەت، پۇرسەت بار ۋاقتىدا ئىلىم ئۆگەنمىكى كېرەك، خۇسۇسىەن ياشلار ئۇ- چۈن ئىلىم ھاسىل قىلىش تېخىمۇ زۆرۈردۇر. چۈنكى ياشلىق ۋاقىت دۇنيادىكى ھەر قانداق نەرسىدىن قىممەت- لىكتۇر. شۇڭا، ئۇنى چوڭ پۇرسەت ۋە غەنىمەت بىلىمەك كېرەكتۇر. بۇ پۇرسەت ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قانچە- لىك ئەپسۇس قىلىنسىمۇ پايدا بەرمەيدۇ ۋە قانچىلىك مال

نوشىرۋان ئالىملىرىدىن مۇلايىملىق ھەققىدە سوردى.
 خاندا، ئۇلار مۇنداق جاۋاب بەرگەنىكىن:
 - مۇلايىملىقنىڭ تەبىرى نېمىدۇر؟
 - مۇلايىملىق - كىشى مەجەزىنىڭ تۈزى دېمەك.

تۇر.

- مۇلايىملىقنىڭ نىشانىسىچۇ؟

- بىرىنچىدىن، كىشىگە سىلىق گەپ بىلەن جاۋاب بېرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، غەزەپنىڭ كىشىنى ئۆز ياۋاشلىقى بىلەن خىجىل قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، كىشىدىن جىنايەت سادىر بولغاندا جازالاش قۇدرىتى بار تۇرۇپ غەزەپنى ئىچىگە يۆتۈپ، گۇناھكارنىمۇ، ئۆزىنىمۇ خۇش قىلىدۇ.

سەۋرچانلىق

سەۋر - ھاياتلىقتا ئىنسانغا يولۇققان بالالارغا چىددى-
 ھاق، ھەر ئىشتا ۋە ھەر ۋاقىتتا ئۆزىنى تۇتماق دېمەكتۇر.
 ھەر ئىشتا ۋە ھەر ۋاقىتتا سەۋرى قىلماق ئېسىل
 ۋە ياخشى خۇاقلاردىن بولۇپ، ھەر ۋاقىت سەۋرچانلىق
 بىلەن ئىش قىلغان كىشى مۇرادىغا يېتىدۇ.

سەۋرچان كىشى بېشىغا بالا كەلگەندە ياكى بىرەر
 كىشىدىن جەۋرى - زەمەر كۆرگەندە سەۋر قىلسا (ئۆ-
 زىنى تۇتالسا) كېيىن بۇ سەۋر - نەقىت خۇشاللىققا
 سەۋەبكار بولىدۇ، ئىجىرى نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. جەۋرى ۋە
 زەمەر يەتكۈزگەن ئادەم پۇشايمان قىلىدۇ، ئۆيىتىدۇ. بۇ،
 تەجرىبىدىن ئۆتكەن.

لېكىن تۆۋەندىكى يەتتە ئىشتا ئۇيغۇرلار قەدىمدىن
 سەۋر قىلىش (كېچىكىش) قا بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ:
 بىرىنچى، گۇناھدىن پۇشايمان قىلىشتا؛ ئىككىنچى،
 قەرزنى تۈگىتىشتە؛ ئۈچىنچى، مېھماننى ھۆرمەتلەش ۋە
 كۈتۈۋېلىشتا؛ تۆتىنچى، ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا؛ بەشىن-
 چى، ناپاڭ بولسا يۇيۇنۇشتا؛ ئالتىنچى، بالىلار بالاغەتكە
 يەتكەندە ۋاقىتدا ئۆيلۈك قىلىشتا؛ يەتتىنچى، چېكىدىن
 ئاشقان زۇلۇمغا.

بۈيۈك تۈرك شاھى بوقاخان ئەمىرلىرىگە: «قاچانكى
 شۇ كىشىلەرنى سەۋرچانلىقى ۋە مەردانلىقى بىلەن سىناپ
 كۆرمىگۈنچە، كىشىلەرنىڭ سۈزىنى، تۇرقى، قىياپىتى ۋە
 نەسلى نەسەبىگە گول بولماڭلار، ئاغزىدىكى تۆت ئېغىز
 لايقا پۈتمەڭلار!» دەپ ئېيتقانىدى.

سەۋر - ئالاھىدە بولغان بىر خىسلەتتۇر. سەۋرچان
 كىشى قاينۇ - ھىسرەت ۋە دىشۋارچىلىقلارنى مەنستەيم-
 دۇ.

سەۋر بولمىسا باشقا ئېسىل خۇاقلارمۇ بولمايدۇ.
 ئىنسانلارنىڭ ئۈستىگە كەلگەن ئاپەتلەرنىڭ تولىسىنىڭ

نى بىلىش بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىنسانلارغا خاس سۈپەت-
 تۇر. ئىلىمدارلار بىلەن نادانلار ھەرگىزمۇ تىك بولالماي-
 دۇ. بىلىملىك ئادەم ئۇستازمۇ، ئىجادكارمۇ، نانقمۇ،
 ئۈستىمۇ، تىلماچمۇ ... ھەممە - ھەممىسى بولالايدۇكى،
 قولىدىن ھېچ ئىش قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئىلىم ئەھلى
 خۇددى مېۋىلىك دەرمەخلەرگە ئوخشاش ئېگىلىپ تۇرىدۇ
 ۋە پۈتۈن مەۋجۇداتلارغا نەپ بېرىدۇ.

ھېكمەت

ھېكمەت - بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋال-
 لى - سىرىنى تېگى - تەككىگچە، ئىنچىكىلەپ، ۋايىغا
 يەتكۈزۈپ بىلمەك ۋە ئويلاپ - ئەقىل بىلەن سۆزلىمەك.
 تۇر.

مۇلايىملىق

مۇلايىم كىشى - كەمتەرىن، سىلىق، ئاداۋەت تۈت-
 مايدىغان، ئىمپۇچان، ياخشى نىيەتلىك كېلىدۇ. مۇنداق
 سۈپەتلىك كىشىگە ھەممە ئادەم ئامراق بولىدۇكى، ئۇنىڭ
 سۆزلىرى ئۆتۈملۈك ۋە قوبۇل قىلالىق بولىدۇ.

مۇلايىملىق غەزەپنى ھەر چاغدا مەغلۇپ قىلىدۇ.
 بانۇر كىم؟ دەپ سورىغۇچىغا ئاقللاردىن بىرى: بانۇر
 ئاچچىقى كەلگەندە غەزەپلەنمەي ئۆزىنى تۇتقان، غەزەپنى
 ئىچىگە يۆتەن كىشىدۇر، دەپ جاۋاب بەرگەنىكىن.

ھېكايە قىلىنىشىچە، مەشھۇر شاھلاردىن بولغان يو-
 ساخاننىڭ ئىلكىدە ناھايىتى ئېسىل، كۆركەم بىر دانە
 گۆھەر بار ئىكەن. شاھ ئۇنى ئۈزۈك قىلدۇرماقچى بولۇپ
 زەرگەرگە بېرىپتۇ، لېكىن زەرگەر ۋەدە قىلغان كۈنى
 يېتىپ كېلەلمەپتۇ. شاھ كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى ھۇزۇرىغا
 چاقىرىپتۇ. لېكىن قورقۇشتىن چىرايى تاتارغان، دىر -
 دىر تىترەپ تۇرغان زەرگەرنى كۆرگەن شاھ ئۇنىڭدىن
 قورقۇشنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىكىن، «گۇناھىمنى ئىيتاي
 دېسەم، ئالىيلىرىنىڭ غەزەپىدىن قورقمەن» دېتۇ زەرگەر.
 شاھ تەبەسسۇم بىلەن: «ھەرنە گۇناھ قىلغان بولساڭ
 ئۆتۈم» دېتۇ. زەرگەر قوينىدىن ياغلىققا ئورالغان ۋە
 تۆت پارچە بولۇپ كەتكەن گۆھەرنى ئېلىپ كۆرسىتىپتۇ.
 بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن شاھ غەزەپلىنىشنىڭ ئورنىغا كۈلۈپ
 تۇرۇپ: «ئۇنداق بولسا ھەر پارچىسىدا بىردىن تۆت دانە
 ئۈزۈك ياسىغىن» دېتۇ. شاھتىكى بۇ مۇلايىملىق زەرگەر-
 نى ۋە بۇ ئەلنىڭ جىمىكى پۇقرالىرىنى زوقلاندۇرۇپتۇ ۋە
 سۆيۈندۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھنى ھەممە ھىمايە
 قىلىدىغان بوپتۇ. مانا بۇ مۇلايىملىقنىڭ نەتىجىسى. ئەگەر
 ئۇ زەرگەرگە غەزەپ قىلغان بولسا ئەلنىڭ ھىمايىسىدىن
 ئايرىلىپ قالغان بولاتتى.

ھەر قانداق ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا ئىككى سۈ-
پەتنىڭ جۈغلنىشى لازىم:

1. كەرمەلىك (كەڭ قورساق بولۇش)
  2. تەۋەزۈلۈك (كەمتەر بولۇش)
- مۇشۇ ئىككى سۈپەت ئادەمدە ھازىرلانسىلا، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۆسۈپ بارىدۇ.

كەمتەرلىكنىڭ ئالامىتى شۇكى: ئۇ، خاھى ئالىم، خاھى پېقىر، خاھى سالھ بولسۇن ھەممىنى دوست تۇ- تۇپ، ئۇلارغا نەپ يەتكۈزىدۇ، خۇش مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ھەر بىر كىشى بۇ پەزىلەتنى ئۆزىگە ئادەت قىلىشقا تېگىشلىكتۇر. تەۋەزۈلۈك كىشى دۈشمەنلى- رى ئالدىدا غالىب بولىدۇ، ئەل - جامائەت ئالدىدا مەرتىۋىسى ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەلدىن ئۇياتماي كېسىر - تەمىنغا قىلغانلارنىڭ يۈزى چۈشۈپ، مەرتىۋىسى تۆۋەنلەپ، ئاخىر خارلىقتا قالىدۇ.

كۆيۈمچان بولۇش

كۆيۈمچانلىق، رەھىم - شەپقەت دېگەن كىشىلەرگە رەھىم قىلىق، پېتىم - پېسىر، ئىلاجىسىز، بىچارە، غېرىب ۋە دىلى سۇنۇق - دەردكە شېرىكلەرنىڭ كۆز يېشىنى مەرھەمەت قولى بىلەن ئېرتماق - سۈرتەك دېمەكتۇر. ئىنساننىڭ سائادەت ۋە سالامىتى بالا - چاقىلىرىغا كۆرسەتكەن شەپقەت، كىشىلەرگە قىلغان مەرھەمەتكە باغلىقتۇر.

شەپقەت ۋە مەرھەمەت قىلمايدىغان ئادەم خەلقنىڭ ھۆرمىتىدىن مەھرۇمدۇر. ئۇ دائىم غەم - ئەندىشە، خاپ- لىق بىلەن تۆمرىنى ئۆتكۈزىدۇ.

بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر ئىشىدا ئېغىرچىلىق بولۇپ، سەندىن ياردەم سوراپ قالسا، كۈچۈڭنىڭ بارىچە ياردەم بېرىپ، ئۇنى شۇ ئېغىرچىلىقتىن قۇتۇلدۇرماق ناھايىتى ياخشى ئىشئۇر. ئەگەر سەن ئۇنىڭغا راست - ھەقىقىي ياردەم بەرگەن بولساڭ، مۇبادا سېنىڭ بېشىڭمۇ ئېغىر- چىلىق چۈزۈپ قالسا ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتىنى ئېلىشنىڭ مۇمكىن. ئەگەر قولۇڭدىن كېلىدىغان ياخشىلىقنى كىش- دىن ئالغان بولساڭ، ساڭمۇ ھېچكىم ياخشىلىق قىلماي- دۇ. ئادەملەرنىڭ ياخشىسى باشقا ئادەملەرگە پايدا يەت- كۈزگۈچى ۋە ياردەم قىلغۇچىلاردۇر.

«چىن دىل بىلەن ئىش قىلغۇچى بولۇش»
چىن دىل بىلەن ئىش قىلىش (ئىخلاس - سەمى- مىيلىك) - قىلىدىغان ياخشى ئىشلارنى رىيا ۋە غەرمز- دىن، مەنئەت ۋە تەمەدىن، نەم ۋە شۆھرەتتىن يىراق تۇتۇپ، باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويلاپ، چىن

سەۋەبى سەۋر ۋە چىدامنىڭ يوقلۇقىدىن ياكى ئۇنىڭ زەئىپلىكىدىن بولىدۇ.

ھېكايەت: قەدىمدە خىزىرخان ئۆزىنىڭ ئەمىرلىدىن بېرىنى چاقىرىپ، موڭغۇللارنىڭ ھۈجۇمىنى چىكىندۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەتكە ئولتۇرغاندا كېلىم ئاستىدىن چىققان بىر جاپان ئەمىرنىڭ كىيىمى ئىچىگە كىرىپ يوتىسىنى چىقىپتۇ. ئەمىر سەۋر قىلىپ، نۇرقىنى ئۆزگەرتىمەي خا- نىڭ مەسلىھەتكە جاۋاب بېرىپ بولغاندىن كېيىن تازىم بىلەن ئوردىدىن چىقىپ ئاندىن كىيىملىرىنى يېشىپ، جاپانى ئولتۇرۇپ ئارام ئاپتۇ. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خان بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ، بۇ ئەمىرنى چاقىرتىپ كېلىپ: - ئەي ئەمىر! كىشى ئۆزىنى ھەر قانداق زەھەرلەر- دىن ئالسا ئاجىبتۇر. نېمە ئۈچۈن جاپان تېنىڭنى چاقاندا دەرھال ئۇنى ئولتۇرۇپ سالامەتلىكىڭنى ئەمىر- مىدىڭ؟ - دەپ سوراپتۇ.

ئەمىر جاۋاب بېرىپ:

- بۈگۈن مەن بىنى چاقان بىر جاپاننىڭ زەھەردىن قورقۇپ، سېنىڭ مەن بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان سۆھبەت- تىڭگە دەخلى يەتكۈزسەم تاڭلا قالماقلا بىلەن بولىدىغان جەڭنىڭ زەھەرلىك تىغىغا قانداقمۇ چىداش بېرەلەيمەن، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بېرىلگەن بۇ جاۋاب خانغا مەقبۇل كۆرۈلۈپ، ئەمىرنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇ- نىڭغا ئەمىرلەر ئەمرى (ئەمىرل ئومرا) ئۇنۋانىنى بېرىپ تارتۇقلاپتۇ.

ئەمىر ئاز ۋاقىت كۆرگەن رىيازىتىگە سەۋر قىلىش بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىگە مۇشەرىپ بولغانىكەن.

كەمتەرلىك - تەۋەزۈلۈك

تەۋەزۈ - ئۆزىنى كىشىلەر ئالدىدا تۆۋەن تۇتۇپ، كەمتەرلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىش دېگەنلىكتۇر. كىشى ئۈچۈن ھەر قاچاندا ئۆزىنى كەمتەر تۇتۇش - كۆركەم خۇلقىدۇر. بۇ، ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك ئېسىل پەزىلەت- تۇر.

سامانى شاھلىرىدىن ئىبنى ئەمەد ئوغلىغا ۋەسىيەت قىلىپ: «... مېنىڭ ھاياتىمدا كەمتەرلىك - مەردانىلىك بىلەن قولغا كەلتۈرگەن سەلتەنىتىم، بايلىقىم، ئەسكىرىم ساڭا قالىدۇ. بۇنى قولۇمدا تۇرسۇن دېسەڭ، سەلتەنىتىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇشىدىن ئۈمىد كۈتمە - ئۇ بىر كۈن ۋەيران بولىدۇ. ئۈمىد كۈتىدىغىنىڭ كەمتەرلىك بولسۇن. خەزى- نىگە تابانما - ئۇنىڭغا زاۋال يەتكۈسى، مەردانىلىككە تايان. لەشكەرگە ئىشىنمە، بۇيرۇقۇڭدا بولمۇرمەيدۇ. خۇ- داغا ئىشىن» دېگەنىكەن.

كۆڭلى بىلەن قىلىش ياكى كىشىلەردىن دەرىجە، ئىنئام، مۇكاپات، ئېھسان تەمە قىلماي قىلىش دېمەكتۇر.

ئەكسىچە، ئۇنىڭغا نەپسانىي غەرمز ئارىلىشىپ قالسا، ھەقىئىي ئەمەلنى بۇزۇپ، سەندىكى ئىخلاسىنى بۇلغىيدۇ.

تەمكىنلىك ۋە ئېغىر - بېسىقلىق

تەمكىنلىك - ئالدىراغۇلۇق قىلماسلىق دېمەكتۇر.

ئېغىر - بېسىقلىق - ھەر قانداق ئىشتا ۋە ھەر قانداق ئەھۋالدا ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلىش، سالماق بولۇش دېگەنلىكتۇر. يول يۈرگەندە ھاجەت بولمىسا، ئۆتكەن - كەچكەنگە قارىما، ۋار قىراپ گەپ قىلما، كىچىككەنە نەر - سىلەرگە تەئەججۈپلىنىپ، ھاڭۋېقىپ - داڭ قېتىپ قاراپ قالما. شاللاقلىق قىلماي سالماق - تەمكىن قەدەم تاشلاپ ئۆز بولۇڭغا ماڭ.

سېنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشۇڭدىن دوستلىرىڭ مەغ - رۇرلانسۇن، دۈشمەنلىرىڭ تىتىرسۇن.

ئولتۇرغان چاغدا پۈت - قول ۋە باشقا ئەزالىرىڭنى سەۋەبسىز ھەرىكەتلەندۈرمە.

تەمكىنلىك، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن قىلىنغان ئىشلار كالمالغا يەتمەي قالمايدۇ. ئالدىراغۇلۇق بىلەن باشلانغان ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ، كىشى كۆڭلىنى غەش قىلىدۇ. يەڭگىللىك خۇددى ئوققا ئوخشايدۇ، ئېتىلغاندىن كېيىن قايتۇرۇپ ئالغىلى بولمايدۇ.

راستلىق

راستلىق - ھەر قانداق چاغدا ۋە ھەر قانداق ئىشنى بىجىنىدلىق قىلىش، ھەر قانداق ۋەزىنى قانداق بولسا شۇنداق ئەينەن سۆزلەش دېمەكتۇر. ئىشلىگەن ئىش، سۆزلىگەن سۆز، قىلغان ۋەدىلەرنىڭ قاندىلىك، توغرا بولۇشى راستلىق ساداقەت دېيىلىدۇ.

توغرا كىشى ۋە توغرا سۆزلىگۈچى ھەر قانداق ئادەمنىڭ ئالدىدا ماقۇل كۆرۈلىدۇ. ئۇنداق ئادەمنىڭ سۆزلىگەن سۆزى، قىلغان ئىشى، ۋەدىسى يۇقىرى ئىنا - ۋەتكە ئىگە بولىدۇ، ئۆزى يوق يەردىمۇ باشقىلار ئۇنى ئىلىك ئالىدۇ. مۇشۇنداق سۈپەتكە ئىگە ئادەملەرگە كىشىلەر توغرا ۋە ئىشەنچلىك دەپ ئىشەنچ بىلدۈرىدۇ. سىناق - لاردىن ئۆتكەن سادىق ۋە راستگوي كىشىلەرگە كىشىلەر ئۆز سىرىنى ئېيتىپ مەسلىھەت سورايدۇ.

سادىق - راستچىل ئادەملەرمۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ دېگەن گەپ - سۆزى، سىرى - ئىسرارلىرىنى باشقىلارغا ئېيتمايدۇ. ھالنى ئېيتقۇچىنىڭ كېيىن ھەرگىز باشقىلارغا يايمايدۇ. چۈنكى كۈنلاردا: «سىر ئاچقۇچى ئەۋرەت ئاچقۇچىدىن ياماندۇر» دېگەن گەپ

بار.

راستلىق كۆپ چاغلاردا ئىجاد تېپىشنىڭ سەۋەبىكارى بولىدۇ. راستگوي - مەرد ئادەملەر ھالال لەۋزى، توغرا ئىش - ئەمەلى بىلە ھاياتنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك داۋانلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، رىيازەت چېكىپ مۇراد - مەقسىتىگە يېتىدۇ.

راستگوي - ئافكۇڭۇل كىشىلەر بالغاندىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. چۈنكى راستلىق - ئافكۇڭۇلۇكنىڭ بەلگىسىدۇر. تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، راستگويۇقنىڭ پايدىسى ھەم زىيىنى بار. پايدىسى: راست سۆز ھەقىقەتنىڭ ئىشى - كىنى ئاچىدۇ. ئەمما راست سۆز ئاچچىق بولىدۇ. زىيىنى: زامان، ماكان، شارائىت راست سۆزلىمەشكە يار بەرمىگەندە ئېھتىيات قىلماي راست سۆزلىگۈچىلەر زىيان تارتىدۇ. لېكىن راست سۆز ئاقىۋەت غەلبە قىلماي قالمايدۇ. راست سۆزدە ۋاپا، بالغاندا جاپا بولىدۇ.

كەڭ قوللۇق (ساخاۋەت)

ساخاۋەت - خالايققا مەنپەئەت يەتكۈزمەك دېگەنلىكتۇر. بۇ خىسلىت كىشىدە ياخشى نام قالدۇرىدۇ. ساخاۋەت - ھالال مېھنىتى بىلەن تاپقان مەبلەغلەرنى چەمئىيەت، مىللەت، ئىنسانىيەتنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن غەرمەسز ھالدا سەرپ قىلىش بولۇپ، كەڭ قوللۇق، مەردلىكنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھاجەتمەنلەرگە ئادەمگەرچىلىك يۈزىسىدىن ياردەم بېرىش، پېقىر ۋە مەس - كىنلەرگە ئىنئام - ئېھسان قىلىش، مۇرىتى كەلگەندە بىر ئادەمنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قېنىنى ھەتتا چېنىنىمۇ پىدا قىلماق ... قاتارلىقلار سېخىيلىق ۋە مەرد - لىك ئالاھىدىلىرىدۇر. ساخاۋەت ئەل ئىچىدە ياخشى ئات كۆتۈرمەكنىڭ بەلگىسىدۇر. ئادەم ئۈچۈن خىسلىت بايدا ھەر قانداق ياخشى پەزىلەت - ساخاۋەتتىن ئۈستۈن ئەمەستۇر.

ئۇياتچان (ھايالىق) بولۇش

ھايالىق - ئالەمدىكى قائىدە - نىزاملارنىڭ مۇقىم تۇرۇشىدىكى مۇھىم شەرتتۇر، ئىنساننىڭ، تەربىيىنىڭ سەمەرىسى، كامالەتنىڭ ئالاھىدىدۇر. شۇڭا، بىزدە ئۇستاز - لار، ئاتا - ئانىلار، تەربىيىچىلەر ئەزەلدىن بالىلارنى ھايالىق قىلىپ تەربىيەلەشنى چىڭ تۇتۇپ كەلگەن.

ھايالىق كۆتۈرۈلسە كىشىلەر ئۇياتمايدىغان، نومۇسى قىلمايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، جەمئىيەتنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامى، ئەخلاقى بۇزۇلۇپ، تۈزمۇش پىتىنە - پىلاست، پەسكەشلىك بىلە بۇلغىنىدۇ. كىشىلەر بىر - بىرلىرىگە يول قويمايدۇ. ئادەملەردە ئۆزىنى سوراش تۈگەپ يولسىز -

ئىخلاقتىن ئايرىلماسلىقى لازىم. ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ ھەر بىرىدە ئىنساپ بولسا، ئىدارە قىلىنغۇچىدا ئەلۋىتتە ئىدىپ بولىدۇ. بىز ئانا - ئانا بولغۇچىلار پەرزىنتلىرىمىزگە سۆز بىلەن نەسىھەت قىلىپلا قالماستىن، ئەمەلىي ھەرىكەتتىمىز بىلەنمۇ ئۇلارنى تەربىيىلىشىمىز ھەم قايىل قىلىشىمىز كېرەك. بالىلىرىمىزنىڭ بالىلىقلىرى سەۋەبىدىن ئۆتۈپ كۆزۈپ قويغان ئازغىنە سەۋەبلىكلىرىنى ھەجىپسىلا يۈزىگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئابرويلىرىنى تۆكۈمەسلىكىمىز، ئەپۋ قىلىپ ئۇيالدۇرۇش يولىنى تۇتۇشىمىز كېرەك. ماشىنا، پويىز، كىنو - تىياتىرخانا ... لاردا ئاۋۋال بالىلارنى، خانىم - قىزلارنى، قېرىلارنى، كېسەللەرنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىشىمىز، بۇ ئىشتا بالىلارغا ئۆرنەك بولۇشىمىز لازىم.

شۈكرى - قانائەت قىلماق

شۈكرى - قانائەت دېگىنىمىز - نېمەت بەرگۈچىدىن مەنئۇن بولۇپ، ئۇنى ياد ئېتىپ، ئۇنىڭغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتۈر.

كىشى ئۆزىنىڭ بىساتىدا بار بولغان نېمەتلىرى - يۇل، مال، ئۆي جاھازىلىرىغا رازى بولۇپ، باشقا ئادەم - لەرنىڭ مال - دۇنياسىنى تەمە قىلماي، ئۆزىدە يوققا سەۋرى قىلىپ، ئۈمىدۋار بولۇشى كېرەك.

باشقىلارنىڭ نەرسىسىگە كۆز ئالايتماي سەبرى قىلىپ، ساڭ، تىرىشساڭ ئۇمۇ سەندە بولىدۇ. ھالال مېھنەت بىلەن ئىجىرى قىلساڭ، بارىغا رازى بولساڭ ئۈمىدىڭ ھاسىل بولىدۇ. مانا بۇنى قانائەت دەيمىز.

قانائەتلىك كىشى دۇنيا سەپىرىدە ئۆمرىنى قاينغۇ - ھەسرەتسىز ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما قانائەتسىز كىشى خاپىلىق، ھەستەخورلۇقتىن ئۆزۈ كەلمەيدۇ. قانائەتلىك كىشى ئىز - زەتلىك ۋە قەدىرلىك بولىدۇ. قانائەتسىز كىشى تەمەخور - لۇق ۋە خارلىقتا ئۆتىدۇ. ئۇلۇغ شائىر ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىي قانائەتسىزلەرگە نەشتە ئورۇپ:

ئورامچىدەك ھەمىشە تار ئېتەرسەن،

قانائەتسىزلىكنىڭ ئىزھار ئېتەرسەن.

سۈپۈرسە ساھىب خانە بى يەككىبار،

ئورامچى ھەم كېتەر، ھەم سەيرى، ھەم تار.

(ئۆمۈچۈككە ئوخشاش ھەمىشە تور تارتىسەن، قانا - ئەتسىزلىكنى بىلدۈرسەن. مۇبادا ئۆي ئىگىسى ئۆيىنى سۈپۈرسە، ئۆمۈچۈكۈمۇ، ئۇقلىغان ئوۋمۇ، تارتقان تورمۇ كېرە) دەپ ناھايىتى توغرا ۋە دانا ھۆكۈم بىلەن بىزنى ئاگاھلاندۇرغاندۇر.

لىشىدۇ - چوڭلار كىچىكلەرنى، كۈچلۈكلەر زەئىبلەرنى، ئىمتىيازلىقلار ئىمتىيازسىزلارنى خورلاپ، بوزەك قىلىدۇ. شۇڭا، ھاياتىدىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش - ئادەملەردىكى ئەڭ ئېسىل پەزىلەتتۇر.

ئۆزىنى سوراش (ئىنساپ قىلىش)

ئەدەبلىك ۋە ئىنساپلىق بولماق - ھەممە ئىشتا ئۆزىنى سورىماق بولۇپ، پۈتكۈل ئىنسانغا ئورتاق سۈپەت - تۇر. ئىنساپلىق بولۇشنى بالا ۋاقتىدىن باشلاپلا ئۆزىگە ئادەت قىلىش زۆرۈر. ئۆزىدىن چوڭ كىشىلەرنىڭ قېشىغا كەلگەندە ئىدىپ ۋە ھۆرمەت بىلەن: «ئەسسالامۇئەلەيكۇم (سالامەتلىك، ئەمىنلىك تىلەيمەن)، قىزلار: «ئەسسالام» دەپ سالام بېرىپ، كۆرسىتىلگەن ئورۇندا ئولتۇرماق، سورىغانلىرىغا ئويلاپ جاۋاب بەرمەك لازىم. چوڭ كىشى - لەر، ئۇستاز، ئانا - ئانا، ئاكا - ئاچىلىرىنىڭ ئالدىدا پۈتۈن سەت كېرىپ ئولتۇرماسلىق، يانپاشلاپ يېتىۋال - ماسلىق لازىم.

مېھماندارچىلىقتا تالماققا ئولتۇرۇشتىن ئاۋۋال قولىنى پاكىز يۇيۇش، «ئالسىلا، باقىسىلا» بىلەن چوڭلاردىن كېيىن داستىخانغا قول ئۇزىتىش، ئۇشنىڭ ئۈستىدىن، ئولتۇرىسىدىن ياكى كىشى ئالدىدىن قول سالماي، ئۆز ئالدىدىكىنى ئېلىش، بەش بارماقنىڭ ھەممىسىنى تەڭ ئاغزىغا تەقىملىق، لوقمىنى چېغىدا ئېلىپ تولۇق چايناپ، ئالدىرىماي يۇتماق لازىم. بىللە تاماق يېگۈچىلەرنىڭ ئاۋ - زىغا، چىنە، قوشۇققا قارىماسلىق، داستىخانغا قاراپ يۆ - تەلمەسلىك، چۈشكۈرمەسلىك، ئەسنىمەسلىك، بۇرۇننى تارتىماسلىق، يەل قويۇپ بەرمەسلىك لازىم. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى ئۇيغۇن ئىشتۇر. ئاش يېگەن ۋە ئىچكەندە شالاپلىتىپ قوشۇق، چوكا، ۋىلكىلارنى تەخسە، چىنىلەرگە جارات - چۇرۇق تەڭكۈزۈشمۇ بەك ئەخلاقسىز - لىقتۇر.

تاسادىپىي تاماق تۈزلۈق، ئىس ئۆتۈپ كەتكەن، سۇيۇق - سەلەك بولۇپ قالغان بولسا، يۈزىگە سېلىپ ساھىبخانى خىجىل قىلىشمۇ ئەخلاقسىزلىق جۈملىسىدىن - دۇر.

مېھمانغا چىلىنغان ئۆيگە ئادەم باشلاپ بېرىش، زورلاپ مېھمانغا چاقىرتىش، ۋاقتىدا كەلمەي كۈتتۈرۈش، بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ بېرىش، «زەللە» ئېلىش، يۇل، داستىخان ... قويدۇرۇشلارمۇ ناھىيىسىزلىقتۇر.

ھەر بىر كىشى ئۆزىنى، بالا - چاقىلىرىنى ئىدارە قىلىش جەريانىدا ۋە چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنى سورىشى، ئىنساپ ۋە ئەدەبىتىن ئىبارەت بۇ

كەم سۆز بولۇش

زۆرۈرىيىتى بولمىغان سۆزنى دەپمەسلىك، ئىمكان بار ئاز كەپ قىلىش، كەم سۆزلۈك بولۇش ياخشى سۈپەت-لەردىندۇر.

كەمسۆز كىشى چوڭقۇرراق ئويلايدۇ. ئوي - پىكرى توغرا يەردىن چىقىپ، ئۇنىڭ ھىممىتىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇ-نىڭدا تەمكىنلىك ۋە ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلىش سۈپىتى بولىدۇ. سۆزلىگەن سۆزى خەلق ئارىسىدا ئېتىبارلىق بو-لىدۇ. دۇنيانىڭ پالاكت ۋە پىتتە - پىساتلىرىدىن خاتىر-جەم بولىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭدا تۈرلۈك جاۋابكارلىقمۇ ئاز بولىدۇ. خاتالىقنىڭ كۆپرەكى تىلدىن بولىدۇ. كۆپ سۆز-لىگەن ئادەم ئۆزىنىڭ ئىيىسىنى ۋە ياكى يات كىشىنىڭ ئىيىسىنى ئۆز سۆزىگە قوشۇپ سۆزلەپ، بېرىپ - بېرىپ بالاغا ئۇچرايدۇ ياكى بولمىسا باشقا كىشىلەر بىلەن كەپ تالىشىپ، ئورۇنسۇز ئۇرۇش - تالاشقا يولۇقۇپ قالىدۇ. كۆپ سۆزلىگەن ئادەم تىل ئاپىتىگە ئۇچرىماي قالمىدۇ. شۇڭا بىزدە: «ئېغىز يۈگۈرۈكى باشقا، پۈت يۈگۈرۈكى ئاشقا» دېگەن كەپ بار.

مۇقىم يولى بولۇش - ئامانەت

ساقلىغۇچى بولۇش

ئامانەت دېگىنىمىز - باشقىلارنىڭ ساڭا ئىشىنىپ ساقلاپ بېرىش ئۈچۈن بەرگەن نەرسىلىرىدۇر. دىيانەت دېگىنىمىز - پاك بولۇش دېمەكتۇر. ئىنساپ بىلەن ئىش قىلغان، باشقىلارغا زىيان سال-مىغان، باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى قەستەن يەۋالمىغان ئادەمنىڭ ئىل - جەمائەت ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ.

پۇل - مال - شەخسنىڭ قويغان ئامانىتى بولسا، بالىلار ئاتا - ئانىلىرىغا ئامانەتتۇر. ئىلىمىسىزلا ياكى شاگىرتلار ئالىملارغا ئامانەتتۇر. ئەزالار جان ئىگىسى بول-غان ئادەمگە ئامانەتتۇر.

مەقسەت: دوست - بۇرادەرلىرىڭنىڭ ساڭا ئىشىنىپ قويغان پۇل - مېلىنى يەۋالما. بالىلىرىڭنى توغرا يولدا تەربىيىلەپ، ئۇنىڭ ئۆمرى - ھاياتىغا، ئىستىقبالىغا خىيا-نەت قىلما. ئەلى نادان ھالدا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىشەنچى-سىگە خىيانەت قىلما، سالامەتلىكىگە ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆمۈرنىڭ قىسقىرىشىغا سەۋەب بولما. بۇ، ئامانەتلەرنى توغرا ئىشلەتكىن، دېمەكتۇر.

ئەقىل - پاراسەت ۋە پۇرسەت

ئەقىل - پاراسەت دېگىنىمىز - ئىخچام تىل بىلەن «پەم» دېيىلىدۇ. پاراسەت - كىشىلەردىكى ياخشى بىلەن ياماننى

پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدۇر. شۇنداقمۇ ھۇشيار كىشىلەر باركى، ئادەم ۋە نەرسىلەرنى بىر كۆرۈپلا ئۇنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى سېزىۋالالايدۇ. بولۇۋاتقان ئىشلارغا قاراپلا ئاقىۋىتىشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىغا توغرا باھا بېرەلمەيدۇ. بۇنداق پاراسەتلىك ئادەملەر ھەر تۈرلۈك كېلىشمەسلىك، بالا - قازالاردىن ئۆزىنى ساقلاپ قالماستىن، بەلكى باش-قىلارنىمۇ ساقلاپ قالايدۇ.

پۇرسەت - ئىش - ھەرىكەت قىلىشقا چىققان سا-ئەتتۇر. گۈللەر ئازغىنە پۇرسەت ئىچىدە ئېچىلىپ بۇيى-پۇرىقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي تۈزۈلىدۇ. ئۆمۈرۈمۇ شۇنداق قىسقىدۇر. ئەقىللىق ئادەملەر ئۆمۈر پۇرسىتىنى غەنىيەت بىلىپ، ۋاقتىنى ئىلىم-پەن ئۆگىنىش، جامائەتكە پايدىلىق، ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىش بىلەن تولمۇ مەنىلىك ئۆتكۈزىدۇ.

پاكىز بولۇش

پاكىزلىق - سالامەتلىككە دەخلى يەتكۈزىدىغان پىلىكىنا، ھارام نەرسىلەردىن ئۆزىنى تارتىپ، دائىم سېپ ۋە تازا بولۇش دېگەنلىكتۇر. بىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق-مىزدا پاكىزلىقنى ئىككىگە بۆلۈپ قارايدۇ: 1. ئەقلىي - ئىچكى پاكىزلىق. يەنى پىكىر - خىيالى، قەلبى پاكىز بولۇش؛ 2. تاشقى پاكىزلىق. يەنى ئولتۇراق جاي، مۇھى-تى، سۇ، پۈتۈن ئەزايى - بەدىنى پاكىز بولۇش. ئىچكى - تاشقى پاكىزلىقنىڭ ئۆزى گۈزەللىكتۇر. شۇڭا، ئىنسان پاكىزلىققا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن روناق تاپىدۇ ۋە ساق تەغدىدە ساغلام پىكىر بولىدۇ.

ھاجەتمەنلەرگە ھەدىيە بېرىش

ھاجەتمەنلەرگە ھەدىيە بېرىش (ئېھسان) - بۇ ئۆز مەنپەئىتىدىن كېچىپ، يەنە بىر ئىنساننى خۇرسەن قى-لىشقا مەردلىك كۆرسىتىشتۇر. ئۆز ئېھتىياجىدىن ئارتۇق ماددىي نەرسىلىرىنى ئەۋ-ۋەلى بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇتقان - خىش ئەقىربىلىرى، ساۋاقداشلىرى، يولداشلىرىغا غەرمەزسىز مەرھەمەت قىلماق - ئېھسان جۈملىسىدىندۇر.

«ئېھسان» دېگەن بۇ كۆزەل ئەخلاق ياخشىلىقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئېھسان كۆڭۈلنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىشارە. ئۇ، جاھاننى چۈشەنگەن، بىلگەن، كۆپىنى كۆر-گەن، كەمتەرىن زاتلارنىڭ شۆھرىتىگە پەزىلەتلىدۇر.

ئېھساننىڭ ئىپادىلىرى:

ئاتا - ئانىلىرىغا مۇلايىم سۆز، سىلىق مۇئامىلە قىلىش ۋە ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىش بىلەن؛ پىتىملىرىنىڭ كۆڭلىنى ئالماق، خۇش قىلماق ۋە تەربىيە قىلماق بىلەن؛

بىچارىلەرگە ماددىي ياردىملەرنى بەرمەك بىلەن؛ قوشنا - ھەقىقىيلىرىگە شەپقەت، مەرھەمەت، ياخشىلىق قىلماق بىلەن؛ سەپەرداش، ساۋاقداش، خىزمەتداشلارغا ئۇلارنىڭ دىلىغا تېگىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق بىلەن؛ مۇساپىر ۋە مېھمانلارغا ئۇلارنى كۈتۈش، ئېتىرامنى جايىغا يەتكۈزۈش يولى بىلەن ئۆيىدىكى خىزمەتچىلەرگە قىلالا - مەيدىغان ئېغىر ئىشلارنى بۇيرۇشتىن ساقلىنىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ، بىزنىڭ تەركىزىم ئىتتىپاقى ئىخلاقلىرىمىز دۇر.

ئىقتىسادچىل بولۇش

ئىقتىساد - قولىڭدىكى پۇل - مېلىڭنى كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادنى قەدىرلىگۈچىلەر ئورۇنسىز ئىشقا بىر تە - يېنىمۇ سەرپ قىلمايدۇ. ئورنى كەلگەندە قانچىلىك بولسا - مۇ پۇلىنى ئايمىدايدۇ. ئىقتىسادنىڭ قولىدا تۇرماسلىقىنىڭ سەۋەبى ئىسراپچىلىقتۇر. ئىسراپخور خارلىنىدۇ. ئىقتىساد - چىل كىشى ھەممە ۋاقىت تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولۇپ، كىشىگە مۇھتاج بولۇپ قالمايدۇ. نەسىھەتلىكى، ھەسەل ھەرىسى قىشتا يېيىش ئۈچۈن ئۆزىگە ھەسەل جۇغلاندىمەك، كىشىلەرمۇ مەمۇرىيلىق كۈنلىرىدە ئېشىنغانلىرىنى تويلاپ، ياخشى - يامان كۈنلەر ئۈچۈن تېجىمىكى، كېيىنكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئىسلىس تۇرغۇزمىقى زۆرۈر - دۇر.

خۇش خۇي بولۇش

خۇش خۇيلىق - ئېسىل ئادىمىي خىسلىت بولۇپ، ئۇ، كىشىدىكى ساپ مەجەز، مۇلايىم، ياخشى سۈپەتتۇر. خۇش خۇيلىق سىمۋولى بولغان ئەيسا ئەلەيھىسسالام ھەققىدە «ئىنجىل» دا مۇنداق بىر ھېكايەت بايان قىلىنىدۇ: «... ئەيسا پەيغەمبەر يول ئۈستىدە كېتىۋاتقاندا ئەبلىخىگە يولۇقتى. ئۇ، ئەيسادىن ئۈچ قېتىم سوتال سورىدى. ھەر بىر سورىغان سوتالغا ئەيسا ناھايىتى خۇش خۇيلىق بىلەن قاناتلىنىشنىڭ جاۋاب بەردى. ئەيسا ئەبلىخە ئۇنىڭ جاۋابىغا سوغ چىراي ۋە قوپال مۇئامىلە قىلدى. بۇنى كۆرگەن بىر يولۇچى: نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ ئالدىدا گۇناھسىز تىل ئىشتىپ ئاھانەتكە قالدىڭ؟ ئۇ ساڭا دىشنام قىلىۋاتسا، يەنە خۇش خۇي مۇئامىلە قىلسەنمۇ؟ دەپ سورىدى. ئەيسا كۈلۈپ تۇرۇپ: - گەرچە ئۇنىڭدىن ماڭا ئازار - دىشنام يەتسىمۇ، مەن ئۇنىڭغا غەزەپلەنمىدىم. ئەيسا، ئۇ مەندىن ئەمدى ئۆگەندى. ئۇنىڭ سۆزى بىلەن مەن جاھىل بولۇپ قالمايمەن. لېكىن ئۇ، مېنىڭ خۇش خۇيلىقۇم بىلەن ئەقلىنى تېپىشى

مۇمكىن، دېدى» .

ئۆلما - دانىشمەنلىرىمىز خۇش خۇي كىشىلەردە بولىدىغان تۆۋەندىكى ئالامەتلەرنى كۆرسەتكەن:

1. دائىم كۆپچىلىك ئۈچۈن ياخشىلىق ئىزدەيمەك.
2. باشقىلارغا نەپ يەتكۈزۈمەك.
3. كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئاچماي، ياخشىلىقىنى سۆز - لەش.
4. يامان يولغا ماڭغان، يامان ئىش قىلغانلارغا سىلىقلىق بىلەن نەسىھەت قىلماق.
5. ئەيىبكار ئۆز گۇناھىنى ئىقرار قىلسا ئەپۈ قىلىش، بالىلىرىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈش.
6. مۇھتاجلارنى ھاجىتىدىن چىقىرىش.
7. كىشى ئۈچۈن خالىس مۇشەققەت چەكسە، ۋاي - سىماسلىق.
8. ئۆز نەپسىنى كۆزلىمەسلىك.
9. كىشىلەر ئالدىدا ئاچچىقلىنىش.
10. بالا - چاقىلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئايىدىغان، خۇش قىلىدىغان بولۇش.
11. سېخىي، مەرد بولۇش.

پەس ئەخلاق - قىلىقسىزلىقلار نادانلىق

نادانلىق - ئەڭ قىياھەت ئەخلاقسىزلىق بولۇپ، ئەقىل ۋە پىكىرنى قىستەن يامانلىققا ئىشلىتىش ياكى پىكىرى يېتىدىغان ئىشلارغىمۇ پىكىر يۈرگۈزمەسلىكتۇر. نادان ئادەمنىڭ سۆزى ئۆتمەيدۇ، ئەل - جەلالتەت ئىچىدە ئېتىبارغىمۇ بولمايدۇ. دۇنيادا يۈز بەرگەن پاچىئە - لەرنىڭ سەۋەبچىسىمۇ كۆپ ھاللاردا جاھىل - نادانلاردۇر. ئاقىللار ئېيتقاندا: «بىلىملىك ئەيىب ئەمەس، ئۆگەن - چىمىلىك ئەيىبتۇر». شۇڭا، ئانا - بوۋىلىرىمىز بالىلىرىنى مەكتەپتە ئوقۇتۇپ نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنى بالىنىڭ ئانا - ئانىدىكى تۆت ھەقتىدىن بىرى، دەپ قارىغان.

بىخۇدلىق

بىخۇدلىق (غەپلەت يېشىش، ئويلىماسلىق، پىكىر قىلماسلىق) - نەسىھەت ۋە پايىدلىق گەپنى ئاڭلىماسلىق، ئىشنىڭ تەۋەنتىنى ئويلىماسلىق بولۇپ، ئادەمنى خارلىق، بەختسىزلىككە سۈرەيدىغان يامان ئىللەتتۇر. كىشىلەر ھا - يات يولىدا بىخۇدلىق بىلە ئۆتۈۋەرسە، پۇرسەتلەر كېتىپ، ئۆمۈر، ياشلىق، ھەۋس، پىكىرلەر... زاپا بولۇپ «غا - پىل» (غەپلەت باسقان) لىق تۈپەيلى دۇنيانى كۆزىتىش - بىلىشتىن مەھرۇم بولىدۇ - دە، ئاقۇمىتە ئۆمۈرلۈك پۇشايمانغا قالىدۇ. شۇڭا، ئانا - بوۋىلىرىمىز: پىكىر قىل -

باجا بولۇش، ھەممىپەر بولۇش، خىزمەتداش بولۇش، سۇۋاقداش بولۇش، قوشنا قولۇم بولۇشتىن ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

سەت گەپ قىلىش

ئوشۇقچە سەت گەپ، ئۇيغۇنلۇق سۆزلەرنى، «جىما» سۆزىگە ئوخشاش قەبىھ ئىبارەتلەرنى شۇنىڭدەك ئادەم يېرىگىنىگۈدەك گەپلەرنى قىلماق سۆزدىكى پاهىشىدۇر. سەت گەپ قىلىدىغان ۋە زەھەر قىلى بىلەن ئىنساننى چاقىدىغان ئادەم قارىماققا ئىككى ئايغۇلۇق ئىنسان، ئەمەل دە ئادىمىي ھايۋاندۇر. بىز بالىلىرىمىزنى كىچىكىدىن تارتىپ ئەدەبلىك ۋە چىرايلىق سۆزلەرنى قىلىدىغان قىلىپ تەربىيىلىشىمىز ئۈچۈن ئۇ ئاۋۋال ئۆزىمىز (ئانا - ئاتا، ئۇستازلار) ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر - بىرلىرىمىزنى ھۆرمەت قىلىپ، سىلىق، يۇمشاق، مەھەممەتلىك بولۇشىمىز لازىم. ھەتتا بالىلار تۇرغان جايدا ئانا - ئانىلار قاتتىق سۆزلەرنى قىلىش تۈگۈل قايىق تۇرۇپ، بىر - بىرلىرىنى سىلكىشىمۇ خاتادۇر. بەزىلەر بالىلارنىڭ تۇنجى تىلىغا: «ئانائىنى...» دەپ ئۆزى «خېمىر تۇرۇچ» سېلىپ بەرگەچ بالىلىرىمىزنىڭ دەسلەپكى تىلى «... كەي» دىن باشلىنىپ، كېيىن بۇ يېڭى تەلۋە نۇسخا تەرىققىي قىلىپ، ئائىلە ۋە ئۆزى ئۈچۈن «بالا» بولىدۇ. بىزدىكى بۇ ناچار ئەخلاق، يامان سۆزلىشىش زادى كىم ئۆگەتتى؟ بىر مەھرە بولسىمۇ مۇلاھىزە قىلىپ باقايلى: ئىنسانلارغا ئۆگەتكەن ياخشى ئىشلارنىڭ كۆپى تەربىيە، مەجبۇرلۇق - زورلۇق بىلەن بولسا، يامان ئىشلارنىڭ كۆپى ئۆزلۈك - دىن، دوراش بىلەن يۇقىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، بالىلىرى ئالدىدا ئانا - ئانىلىرى، ئۇرۇق - تۇتقانلىرىنى تىللىماق، ئۇرۇشماق، ئۇلارغا كۆر - سىتىپ تالماكا چەكەك، ھاراق ئىچمەك، كەيى خۇھارى ئۈچۈن لازىملىقلار (تاماكى، سەمگە، ھاراق شاراب) نى بالىلىرىنى بۇيرۇپ ئەپكەلدۈرۈمەكلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەل لاقىسىز قىلمىشلار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ «بالىلىرىم مېنىڭ قىلغانلىرىمنى دورسۇن» دەپ ئۇلارغا كۆرسەتكەن «ئۆلگىنىز» ۋە ئۇلارغا سېلىپ بەرگەن «مەبلىغىڭىز» دۇر، خالاس.

سىر ساقلىيالماسلىق

بىز كىشىنىڭ مەخپىي سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ياكى مەخپىي ئىشلىرىنى كۆرۈپ باشقا كىشىلەرگە سۆزلىمەك سىرنى ئاشكارا قىلىش دېمەكتۇر. بۇ، ناچار سۈپەتلەردىن بولۇپ، پىس تەبىئەتلىك، ئىپلاس ئادەملەردە بولىدىغان يامان خۇلقلاردىن بىرىدۇر.

ماسلىق - تىرىك تۇرۇپ ئۆلگەنگە باراۋەردۇر، دېگەندى تولىمۇ دانالىق بىلەن.

بۆلگۈنچىلىك

بۆلگۈنچىلىك - تەپىرقىۋازلىق، كالا سوقۇشتۇرۇپ ئارا بۇرۇش ئادەملەرنى بىر - بىرىگە دۈشمەنلەشتۈرۈش بولۇپ، بۇ قابىھەت ئىللىت كۆپ ھاللاردا تۇرۇش - جەدەللەرگە ھەتتا قانلىق پاجىئەلەرگە سەۋەب بولىدۇ. لېكىن بۆلگۈنچى ئادەم ھامانم ياش بولۇپ، خەلقى ئالەم ئىچىدە رەسۋانى - شەرىمساز بولماي قالمايدۇ. تەپىرقىچىلىك بىر ئائىلە ۋە ياكى تۇتقانلار ئارىسىدا پەيدا بولسا، ئۇ ئىش ھەرگىز شۇ تەپىرقىچى بىلەنلا كەتمەستىن، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ۋە جەددى - جەمەتىگىچە يامراپ تۈگىمىس ئاداۋەت، ھەتتا قىسلىخور - لۇققا سەۋەب بولىدۇ.

مۇبادا بۇ ئىللىت بىر قەۋم ياكى بىر مىللەتتە بلىش كۆتۈرسە، خۇددى مەرھۇم ئۇستاز مۆھتەرم ئابدۇقادىر داموللام ئېيتقاندەك: شۇ قەۋم ياكى مىللەت تەپىرقە ۋە خىلاپلىق سەۋەبىدىن خار - زامبۇن بولۇپ كۈن كەچۈ - رىدۇ.

سۆزنىڭ مەزىسىنى تىتىش

كىشىنىڭ سۆزىدىن نۇقسان ۋە كەمچىللىك تېپىپ، يېنىدە يۈرمەك ۋە سۆز - چۆچەك قىلماق گەيدانلىقتۇر. بۇ، تىل ئاپەتلىرىدىن بولۇپ، يامان سۈپەت، يامان ئەمەل لاقىلار جۈملىسىدىندۇر. بۇنىڭ تەربىياتى شۇلدۇرۇكى، «چۈشۈن دائىم ئېشەكنىڭ يىغىرىنى ئىزدىگەندەك، كۆڭلى بۇزۇقۇمۇ ھەمىشە خەقتىڭ ئەيىبىنى ئىزدەيدۇ».

ئۇرۇشقا قىلىق

كىشى بىلەن بولغان پاراڭ ۋە تالاشتا، مۇتالىيە ياكى ئۆز مەزھىپىنى ئوقۇتۇرۇشتا ئەدەب - مۇنازىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۆزۈمنىڭ «راست» دەپ تالاشماق، تىل لاشماق ئۇرۇشقا قىلىق بولۇپ، ناھايىتى يامان سۈپەتتۇر. كىم ناھان بولسا، شۇ جەدەلگە ئامراق بولىدۇ. ئەمما ئادەتتىكى مۇنازىرە جەريانىدا خىس ئورۇن (كىشىلەر ئالدىدا ئەمەس) دا ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن قارشى تەرىپنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، كامىل پىكىر قىلىپ ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرمەك ۋە مۇۋاپىق جاۋاب بەرمەك ئۇرۇشقا قىلىق. كىر - مەيدۇ.

مېدىتسىنا (تېبابەت) ئالىملىرىنىڭ ئىسپاتىغا قارىغاندا، يۈرمەك كېسىلىنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۇنجى سەۋەب چى مۇشۇ جەدەلدۇر. ئۇنداق ئۇرۇشقا - جەدەلخورلار بىلەن قۇدا -

جاي ئۇنىڭغا دەپسەن. ھالبۇكى، ئۆزۈڭ ساقلىيالمىغان سىرنى ئۇ قانداق ساقلىسۇن؟ ئۇنىڭدىن ئاغرىنما، قايت دەپتۇ. ئىسكەندەر گۇناھنىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. سىر ساقلىيالمىغان كىشى ھەممىگە دەردى - بالانى چىللاپ كەلتۈرگۈچىدۇر. شۇڭا ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى: «سىرنى دۈشمەننى بىلمىسۇن دېسەڭ، دوستۇڭغىمۇ دېمە» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى ئاچماق ۋە غەيۋەت قىلىش

باشقىلارنىڭ يېتىشىزلىكىنى ئالدىدا دەپمەي، ئۆز-گىلەر ئالدىدا ئۇنىڭ كەينىدىن سۆزلەش، ئارقىسىدا دېيىش غەيۋەت قىلىشتۇر. بۇمۇ بىر ناچار سۈپەت بولۇپ، ئاقىل ئادەملەرنىڭ ئىشى ئەمەس. بىر ئادەمنىڭ ئەيىبىنى ئۇنىڭ ئارقىسىدا سۆزلەسەڭ، ئۇ گەپ ئۆزىگە ئاڭلىنىپ قالسا، ئەلۋەتتە سېنى دۈشمەن كۆرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ كىشى ساڭا ئىناۋەت قىلمايدۇ.

ئەگەر بىر كىشىنىڭ غەيۋەتتىن ۋە ئەيىبىنى سۆزلەگەن چاغدا ئاڭلاپ تۇرغۇچى ئاقىل ئادەم بولغان بولسا، پەلەيدۇكى، «بۇ ئادەم ھازىرغۇ ئۇنىڭ غەيۋەتتىن قىلدى، كېيىن بىر يەردە يەنە بىر كىشىگە جەزمەن مېنىڭ غەيۋەتتىمىنى قىلىدىغىنى ئېنىق» دەپ بۇ كىشىدىن قاپچىدۇ، ھەزەر قىلىدۇ. خەقنىڭ غەيۋەتتىن قىلىپ ئادەتلەنگەن كىشىلەرگە خىتابەن دانا زاتلاردىن بىرى: «... بىر - بىرىڭىزنىڭ، بۇرادىرىڭىزنىڭ گۆشىنى يېمەڭمۇ!» دەپ ئاگاھلاندۇرغاندۇر. بۇ بولسا غەيۋەتنىڭ دۇرۇس بولمىغان بىر تەرىپىدۇر. ئەمدى يەنە بىر تەرىپى بولسا، جەمئىيەتتە بەزىبىر بەتقىلىق - رەزىل كىشىلەر باركى، قول ۋە تىلىنى يامانلىقتىن يىغماي ئەل - جامائەتكە ئاددىي ۋە مەنبۇي تەرىپلەردىن زىيان يەتكۈزىدۇ. ئەلۋەتتە مۇنداق كىشىلەرنىڭ يامان قىلىقلىرىنى خالايدىغان تونۇشتۇرۇپ، ئادەملەرنى ئۇنىڭدىن ھۇشيار بولۇشقا، زىياندىن ساقلىنىشقا ئاگاھلاندۇرۇش لازىم.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بۇ خىل تۈزەلمەس، ئەخلاقسىز كىشىلەرنىڭ يامان قىلىقلىرىنى جەمئىيەتتە جامائەتنى ئاگاھلاندۇرۇش نىيىتىدە پاش قىلىش غەيۋەت بولمايدۇ ۋە ئۇ غەيۋەت دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. غەيۋەت قىلىشقا ئادەتلەنگۈچى ئەسلىدىن ئېيتقاندا، يالغانچى، بەر-ھەق مۇناپىقتۇر.

غەيۋەتخور ئادەم ھەر قانداق يامانلىقتىن يانمايدۇ. ئەڭ ياخشىسى بىرەر كىشىنىڭ غەيۋەتخورلۇقى بىلىنسى، ئۇنىڭ بىلەن شۇل مەنۇستىن باشلاپ ھەمسۆھبەت بول-

چۈنكى ئۇنىڭ ئاشۇنداق يامان خۇلقىنى بىلگەن بولسا، ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچكىشى ھېچقانداق گەپ - سۆز قىلىمەنغان بولاتتى. شۇڭا، بۇنداق ئادەملەر ئېشەنچسىز دەپ قارىلىپ پۈتۈن جامائەت ئالدىدا ئېتىبارسىز بولىدۇ. خۇسۇسەن ياش ۋاقتىدىن باشلاپ بۇنداق سىر ئاشكارىلىغۇچىلاردىن بولۇپ قالماستىن تىرىشش زۆرۈر-دۇر.

شۇڭا «سىر ئاچقۇچى ئەۋرەت ئاچقۇچىدىن يامان-راقتۇر» دېيىلگەن سۆز ناھايىتى جايىدا كەلتۈرۈلگەن ھېكمەتلەردىندۇر،

كىشىنىڭ: «مۇشۇ سۆزنى باشقىلارغا دېمەسلىكىڭىز» دەپ ئۆتۈنگەن سۆزىنى ئەلۋەتتە دېيەلسەڭ، سىرنى ساقلاش لازىمدۇر.

قېرىنداش ۋە دوستىنىڭ ئېيتقان سىرنى ئىككىنچى بىر كىشىگە ئېيتىش ئامانەتكە خايانەت قىلغانلىق بولۇپ، بۇ، مۇناپىقلىقنىڭ ئالامىتىدۇر.

سىر - غەزەب - مۇددىئاسىنى، ئارزۇ - مەقسەتنى ئاشكارىلىماي كۆڭلىدە پىنھان ساقلىماق دېمەكتۇر.

ئۈچ نەرسىنى سىر قىلىپ ساقلاش زۆرۈردۇر: بىرى، سەپەرنى. ماڭار كۈن ۋە يول - مۇساپە سىرىدىن باشقىلارنى خەۋەردار قىلماسلىق لازىم. چۈنكى دۈشمەننىڭ خەۋەر تاپسا پېشىگە چۈشۈشى مۇمكىن. يەنە بىرى، نىيەت - غەزەبىنى، ئارزۇ - مەقسەتنى سىر تۇتۇش لازىم. ئەگەر بۇ دۈشمەننىڭ بىلىنسى، ھەسەتخورلۇق قىلىپ ئىشىڭنى بۇزىدۇ. ئۈچىنچى بىرى، بايلىقنى ئاشكارىلىماسلىق لازىم «مەن باي» دەپ خالىغانچە پۇل، مال - مۈلكىنى كىشىلەرگە ئاشكارىلاپ بايسا، باشقىلاردا تەبىئىي تەمەن پەيدا قىلىپ قويىدۇ. بەلكى دۈشمەنلەر ئۇنى بايلىقتىن مەھرۇم قىلىش كويىغا چۈشىدۇ. تىلداپىي ئەلەم يەتمىسۇ سىر تۇتۇش كېرەك. بۇنىڭدا ئىككى ئىش بار: بىرى، ئاشكارا بولغان رەنجىڭ دوستلىرىڭنى مالال، ئاتۇ-مىد قىلىدۇ؛ يەنە بىرى، دۈشمەننىڭ پىنتە تىلىنى ئاچىدۇ. بىر كىشى ئاقلىغا: «مېنىڭ بىر سىرىم بار، كىمگە دەيمەن دېسە، ئاقىل: «سىر ئۆزۈڭنىڭ، ئۆزۈڭگە لازىمدۇر. بۇنى ئۆزۈڭ ساقلىمىساڭ باشقا كىشىگە لازىمى بولمىغان نەرسىنى نېمىدەپ ساقلايدۇ» دېگەندىن كېيىن، سىرنى دېمەي مۇرادىغا يەتكەنكىن.

بىر ھېكايىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنغان: ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن سىرنى يېقىنىغا دېدى. ئۇ ئاشكارىلىدى. ئىسكەندەر ئۇنى جازالىماقچى بولغاندا ئارىستو: ئەي شاھ، ھىنشاھ، ئۆزۈڭگە كېرەكلىك سىرنى ئىچىڭگە سىغدۇرالا-

مىسلىق لازىم.

چىقىمچىلىق ۋە گەپ توشۇماق

بىر كىشىنىڭ ئىككىنچى بىر كىشى ھەققىدە قىلغان سۆزىنى شۇ كىشىگە يەتكۈزگەنلىك گەپ توشۇماقتۇر. بۇ بەكمۇ پەس سۈپەتتۇر. ھەر قانداق ئادەم مۇنداق شۇم ئىشتىن ئۆزىنى تارتىش لازىم. خۇسۇسەن بالىلىرىمىزنى بۇ ئىللەتتىن ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرمىقىمىز زۆرۈردۇر. گەپ توشۇيدىغان مۇنداق ئادەمدىن ھەممە كىشى نېرى قاچىدۇ.

بۇ ھەقتە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: «... قەدىمكى زاماندا بىر زەرگەر ئۆيىدە بىر بالا باققۇچى توختامغىچى بولۇپ قوشنىسىغا ئۆزىنى توختاتقان ئايالدىن بىرنى تېپىپ بېرىشنى تۆتۈنۈپتۇ. قوشنىسى ئۇ كىشىگە زەخمەتانا دەيدىغان بىر ئايالنىڭ بارلىقىنى، ئۆزى پاكىز، نىزافەتلىك ئايال بولسىمۇ، ئەمما بىر ئەيىبى (گەپ توشۇيدۇ)غانلىقىنى، بۇنىڭدىن ئاگاھ بولۇش لازىملىقىنى چىكىلمەپتۇ. زەرگەر زەخمەتلىنى قو- يۇپ تۇرۇپ باشقىسىنى تېپىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، خو- تۇنى: «ھېچ گەپ يوق، ئۆزىمىز دىققەت قىلارمىز، دەپ ئاخىر زەخمە ئانىنى ئەپكەپلىپ، يەتتە يىللار ئۆيىدە توخ- تىتىپتۇ. زەخمە ئانا تازا يەرلىشىكەندىن كېيىن سۈت بىلە كىرگەن يالمان خۇيىنى كۆرسەتمەك بولۇپتۇ - دە، خېنىم- نىڭ بېشىنى يېقىۋېتىپ: «خېنىم، قىيى كۈنى مەن ئۇستامنىڭ قېشىغا ئاش ئېلىپ بارغىنىدا ئۇستامنىڭ بىر نازىنىنىڭ قولىغا بىلەيزۈك سېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدىم. قىياسمىچە، ئۇستامنىڭ نىيىتى ئالا ئوخشايدۇ، ئۇ كىشى- دىن ھۇشيارراق بولسلا، يەنە سىلنىڭ يۈزلىرىگە پۈت قويمىسۇن!» دەپ ئۇستامنىڭ ئاڭكۆڭۈل خوتۇنىنىڭ دى- لىگە غۇم، غەشلىك چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ.

ئارىدىن بىرەر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن زەخمەتانا ئۇستامنىڭ ياخشى كۆرىدىغان غىزاسى شويلىنى ئوخشى- تىپ تېتىپ، زىرە - قارامۇچلارنى سېلىپ، ۋاقتىدىن ئۆتكۈزۈپمەك دۇكانغا ئاپىرىپ يېگۈزۈپتۇ. ئۇستام كېچ- كىش سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلغاندا: «ئېيتاي دېسەم بې- شىمدىن قورقمەن. سىلگە بولغان ساداقىتىم ۋە ئىخلا- سىمنى ئۆزلىرى چۈشىنىپلا، دېمىسەم تېخى بولمايدۇ، تۈز- كورلاردىن بولۇشنى خالىمايمەن، دەپتۇ. ئۇستام: «ئېيت- ۋەرگىن، ھەر قانچە گۇناھ بولسىمۇ ئەپۇ قىلىمەن، دې- گەندىن كېيىن، ئۇ مۇنداق بىر گەپنى توقۇپتۇ: «مەن شويلىنى خۇمرغا ئۇسۇي دەپ تۇرسام ئۆيىدە خېنىمىنىڭ بىر كىشى بىلەن پېچىرلىشىۋاتقىنىنى ئاڭلاپ قالدىم. ئى-

شك تۈۋىگە بېرىپ يوقۇقتىن قارىسام، بىر يىگىت بىلەن بولۇۋاتقان سۆھبەت ئىكەن، مەن چۈچۈپ كەتتىم. خېنىم كەمەنىڭ نىيىتى بۇزۇلغان ئوخشايدۇ. ھەر ھالدا پەخىس- رەك بولغايلا! دەپ ئۇستامغا (ۋاپادارلىق) قىلغان بولۇپ- تۇ. ئۇستام ھەيران بولغىنىدىن دىلىغا شەك چۈشۈپ، ئۆزىمۇ نەھايەت بىئارام بولۇپ: «يەنە ئەھۋاللار بولسا مېنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇڭ، دەپ قايتىشقا ئىجازەت بېرىپتۇ. بۇ قېرى ئۆلكە ئۆيگە كېچىكپىرەك كەلگىچ ئۇستام- نىڭ خوتۇنى ئۇنىڭدىن كېچىكىش سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلغاندا، ئۇ پېشانىسىگە بىرنى ئۇرۇپ: «مەن كېچىككەيت- تىم، ئەمما سىلنى دەپلا كېچىكتىم. دۇكانغا بارسام ئۆزلى- رىگە گېپىنى قىلغان، قولغا ئۇستام بىلەيزۈك سېلىپ قويغان ھېلىقى ساھىبى رەنا بىلەن ئۇستام يەنە ئېچىلىپ - يېيىلىپ سۆزلىشىۋاتقانكەن. شۇنى ئاڭلاپ سىلگە يەتكۈزۈمەن دەپ كېچىكتىم. قارىغاندا، ئۇستام ئاشۇ چو- كانغا ئېلىنىپ قالىغاندەك تۇرىدۇ. سىلگە ئىچىم ئاغرىۋات- دۇ، دەپ سۆزلەپ كېتىپتۇ. ئۇستامنىڭ ئاڭكۆڭۈل خوتۇ- نى: «قانداق قىلىمىز، بىر چارە قىلساڭ، دەپ ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوراپتۇ. ئۇ دەللە ئويلىغان بولۇپ: «بۇنىڭ چارىسى ئاسان، سىلى كېچىكتۈرمەي چارشەنبە ئاخشىمى ئۇستام ئۇخلاۋاتقاندا ئۇنىڭ بۇغدىيىكىدىكى ساقىدىن ئۈچ تالنى ماڭا ئېلىپ بېرىلا، قالغان ئىشنى ئۆزۈم قىل- ەن» دەپتۇ. ساددا خېنىم شۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىپ ئۇستامنىڭ ئۈچ تال ساقىلىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىغان بولۇپتۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن زەرگەرنىڭ قېشىغا كۆشكە بارغان زەخمەتانا: «ۋاي ئۇستام، سىلى بەك ھۇشيار بولۇپ، ياتقان - قوپقاندا دىققەت قىلمىسلا بولمايدىغان بولدى. تۈنۈگۈن ئۆيگە خېنىمىنىڭ ھېلىقى سىلگە دېگەن ئاش- قى كېلىپ خېنىمىگە بىر ئۇستىرىنى بېرىپ، چارشەنبە دېگەندەك قىلىپ پېچىرلىشىپ كەتتى. قىياسمىچە، چار- شەنبە كۈنى ئۇ ئىككىسى سىلنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاش- قان ئوخشايدۇ، دەپتۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇستامنىڭ ئەرۋامى ئۇچۇپ: «ياق، ھەر قانچە بولسىمۇ ئۇنداق ئەمەستۇ، دەپ ئىشەنمەپتۇ. جادۇگەر زەخمە: «ئەزىزىمى خۇدا، شۇنداق. ئەگەر ئىشەنمىسلىرى چارشەنبە ئاخشىدا ئورۇنلىرىدا ئۇخلاغان بولۇپ يېتىپ باقسىلا، ئاندىن كارامەتنى كۆرۈالا، دەپتۇ. شۇنداق قى- لىپ ئۇ ھەر ئىككى سەمىمى ئەر - خوتۇنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ تەييارلاپ بولۇپتۇ. دېگەن چارشەنبە كەپتۇ. دۇكاندا ئىش بىلەن ھارغان ئۇستام ئۆيگەن

تىڭ چۈشۈپ ئالدىغا بارغان چاغلاردا ئوچۇق چىراي بولماق لازىم. تەرى سۆرۈن ئادىمىدىن ھەممە كىشى قاچىدۇ. شۇڭا ھەر قاچان ئادىم باشقىلارغا يولۇققاندا ئوچۇق چىراي مۇئامىلە قىلىشى ۋە بالىلىرىغىمۇ بۇ ئادەت نى ئۆگىتىشى زۆرۈر.

خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: قەدىمكى زاماندا قەشقەر سوزاقتا بىر كىشىگە نومۇزدا ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىپ، ئۇ چوڭ ئوغلىنى بەشكىرىمىدىكى تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ ئۆيىگە دورىلىق ئۈچۈن سىركە سوراپ ئەۋەتتى. چوڭ ئوغلى تۇغقىنىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا بېرىپ، ئېشەكتىن چۈشمەي تۈرۈپ قولىدىكى تايىقى بىلەن تۇغقىنىنىڭ ئىشىكىنى چېكىپ: «دادام سىركە بەرسۇن دەيدۇ» دەپ تۈۋلەپتۇ. تۇغقىنى بويىنى سوزۇپ قاراپ بېقىپ: «سىركە يوق!» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ ئوغۇل ناتۇمىد قايىپ كەلگىنىدە بالىسىنىڭ خۇپىنى بىلگەن دادا: «مەن تاڭدىن سىركىنى قانداق سورىدىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. بالا: «مەن ئېشەكتە تۈرۈپ ئالدىراپلا سىركە سورىغانىدىم، يوق دەپ بەرمىدى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن دادا ئىككىنچى ئوغلىنى تاغىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئېشەكتىن چۈشۈپ، ئاۋۋال تاغىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە: «ئەسالامۇئەلەيكمۇ» دەپ سالام بېرىپ، ھال - ئەھۋال سوراپتۇ. ئاندىن ئۇلار قاچىلا-ۋاتقان مايسەن ئۆرۈكىنى يۈگۈرۈپ بېرىپ سۆڭەككە توشۇپ بەرگەندىن كېيىن تاغىسىنىڭ: «ئوغۇلم، بۇيىن كەپسەنمۇ؟!» دېگەن سوتالغا جاۋابىن: «دادامغا بىر - ئىككى كۈن بولدى ئۇفا (ئاپتاپ) ئۆتۈپ كەتكەندى، ئۆيىمىزدە سىركە تۈگەپ قالغانىكەن، دورىلىق ئۈچۈن سىلىنىڭ قاشلىرىغا ئەۋەتكەندى، ماۋۇ پىلچەككە (قوينى) دىن پىلچەكنى چىقىرىپ، ناھايىتى ئوچۇق چىراي بىلىن (بىر تېمىم سىركە قۇيۇپ بېرىمىدىكىن، دەپ كەلگەندىم) دەپ ئىنتايىن خۇشپىشلى تەلمۈرۈپ تۇرۇپتۇ. پىخ - سىق، پۇلغا ئالمىراق تاغىسى بالىنىڭ ياخشى مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ: «بىر كۈپتىكى سىركىنى ئېلىپ كەتكەن» دەپتۇ. بالا رەھمەت ئېيتىپ: «مەن ئېشەك بىلەن كەلدىم، كۈپتىنى ئېلىپ كېتەلمەيمەن. ئازغىنە - بىر تېمىم بۆسلا بولىدۇ، ھېچ بولمىغاندا مۇشۇ پىلچەككە لايىق قۇيۇپ بەرسە كۇپايە» دەپ ئىسناپ بىلەن تەشەككۈر بىلدۈرۈپ تۇرۇۋاپتۇ. تاغىسى: «ئۇنداق بولسا مۇنداق قىلايلى» دەپ كۈپتىكى سىركىدىن چوڭ بىر قاپاققا لېمۇلىق توشقۇزۇپ، ئوغۇلنى ئېشەككە مىندۈرۈپ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ھەم چۈپ توقاچ تۈتۈپ ئۈزىتىپ قويۇپتۇ. ئوغۇل

كىرىشى بىلەن خوتۇنى ئۇنىڭغا قارايمۇ قويماپتۇ. ئۇ، تەبىئارلانغان كەچلىك سىنچاينىمۇ ئىچمەي ئۇخلاپچى بولۇپ يېشىنىپ يېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن خورەك تارتىپ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ يېتىۋاپتۇ. خوتۇنى ئۇستامنى بىخىرامان ئۇخلاپ كەتتى، دەپ ئويلاپ پۈتتە. ئۇنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئاستا بېرىپ، كۆزى ئاستىغا تەقىپ قويغان ئۇستامنى ئاپتۇ - دە، ئېرىنىڭ يېنىدا بىر ئاز ياتقاندىن كېيىن ئۈچ تال ساقلىنى ئالىمەن دەپ ئېگىگە. گە شۇنداقلا ئۇستامنى ئەكەلشەگە، زەرگەر ئۇستام خوتۇنىنىڭ مېنى ئۆلتۈرۈشى راستكەن، دەپ يۈگۈرۈپ قويۇپ ئۇنىڭ قولىدىن ئۇستامنى تارتىۋاپتۇ ۋە ئايالىنى چېچىدىن تارتىپ ئۇڭدىسىغا يېقىتىپ بوغۇزغا ئۇستامنى سۈركەپتۇ. خوتۇنىنىڭ يېشى ئېنىدىن جۇدا بولۇپ، يوتقان - كۆزى ۋە ئۇستامنىڭ ئۇستىبېشى قانغا بويۇلۇپتۇ. شۇ ئەسنادا زىخە يېقىنلا يەردىكى زەرگەر ئۇستامنىڭ خوتۇنىنىڭ ئاكىسى باقىلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئەھۋالنى بايان قىلىپتۇ. باقى يۈگۈرگەن يېتى سىڭلىسىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ھەممى قانغا بويالغان كىيىم - كېچەكلەرنى يۇيۇۋاتقان زەرگەر ئۇستامغا ئېتىلىپتۇ. ئاڭغىچە زىخە دەرھال زەرگەر ئۇستامنىڭ ئىنىسىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە خەۋەر قىلىپتۇ. ئۇلار كېلىپ باقىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. شۇ ئارىدا باقىنىڭ تۇغقانلىرى كېلىپ ئۇستامنىڭ ئېنىسى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىدىن ئىككىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ بىردەمنىڭ ئىچىدە ئىككى تەرمىتىن بىر مۇنچە ئادىم ئۆلۈپتۇ. كېيىن بۇ ۋەقە شەھەر ھاكىمىغا يەتكەندىن كېيىن تەپسىلىي تەكشۈرۈپ كۆرسە، ھەممە ئىش زىخە دەلانىڭ چېقىمچىلىقى، يوق ئىشنى توقۇپ چىقىپ ئەر - خوتۇنى بىر - بىرىگە دۈشمەنلىشتۈرگەنلىكىدىن بولغانلىقى مەلۇم بولپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ جامائەت گەپ توشۇيدىغانلارنى ھەجۋى قىلىپ مۇنداق قوشاق ئوقۇپتۇ:

ئاقنى كۆككە ئۆرگەن زىخە دەللال،
كۆكنى ئاققا ئۆرگەن زىخە دەللال.
ئىناق - ئالمىراق تۇغان بىلەن ئەر - خوتۇنى
نىست - نابۇت ئىلگىگە زىخە دەللال.

تەرى سۆرۈنلۈك
ئاتا - بوۋىلىرىمىز «چىراي كۆرۈپ ھال سورا»
دېگەن سۆزنى ناھايىتى توغرا ئېيتقان.
ئىشىكىگە بىرەر كىشى كەلسە ۋە ھاجىتىمنى پۈتتۈرۈپ بېرىشنى ئۈتۈنسە ياكى سەن بىر ئادىمگە ھاجىت

ۋە چېدىرلار ئالدىدىكى بۇلاق ۋە كۆللىرىدە ۋاپادارلىقنىڭ سىمۋولى بولغان ئاققۇ ئۈچۈن ئاۋۋال ئورۇن ھازىرلىغان ۋە ئورۇن بەرگەندى. بۇ ئادەملەر ھازىرمۇ مانى دىنىدىكى ئۇرۇقداشلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مەرگەنلەر ئەگەر ئاققۇنىڭ ئەركىكىنى ئوۋلانغان بولسا، ئۇنىڭ ئوق تەككەن جەستى ئاسماندىن يەرگە چۈشۈپ بولغۇچە چىشى ئاققۇ تېخىمۇ ئېگىز ھاۋا بوشلۇق قىغا قاتتىق، كۆتۈرۈلۈپ، سوغرى قانىتىنى جۈپلەپ يەر تەرىپكە شۇڭغۇپ، ئاندىن كۆكسىنى قاتتىق زېمىنگە ئۈرۈپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرىدىكەن. ئەگەر چىشىنى ئوۋلانغان بولسا، ئەركىكى خۇددى شۇل تەرىزدە ئۆزىنى ئۆلتۈرەر ئىكەن، دېگەن تەمسىل بار. ھەتتا ۋاپادارلىق سىمۋولى بولغان ئاققۇنى ئوۋلانغانلارنىڭ ئائىلىسىگە قۇتلۇق بولماي-دۇ ۋە بەخت يولى ئېتىلىدۇ، دېيىلگەن ئېتىقاد (ئىشىنىچ) مۇ بار.

بىزنىڭ ئانا - بوۋىلىرىمىز ئۆز جۈپتى روزىگارلىرىغا ۋاپادار بولۇشتا خۇددى پاك يۈرەك ئاققۇدەك بىر-بىرلىرىدە گە سادىق ۋە سەمىمىي ئىدى. شۇڭا، بۇ ئەنئەنىۋى پەزىلەتنى ساقلىشىپ كەلگەن.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھۇزۇرىدا

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدىخان (مىلادى 1514 - يىلى 7 - ئايدا سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، مىلادى 1533 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سالاھىيەتلىك ئوغلى ئابدۇرەشىدخان (مىلادى 1533 - يىلى بۇ خانلىقنىڭ I خانى بولۇپ، 26 يىل خانلىق قىلغاندىن كېيىن مىلادى 1959 - يىلى ۋاپات ئەتتى) ئاتىسى ئورنىغا خان بولدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆز ھاياتىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ نىڭ راۋاجى ۋە روناق تېپىشى ئۈچۈن زور سەئىيە - ئىجتىھاد قىلغان بۈيۈك سىياسەتچى ئابدۇرەشىدخان خانلىقىنى ئەدلى - ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلغان. لىقتىن، شىمالدا يەتتەسۇ، توقماقلارغىچە، جەنۇبتا تىبەت، كەشمىرغىچە، غەربتە تاشكەنت، شەرقتە كەڭسۇ (گەنسۇ) ، چىڭخەي (كۆكنۇر)غىچە بولغان كەڭ زېمىندىكى ئەھمىيەتلىك يۇقىرىلارنى ھەقىقىي ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئەلنى ئىمىن قىلغان. خانلىق ئاۋاتلىشىپ، ھەممە يەر مەمۇرىيلىققا تولغانىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ياش ۋاقىتلىرىدا ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ، ئۇرۇش - جەڭلەردە چىنققان؛ بۈيۈك ئالىم - ئەللىملاردىن ئىلىم ئۆگىنىپ، كامالەتكە يەتكەن. شۇڭا ئۇ مەرىپەتپەرۋەر، ئىلىم ئەھلىگە ھامىي،

سىركىنى ئۆيىگە ئېلىپ كىرگەندىن كېيىن دادىسى مۇنداق چىۋالا يوغان قاپلىقتىكى سىركىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ، بۇنىڭ سىرىنى سوراپتۇ. بالا: ئۆيىگە ئۈچۈك چىراي بىلەن كىرگەندىن باشلاپ، تاغسىغا سالام - سەھەت قىلىپ، تىنچلىق - ئامانلىقنى سوراپ تاكى تاغسى چوڭ قاپلىقتىكى سىركىنى بەرگەنگە قەدەر ھەممە ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

خۇلاسە شۇكى، قوپال سۆزلەيدىغان كىشى ھېچقانداق ئادەمنى راۋى قىلالمايدۇ. مۇنداق ئادەمگە ھېچقانداق ئادەم ھەتتا كىچىك بالىمۇ ئېتىبار قىلمايدۇ. ھەممە كىشىنىڭ ئالدىدا سەت كۆرۈنىدۇ.

نىكا ھ، ۋەدە - قەسەمدۇر

نىكاھ - نەر - خوتۇننىڭ بىر - بىرىگە تۆمۈرلۈك جۈپتى ھالالىقى، ۋاپادار - ھەمراھلىقى، ھەممەتلىك - ھەملىقلى ئۈچۈن ئېلىنغان ۋەدە ۋە قاتتىق ھۆججەتلىك شىشتىن ئىبارەتتۇر.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەخلاق - پەزىلەتلەردىن بىرى نىكاھ بولۇپ، ئۇ، توي - مۇراسىم كۈنى خالايق ئالدىدا بولىدىغان كۈچلۈك ۋەدە - پەيمان (توختام) دىن باشلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان، تويلىرى بولغاندىن باشلاپ قىز - يىگىتنىڭ مىللىتى، ئائىلىسى ۋە ئۆزىنىڭ نەسلى - نەسبى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىلى، ئىپپەت - نومۇسىنى ساقلاش، بالىلىرىنى ياخشى بېقىش ۋە تەربىيەلىشى، بالىلارنى ۋە ئائىلىرىنى تولۇق تەبىئەتلىك بۇرۇشى تەركىزى مىللى ئەخلاق، ئائىلە مىزانى، ئادەتلىك بۇرۇچ، مەيلى قايسى تەرەپ بولمىسۇن ئىپپەت - نومۇسنى ساقلىمىلىق، تالغا قاراشنى جۈپتى روزىگارى ئۇ-چۈن، ئائىلىسى ئۈچۈن، بالىلىرى ئۈچۈن كەچۈرگۈسىز خىيانەت ۋە جىنايەت دەپ قاراپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەركەكلىرى ئۆز جۈپتى روزىگارى بولغۇچى ئايالنى «قاتىن» دەپ ئاتىغان. «قاتىن» سۆزى دىلى (يۈرىكى) دىلىغا، ئېتى ئېتىگە، جېنى جېنىغا قېتىش قان، ئارىلاشقان، ئۇيۇشقان دېگەن سۆز بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا «ق» ھەرىپى ئورنىغا «خ» يورۇتۇلۇپ، «خا-تىن» بولۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم.

ئەجدادلىرىمىز بۇ ئەنئەنىۋى ئەخلاق - پەزىلەتلەردىن ساقلاشتا ئۇلار قەدىمكى بوۋىلىرىنىڭ ئەھمىيەتلىك قى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭغا سادىق بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن چاغلىرىدىمۇ يايلاق

ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا قايىل، ھەر دائىم ئەل ئىچىگە بېرىپ، خەلقنىڭ دەردى - ئەھۋالىنى ئاڭلاپ ھالغا يېتىدىغان، ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆزى بىۋاسىتە تەپتىش قىلىدىغان، قوشنا مەملىكەت ۋە يات ئەللەر بىلەن رابىتەلەرنى مۇۋاپىق قىلالايدىغان ۋە ئىناق ئۆتۈشىمۇ بولىدىغان ئۇلۇغ زات ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئىجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەب - ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ «قاتىن» لەر ئىمتىيازى «ھوقۇقى» نى ھۆرمەتلەشنى ھەم مەشە تەشەببۇس قىلغان. ئۇلارنىڭ يېرىم ئالەملىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئەمىر - يارلىقلاردا، سۆھبەت سورۇنلىرىدا خوتۇن - قىزلارنىڭ پەزىلەت، خىزمەتلىرىنى ئىنچىكىلەپ تونۇتۇپ، كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ھەتتا نىكەھلىك نىشىتىكى تۆت شەرتنىڭ بىرىنچىسى بولغان «خوتۇنلار ئاۋۋال ئۆزىنىڭ رىزالىقىنى بىلدۈرۈش» شەرتىنى قايتا - قايتا تەكىتلىگەن.

كۆپلىگەن راست سۆزلۈك تارىخچىلار، ئەدىبلەر، تەتقىقاتچىلار سەئىدىيىلەر دەۋرىدىكى ئەخلاقىي گۈللەش، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئادىللىقى، ئۆزى مەشھۇر خان بولسىمۇ، ئوردا ئەنئەنىسىدىن قورقماي دېھقان قىزى ئاماننىساغا ئۆيلىنىشى، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە سادىق - ۋاپادارلىقى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى توپلاپ، رەت - لەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ تارىختا ئۆچمەس تۆھپە قالدۇرغانلىقى ۋە ئاماننىساخاننىڭ «ئىشەنچ ئىشەنچ» مۇقامىنى ئىجاد قىلغانلىقى، خوتۇن - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتاب يازغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن ئىلمىي، تارىخىي، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈن ماقالىنىڭ سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن بۇ ھەقتىكى تەربىياتلارنى قايتا تەكرارلاپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزگە بۆزۈپ ھۈسەينىنىڭ ھەكايىتى بىلەن مۇقامشۇنلىق، شائىرە، ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك ئەخلاقشۇناسى ئاماننىسا خانىمنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى ۋە - سىيىتىنى تەقدىم قىلماقچىمەن.

* * * * *
ھەپتىدىن بۇيان، سېتىپ ئالغان يېپىللىرىنى ئالماق ئۆرۈش قىلىپ پاتلاپ تەييارلانغان بۆزۈپ ھۈسەين قىيىلىغا ئۇدۇل تۈزۈلگەن دۇكانغا رەتلىك تارتىپ، سەھەردە تۇرۇپ تاھارەت ئېلىپ، «بىسىمىلا» بىلەن بىرىنچى مۇقام كىنى ئالغاندىن باشلاپ چارشەنبە كەچقۇرۇنغىچە 27 دانە خەلىق توقۇپ تەييارلاپ، قاتلاپ، پەيشەنبە كۈنى ئەندىگەندە يول چاۋىرىدا ئىسرىق سېلىپ، «شىش بازىرى»

غا ئاپىرىپ، تىلىگەنگە قاراپ سېتىپتۇ. ئۇ، مائالىرىنى سېتىپ بولغاندىن كېيىن يىپ بازىرىغا بېرىپ يەنە ھەپتىلىك تىرىكچىلىكى ئۈچۈن يىپ، ئاشقان پۇلغا ئاشلىق، سەۋزە، گۆش، تۇز، ياغ قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپتۇ. بازاردىن قايتىپ ئۆيىگە كىرسە، ئەھلى بەيتى (ئۆي ئىگىسى) بولغان زۇلەيخان بۇنىڭدىن بۇرۇنقى چاغلاردىكى خۇش چىرايى بىلەن ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ قولىدىن بازارلىقلىرىنى خۇشال - خۇرام ۋە ئىتتىك ئېلىشىنىڭ ئورنىغا، ئېرىدىن بۈگۈنكى پۇلنىڭ ھېسابىنى ئېلىپتۇ. دېيىشىمۇ زۇلەيخان ئاخىرقى تۇغۇتتىن كېيىن چىرايى ئېچىلمىدىغان بولۇپ قالغانىكەن. بۇنى ئاز دېگەندەك بازاردىن ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەن ھۈسەين بۆزۈپ چىقىدىن ھەپتىسىلا پۇلنىڭ ھېسابىنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، يۇلتا سەل - پەل ئېگىز - پەسلىك كۆرۈلسىلا: «بۇ پۇل نەگە كەتتى» دەپ ئۆرۈشىدىكەن. ئۇلار جېدەل ئۇلغىيىپ بولالمىغاندا مەھەللە ئىمامىغا، ھەتتا مەھكىمە شەرتىگە بارىدىغان بوپتۇ. بۈگۈنمۇ ھۈسەين بۆزۈپ ھويلا ئىشىكىدىن كىرىشىگە ئەسەبلىرى قوزغالغان زۇلەيخان ئېرىنىڭ ساتقان خام پۇلدىن ھېساب ئېلىپ كۆرسە، 16 پۇل كەم چىقىپتۇ. زۇلەيخان: «بۇ پۇل نەگە كەتتى؟» دەپ ئېرى بىلەن جېدەللىشىپتۇ. جېدەل ئەدەپتۇ. ھۈسەين بۆزۈپ ئەكەلگەن يىپ - تاق ۋە گۆش - ياغلارنى تاشلاپلا ئاچچىقىغا بىس كېلەلمەي خوتۇنغا بىر كىچەك سالتۇ - دە، ئەرز قىلىش ئۈچۈن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئوردىسىغا مېڭىپتۇ. ئەزەلدىن خەلقنىڭ چوڭ - كىچىك ئەرز - دادلىرىنى ئۆزى ئاڭلاپ، ئۆزى سوراپ ئادەتلەنگەن خان بۆزۈپ ھۈسەيننىمۇ قوبۇل قىلىپ ئەرز - دادىنى سورىغاندا، بۆزۈپ ھۈسەين سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا: «... خاتونۇم بىلەن ئارىمىزدا مۇھەببەت قالمىدى. خانىمىزدا جېدەلدىن باشقا ئارامخۇدا جىم ئولتۇرىدىغان دەققە يوق. ماڭا ھەپتىسىلا تاپا - تەنە، دەككە قىلىدۇ. ھېساب ئالىدۇ. ئاچرىشىپ كېتىشكە نىيەت قىلىپ ھۇزۇرلىرىغا دادىمنى ئېيتىپ كەلدىم، - دېپتۇ. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھۈسەين بۆزۈپچىگە ئۆزى يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان گىلەم ئۈستىدە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ: «يېقىن ئولتۇرغىن» دەپ يېنىغا چاقىرىپتۇ. ئاردا دىكى تارتىنىشلار تۈگەپ، خان بىلەن بۆزۈپ ھۈسەين تىزىنى تىزىغا تەڭكۈزۈپ ئولتۇرۇپ پاراڭدېشىپتۇ. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بۆزۈپ ھۈسەيننىڭ ئەرز - دادىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاپ ئۇنىڭغا قاراپ دېپتۇ: - خاتۇنلىرىمىز ھەمىشە بىزنىڭ دەككىمىز ۋە ئاچ -

بىر - بىرلىرىگە رىئايە ۋە ھۆرمەت قىلىپ، مۇھەببەتنى ئىزدىنىپ تېپىشلىرى لازىم. شۇ چاغدا ئۆي ئىچىدە ھەم-ھىسى بولۇپ، تۇرمۇشتا راھەت، خانىدا بەرىكەت بولىدۇ. سىز بىلىسىزكى، كېيىن دېيىلگەن ئۆلۈك كېيىمنى ئادەتتە تە ئۆلگەن ئادەملەر ئۈچۈن پېچىدۇ، ھاياتلارغا كېيىن پېچىلمايدۇ. بىز ئەھلى زايىپلار (خاتۇنلار) ھايات كىشىگە كېيىن پېچىلسا بىرگىنىپ قورققىنىمىزدا «تالاق» دېيىلگەن سۆزنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ قېلىشىدىن شۇنداقلا بىرگىنىپ قورققىمىز. ئەركىشنىڭ يوق ئىشلارغا ۋەسۋە سېلىپ يۈرمىگىنى ياخشى، - دەپ سۆز قوشۇپ خانىنىڭ نەسەبىنى ئىزاھلاپتۇ.

خان ۋە خانىشنىڭ سۆزىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن بۆزچى ھۈسەيىن ئويلىغان يىلان پىكرى ئۈچۈن پۇشايىپ جان قىلىپ، چېپىلداپ تەرلەپ، خان ھۇزۇرىدىن ئىپۇ سوراپ، خىجالەتتە ئۆيىگە قايتىپتۇ. ھويلا ئىشكىدىن ئەمەلدا بېشىنى تىققان بۆزچى ھۈسەيىننى كۆرۈپلا خۇ-تۇنى يەنە يېڭىدىن جېدەك باشلىماقچى بولۇپ: «... سەن مېنى ئۇرۇپ - سوقۇپ، ھاڧارەتلىگىنىڭنى ئاز دەپ تېخى مېنى مەھەللە - كوي ئالدىدا مەھكەم شەرتىگە سۆرەپ ئاپىرىپ خالىغىنىڭنى قىلماقچىمىدىن؟ ئەمدى سېنىڭ ماڭا كۆرسىتىدىغان ھەر قانداق كارامىتىڭ بولسا كۆرىمەن» دەپ بىر قولى بىلەن ئېرىنىڭ ياقىسىغا، يەنە بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ بەلباغىغا ئېسىلىپ: «ئۇرۇم» دەپ قورسىقىغا ئۈسكىلى تۇرۇپتۇ. تولا موكا ئېتىپ قولى بەكمۇ ئىنتىپ كەتكەن ھۈسەيىن بۆزچى بۇ قېتىمدا: «ئەستەغپۇرۇللا» دېگىنىچە ساقلىنى تۇتالماپ، تامدىكى شامىدە قېتىپلا تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن قىزى زۇبەيدە دادىسىنىڭ پېشىغا ئېسىلىپ: «جېنىم دادا، بىز-نىڭ يۈزىمىزنى قىل، ئاچچىقىڭغا ھاي بەرگىن. بۇ يېقىن-دىن بېرى كېسەلنىڭ دەستىدىن ئاناڭنىڭ ئېسىرى ئەدەپ كەتتى» دەپ يىغلاپ يالۋۇرۇۋاتسا، ئاكىسى ھەسەن ئانى-سىنىڭ قول يېغىشىنى تۇتۇۋېلىپ: «مېھرىبان ئانا! دادام-نىڭ ياقىسىنى قويۇپ بەر. سەن ھەمىشە بىزگە يېتىمچە-لىكىنىڭ، كېلىنلىكىنىڭ دەردىنى قانچىلىك كۆپ تارتقانلى-قىڭنى سۆزلەپ بېرىپ: ئىككى يېتىم كاككۇك - زىيىنچە-نىڭ ئاران قوزغان ئۇۋىمىز بۇ ئۆي دېمىتىڭ! ئەمدى شۇ ئاۋات بولغان ئۇۋاڭلارنى بۇزۇشقا قانداق چىدايسە-لەر؟» دېمىتۇ ۋە ئوغۇل - قىز ئىككىسى جۈپ پاك كۆزلەردىن ئاڧقان ئابى نىسان (بەلادا تۇنجى ياڧقان ياشۇر سۈيى) ئاتا - ئانىنىڭ دىلىدىكى غەشنى ئېقىتىپ كېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ دىللىرىدىكى ئاداۋەتنى يۇمشىتىشقا

چىقىمىزنى كۆتۈرسە، تاپا - تەنلىرىمىزگە چىدىسا، خەم كۆتۈرۈپ ئېلىپ كىرگەن يېمەكلىرىمىزنى پىشۇرۇپ، ئوب-دىنىنى بىزلىرىگە پېگۈزسە، خانىمىزنى ئىسسىتىپ، يورۇت-سا، ئۇنى ساقلىسا، تىشنا كىرسەك بىزگە سۈت، شەرىپەت، چاي بەرسە، كىر - قاتلىرىمىزنى يۇيۇپ، ياقىلىرىمىزنى ئاقارتسا، يېرتىلغان كىيىم - كېچەك، يوتقان - تۆشەكلىك-رىمىزنى پاكىزلەپ يامسا، ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرۇپ، پەر-زەنتلىرىمىزنى توققۇز ئايلاپ بويىدا كۆتۈرسە، سۈتلىرىنى ئەمگۈزۈپ، ھۆللىرىنى قۇرۇقداپ، ئوت - سۈدىن ساق-لاپ، ئاغرىقىدىن خەۋەر ئېلىپ چوڭايتسا، تاپقان - تەر-گەنلىرىمىزنى بىر - بىرلەپ ئەكەرسەك جۇغلاپ ئاتىلە خەزىنىسىدىن ئىبارەت چوڭ بايلىق جۇغلىسا، ئاتا - ئانا، بىر تۇتقان، خىش - ئەقربا، يارۇ - ئاشنا مېھمانلىرىمىزنى ئىستىقبال قىلىپ، ئۇلار ئالدىغا پايىمال بولۇپ چىقىپ نېمەت داستىخانلىرىنى ياپسا، دەردىمىزگە دەرمان بولۇپ، كۈن ۋە تۈن بىزنىڭ مۇنىس (سرداشقۇچى) مىز بولسا... شۇنچە ھەسنىت (ياخشىلىق) لىرىنى ئالدىمىزغا كەل-تۈرمەي، تېخى ئۈزۈلۈشۈپ كېتىش دېگەن سۆزنى ئاغ-زىڭدىن چىقارماقچى بولامسنا؟! خانلىقىمىز تەۋەسىدىكى ئەركىشى دېيىلگەن زاتلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئىشۈنچىلىك يۈكىنى ئۆشۈنىسىدە كۆتۈرۈپ كېتەلمەسكەنۇ، كەمەتنىڭ سەلتەنەتمىزىدىن ئىبارەت بۇ زور ئائىلىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىمى بېسى مۈشكۈللەردىن بولسا كېرەك. كۆلەڭ (تۆيۈك)دە ئەھلى بەيتىڭنىڭ بىر كۈن يوق بولغان كۈنىنى سەن ئېسىڭگە ئېلىپ باقى. روزىڭارڭدىن بوران، كەيى ھالىڭدىن ۋەيرانلىق ئەكس ئېتىدۇ. «تالاق» (ئۇ-زۇلۇشۇپ كېتىش) سۆزىنى دېمەك ئەھلى مەردنىڭ ئىشى ئەمەس. ئۇ مەيغۇز (غەزەپلەنگەندە ئېيتىلغان) نەرسىدۇر. بۇ بىلازم سۆزنى ئىشلەتمەك ئار - نومۇسىز كىشىلەرگە ئىلسان، ئەمما ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدىن كېلىدىغان دىشۋارچە-لىقنى ھەل قىلىش تولىمۇ تەس. سەن گەرچە جاھىللىق-قىڭغا ئېلىپ ھېچكىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايمەن، دەپ قەسەمگە ئولتۇرغان بولساڭمۇ، لېكىن سەبىي بالىلىرىڭ-نىڭ: «دادا، ئانا» دېگەن پاك ۋە سەمىمىي، غەرمەزىز ساداسى، سالاى ئالدىدا لەت بولۇپ، بوشىشىپ كېتى-شىڭ ۋە قەھرى - غەزىپىڭدىن قايتىشىڭ مۇمكىن. پەردە بىلەن ئايرىلغان ھەرمەخاندا سۇلتان ئايدۇ-رىمىشخاننىڭ سۆزىدىن ۋاقىپ بولغان خانىش ئەلەنسا خېنىم:

- بلىشقا خالايقىلارنىڭ ئۆيىگە مۇھەببەت تولدۇرۇپ قويۇلغىنى يوق. ئەلۋەتتە ئەر - خاتۇن بولغۇچى زاتلار

لەرگە يۈگۈرگۈچىلەر ناھايىتى ئاز بولغان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. چۈنكى خاننىڭ «پىرىم ئالەم» بولغان خوتۇنلار مەسىلىسىدە ئىسپات ۋە ئادالەتنى قايتا - قايتا تەكشۈش ۋە ئەمەلىي تەدبىرلىك ئىش يۈرۈتۈشى بىر سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەغە (ياڭ، ئۆز نەپسىنى ساقلىغۇچى) ئەھلى بەيتى خاننى ئالمانسا خېنىمنىڭ ۋاپاتىدۇر. ئۇ، ئۆتكەن خانلارنىڭ خاتۇنلىرىدەك ئەۋلادلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈش، زىبۇ - زىننەت قاتارلىق نەرسىلەرنى مىراس قالدۇرماي مۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرغان: «مەن يېقىن سائەتتە ئالەمدىن ئۆتىدىغاندەك تۇردىمەن. ھەزرىتىلىرىدىن ئۈمىدىم: كەمسەنە روزىكارلىرى پۇتۈن ھاياتىمدا ئەل مەرىپىتى ئۈچۈن تىرىشىم، يازدىم. مېنىڭ زىخىرە ئاخىرىم (ئاخىرىمگە سەرمايە) بولغۇدەك ياخشى خىسلىت، پەزىلىتىمۇ يوق. ماللىك بولغان دۇنيا. لىقىم ھاجىتى ئىسلىدىن زىيانمۇ ئەمەس. ئاشۇ كەت ئۈستىدىكى يېڭى تاغلاردىكى ئۆز قولۇم بىلەن تويلىغان قومۇش قەلەم قىرىندىسى مېنىڭ ھاياتىمدا يىغقان غەززا. نەمدۇر. مەن ھەر بىر خەت ئۈچۈن ئۇشلاغان قومۇش قەلەم قىرىندىسىنى جۇغلاپ قويغانىدىم. ئۇ مېنىڭ سىز-غان قەلەم ئىجىرى ۋە سەمەرىسى بولسۇن، باقىي ئالەمگە ئالغاچ كېتەي. شۇل قەلەم قىرىندىسى بىلەن مېنى يۇيىدەن خان تالھارتىم سۈيى ئىستىلىپ، بەدىنىم يۇيۇلسۇن. مۆھتىرمە ئالىم مەلىكە رازىيەنىڭ ياقۇنى خېتى بىلەن يېزىلغان «مەسھەت شېرىق» نى تېخى كۆچۈرۈپ بولالمىغانىدىم، ئۇنى باكرە قىزلاردىن بىرى ئاخىرىغا يەت كۆزۈپ، ھەممە يۇرتىكىلەرگە تەقدىم ۋە تەلىم قىلغان بولمايلا. ئالىمە پاتىمە بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد سەمەرقەندى قىزىنىڭ خەتى قارىسى ئۈسخىسىدە مەقبەرم (قەبرە)گە خاتىرە يېزىلغاي...»

ئۇ، شۇ سۆزلەرنى دەپ بولۇپلا كۆز يۇمىدۇ. بۇ ھال سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. ئۇ زات ئالىم، پازىلە - ئەغە ئالمانسا خېنىمنىڭ پاك مۇھەببىتى، ھۆرمىتى خاتىرىسى ئۈچۈن ئۇنىڭ تالھارتى بىلەن ئەركەك ئاققۇدەك دۇنيادىن ئۆتىدۇ. بۇلارنىڭ راستلىقى، ئىسپاتلىق، ۋاپادارلىق ئەخلاقىي پەزىلىتىنى كۆرگەن، ئاڭلىغان ئەل تېخىمۇ بىر - بىرلىرىنىڭ قەدىرىگە يېتىدەن خان ۋە كۆيۈنىدىغان بولۇپ، ئۆز يولى ۋە ئەقىدە - ئېتىقادلىرىدا مۇستەھكەم تۇرۇش، ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي پەزىلىتىنى قوغداش ئارقىلىق، تارىختا ئەۋلادلارغا يېتەقلىمىس ئەخلاق ئابىدىسىنى تىكلەنگەنىدى.

1982 - يىلى 30 - ئىيۇل، شەھىرى كاشغەر

مەلەم، شۇنداقلا ئىككى دىنىلىك بىر - بىرىگە بولغان مۇھەببىتىنى قايتا چېتىشتا يېڭى رىشەنە بوپتۇ. پەرزەنتلىرىنىڭ كۆز ياشلىرىدىن تەسىرلەنگەن ھۈسەيىن بۆزچى: - بالىلىرىم، سىلەرنىڭ ئېپتىقانلىرىڭلار بەرھەت. ئاناڭلار بىلەن مەن بىر - بىرىمىزنى، سەرگۈزۈشتىلىرىمىزنى، دەردۇ - ئەلەملىرىمىزنى ... يانلارغا نىسبەتەن ئوبدان چۈشىنىپ، روزىكار قۇرۇپ سىلەرگە ئاتا - ئانا بولغاندۇرمىز. خۇدانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن خانىمىز بەرىكەت تاپقاندى. ئەمما مەن بىۋاپا ئاناڭلار ئۆزۈمنى، ئاناڭلارنىڭ قىلغان خىزمەت ۋە ئەقىدىسىنى، سىلەرنى ئۇنتۇپ، ئاچ-چىقىمىنى باسالماي خان ھوزۇرغا شىكايەتكە بارغىنىدا ئۇلۇغ خانىمىز سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئالىيلىرى ۋە خانىمىز ئالمانساخان خېنىم: «تالاق سۆزىنى ئېغىزدىن چىقارماق ئاز - نومۇسىز كىشىلەرگە ئاسان، ئەمما ئاقىدە تىمىدىن كېلىدىغان دىۋارچىلىقى تولىمۇ تەس، ئەر - خوتۇن بولغۇچى زاتلار بىر - بىرىگە رىئايە ۋە ھۆرمەت قىلىشىمى لازىم» دەپ پەندە - نەسەھەت قىلدى. خان ئالىيلىرىنىڭ قىلغان سۆزى چېنىمىدىن ئۆتۈپ يۈرىكىمگە تەڭدى. ئۆي ئىچىدىكى ئىشلارنى مەھكىمىگە شىكايەت قىلىپ بېرىش قاندا بولمىسۇن يۈز سۈيىنى تۈكۈشتىن، ئۆزىنى خارلىققا سېلىشتىن، ئائىلە چاۋىسىنى چىتقا يېيىش - تىن باشقا نەرسە ئەمەسكەن، - دەپتۇ. ئاندىن زۇلەيخان: - مەن ئۈچۈن ھەممە شەيئە سۈپەت بولمىدىغان، يىرا - قىمىنى يېقىن قىلىدىغان، يوقنى ئەمما قىلىدىغان، ھەممە ئېغىزچىلىقنى كۆتۈرىدىغان ھەتتا خانىمىزنىڭ قازىنى ئۇ - چۈن ئۆزى ئوتۇن بولۇپ كۆيىدىغان، ئەلىنى، يۇرتىنى ۋە بىزلەرنى قوغدايمەن دەپ ياۋغۇمۇ بارىدىغان ئاناڭلارنى ئىشكىتىن كىرىشىڭلار زورلاپ زىنچىتىكىنىمىڭ خان ھۇ - زۇرغا بېرىپ يەتكىنىنى، يەنە ئۇ شەھلىرىمىزنىڭ پاراسەت بىلەن قىلغان نەسەھەتلىرىنى ئاڭلاپ خىجالەتتە قالدىم. مەن بىلمەيتىمەن، توۋا قىلدىم. ئاۋۋال ئۇلۇغ خانلىرىمىز - دىن، ئاندىن ئۆزلىرىدىن ئۆزۈم سورايەن، - دەپ يىغلاپ كۆزىدىن ئىسسىق يىلش تۆكۈپ، ئۇنى سارىغۇچ بىلەن سۈرتۈشكە باشلاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئائىلىدىكىلەر ئىناق، ئەمراق بولۇپ، ئائىلە بەرىكەت، روناق تېپىپ نەۋرە، چەۋرە، ئەۋلادلىرىنى قاتارغا قوشۇپتۇ.

ئاھانسا خېنىمنىڭ ۋەسىيىتى

خاتىرىلەردە، مىللىي ئەدەب - ئەخلاق مىسلىسىز گۈللەنگەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدا پۈتۈن يۇرتتا ئەر - ئاياللاردىن «ئۆزۈلۈشمىز» دەپ مەھكىمە

ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ ئۈنۈمى توغرىسىدا

سۇلايمان نىياز

ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشى - سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى بولۇپ، پۈتكۈل مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ خارەكتېرى ۋە يۆنىلىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەم جەمئىيەتنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. شۇڭا، ئاممىۋى خارەكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇپ كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. ئاممىۋى خارەكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىش بىلەن ئەخلاق قۇرۇلۇشى نىشانىنىڭ بىرلىكى.

خەلق ئاممىسى - مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ بىۋاسىتە، ئەڭ جانلىق، ئەڭ ئىلغار ۋە ئەڭ ئاكتىپ سۈپىتى بولىدۇ. ھالبۇكى، ئىقتىسادىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىپلا قالماستىن، مەنىۋى تۇرمۇش سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشىگە بولغان ئىنتىلىشىمۇ كۈچىيىپ بارىدۇ. شۇڭا، پارتىيىمىز - دۆلىتىمىزنى باي، قۇدرەتلىك، دېمەكراتىك، مەدەنىيەتلىك، زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتا بىر قولىدا ماددىي مەدەنىيەتنى يەنە بىر قولىدا مەنىۋى مەدەنىيەتنى تۇتۇشتىن ئىبارەت ئىككى قولىدا چىڭ تۇتۇش فاگجىنىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەت ئېھتىياجىنىڭ ئەكسى ئەتتۈرۈلۈشى، پارتىيىنىڭ ئاممىۋى لۇشىيەننىڭ تۈپ نىگىزىدۇر؛ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى پائالىيىتى جەريانىدا، چوقۇم ئاممىۋى لۇشىيەندە مېڭىپ ۋە ئاممىۋى لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇپ، «ئاممىغا ئىشىنىش»، «ئاممىغا تايىنىش»، «ئاممىدىن ئېلىپ»، «ئاممىغا قايتۇرۇش» كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ نىشانىغا يەتكىلى بولىدۇ. پارتىيە مەركىزى كومىتېتى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى ۋە نۆۋەتتىكى ئەھمىيىتى توغرىسىدا پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەر قايسى شەھەر خەلقىگە مەدەنىيەتلىك شەھەر قۇرۇش پائالىيىتىنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇپ كۈزەل مۇھىت بەرپا قىلىش، ئەلا تەرتىپ يېتىلدۈرۈش، ئەلا مۇلازىمەت قىلىش ۋە ساغلام بولغان مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بەرپا قىلىشنى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. نەچچە يىلدىن بۇيان كەڭ شەھەر ئاھالىسى زور كۈچ بىلەن تىرىشىپ ئۆز شەھەرلىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن سالغان مەبلەغىنىڭ ھەممىسىنى مۇھىتىنى ياخشىلاشقا ئىشلىتىپ خەلق ئاممىسىنى ئەمەلىي نەپكە ئېرىشتۈردى. بۇ ئىش كەڭ ئاممىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بىر كىشىلىك ھەسسەسىنى قوشۇش جەھەتتە ئاكتىپچانلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغىدى. نۆۋەتتە ھەممە ئادەم مەدەنىيەتلىك شەھەر قۇرۇشتىن ئىبارەت بۈكسەك نىشانغا ئاتلىنىپ، چىن دىلىدىن بۇ خىل ياخشى كەيپىياتنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ ھىمايە قىلماقتا. ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىمەسلىكىنى، ئەخلاقلىق بولماسلىقىنى ۋە مەدەنىيەتلىك بولماسلىقىنى كەڭ ئاممىغا قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى چەكلەيدىغان ھەم ئۈزۈل كېسىل تەنقىد قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. نەتىجىدە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ئاممىنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جەريانىدا ھەم تەشۋىقاتچى ھەم تەشكىللىگۈچى ھەم تەربىيىلىگۈچى ھەم قاتناشقۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

2. ئاممىۋى خارەكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جەريانىدىكى ئىجادچانلىقنىڭ سۈپىتى بىلەن ئەخلاق قۇرۇلۇش سىستېمىسى مۇرەككەپ بىرلىكتىن ئىبارەت. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئاكتىپچانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەڭ زور ئىجادىيەت ۋە بايلىق. چۈنكى بۇ خىل ئىجادچانلىق دەل رېئال ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىكى بىر خىل سىستېما قۇرۇلۇشىنىڭ زور ئېھتىياجى. بىرىنچى، يېڭى دەۋردىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ مۇقەررەر بولۇشى، مىللەتنىڭ تارىخى مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنىڭدەك، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ مەركەزلىك

گەۋدىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاقىغا تەقدىدى ۋارىسلىق قىلىشتا مېھرى بىلەن شاكىلىنى پەرقلەندۈرۈش، خاتاسىنى، ۋاقتى ئۆتكەننى چىقىرىۋېتىپ، توغرىسىنى، دەرۋرگە مەس كېلىدىغىنىنى تاللاش كېرەك. ئاممىۋى لۇشىيەندە مېڭىپ، قايسىسى ساختا، قايسىسى ھەقىقىي، قايسىسى يىرگىنىشلىك، قايسىسى گۈزەل، قايسىسى خۇنۇك قايسىسى ياخشى بۇلارنى ئىستايىدىل پەرقلەندۈرۈش بىلەن بىرگە، چەت ئەلنىڭ نەرسىلىرىدىن تەقدىدى يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ تاللاپ جۇڭگونىڭ رېئالىنى ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئەينىك قىلىش بىلەن جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىشىمىز لازىم. ئىككىنچى، ھازىر بىر قىسىم ئەخلاق دائىرىسىگە زىت بولغان پۈلپەرىملىك، شەخسىيەتچىلىك ۋە راھەت پاراغەتكە بېرىلىشتەك ناچار ئىللەتلەر ئىدىپ قالدى. شۇڭا، ھازىرقى ھالەتتە ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ھەم مۇھىم ھەم تەخىرىسز تېمىغا ئايلىنىپ قالدى. پارتىيىنىڭ 14 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېت 6 - نومۇرى يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويغان قارارىدا، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئاممىغا ئىشىنىش، ئاممىغا تايىنىش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش لازىم دېيىپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئۈچىنچى، نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ئۆزۈملىك ئالمىشىغا ئەگىشىپ ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشىدا ئىنتايىن مۇرەككەپ، چىگىش ئەھۋاللار بارلىققا كېلىپ، تىزىن ھەل قىلمىسا بولمايدىغان تەخىرىسز جىددىي مەسىلىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. دەرۋرگە: ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزىملىق ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى گەۋدىلەندۈرىدىغان مەزمۇن، شەكىل ۋە ئۇسۇل جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان ئىلىستى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى، شەكىلۋازلىق ۋە بىر تەرەپلىمە ھالدا ئاددىلاشتۇرۇشنى يېڭىپ «ساختا، چوڭ ۋە قۇرۇق» ھالەتكە قارشى تۇرۇلۇپ، مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلدى، لېكىن بۇلار دەۋرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆيىپكىتىپ ئېھتىياجىڭ تەلپىدىن خېلىلا يىراق. كەڭ شەھەر خەلقى بىلەن رەھبەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆز ئارا زىچ بىرىكىشى ۋە ماسلىشىشى جەھەتلەردە يەنىلا بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت. شۇڭا، ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىپ راۋاجلىنىشى ھەم تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئۆيىپكىتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئاممىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان ئامما ئاسان قوبۇل قىلالايدىغانلىرىنى تاللاپ ئىشلىتىش لازىم.

3. ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سۈيىپكىتنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئەخلاق قۇرۇلۇشى ئومۇملىغىنىڭ بىرلىكى. ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشى بىر خىل ئىجتىمائىي كاتىگورىيە بولۇپ، ئۇسۇقۇرۇلۇشىغا مەنسۇپ. شۇڭا ئۇ، ئىقتىسادىي بازىغا ئەكىس تەسىر پەيدا قىلىپ، ئىقتىسادىي بازىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. قانۇن - كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىنكاسى ھەم پارتىيىنىڭ مەمۇرى سىياسىتى بولۇپ، بۇلار بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ھەم بىر - بىرىنى شەرت قىلىپ ئورتاق ھالدا جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىغىنى ساقلاپ، ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپىلىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئۆزىگە يادرولق مەزمۇن قىلغان بولىدۇ. بۇ خىل پائالىيەتكە يېتەكچىلىك قىلغان ھەر بىر شەخسى ئېسىل ئەخلاق ئىستىلىنى تىكلەگەن بولۇشى، ئىلغار ئىدىيىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان بولۇشى، تەربىيەلىشكە ماھىر بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندا، ئۆزىگىنى تەربىيەلىش جەھەتتىمۇ مەلۇم ئۈنۈم ھاسىل قىلالايدۇ. شەھەرنىڭ تازىلىغىنى سۈيۈپ، شەھەرنىڭ پاكىز، گۈزەل مۇھىتىنى قوغداپ، ئومۇمىنىڭ مال - مۈلكىنى بۇزۇپ چاچماسلىق، چوڭ يوللاردا قالايمىقان يول يۈرمەسلىكتىن ئىبارەت «يەنى قىلماسلىق» ئۆلچىمىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ بۇنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغۇزۇپ، يۈكسەك ئىلمىيلىككە، گۈزەل مەدەنىيەتكە ئىگە ساغلام تۇرمۇش كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرۈلەيدۇ. قىسقىسى، ئىدىيىۋى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئاممىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەربىيەلىش پائالىيىتى بولۇپ، بۇ پائالىيەتنىڭ ئۈنۈمى خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغۇزۇش تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. بولۇپ، بۇ ئىشنى ياخشى قىلماي ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى قولغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان مول مەنىۋى شەرت - شارائىت ھازىرلاش، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

قانداق قىلغاندا بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە قۇرۇپ چىقىشنى تېزلەتكىلى بولىدۇ

سەنەۋەر قاسىم

بازار سىستېمىسى - بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ئاساسىي رامكىسىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىدىن بىرى، بازار مېخانىزمىنىڭ بايلىق تەقسىملىش جەھەتتىكى ئاساسلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك.

بازار-تاۋار ئالماشتۇرىدىغان سورۇننى كۆرسىتىدۇ. بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، يالغۇز تاۋار ئالماشتۇرىدىغان سورۇننىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ. بازارنىڭمۇ بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ. ئەگەر بۇ قانۇنىيەتلىك باغلىنىشلارنى تېپىپ چىقىپ، ھەر قايسى ھالقىلارنى ئوخشاش تەرەققىي قىلدۇرمايدىغان بولساق، بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. ئۇنداق بولسا بازار سىستېمىسى دېگەن نېمە؟
بازار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىكەن، قەيەردە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولىدىكەن، شۇ يەردە بازار بولىدۇ. يالغۇز تاۋار بازىرىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە پۇل مۇئامىلە بازىرى، ئەمگەك كۈچلىرى بازىرى، ئۆي - زېمىن بازىرى، تېخنىكا بازىرى، ئۇچۇر بازىرى قاتارلىقلار بولىدۇ، مانا مۇشۇنداق تۈرلۈك بازارلار بىرىكىپ، ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ. مانا بۇ بازار سىستېمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇنداق بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە قۇرۇش ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە.

بىزگە مەلۇم، بازار تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى ئارقىسىدا پەيدا بولغان، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ راۋاجلانغان. دېمەك تاۋار بازىرى بازار سىستېمىسىدا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. باشقا بازارلار بولسا مەلۇم دەرىجىدە تاۋار بارلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئومۇمىي ئېيتقاندا: تاۋار بازىرى، كاپىتال بازىرى (پۇل مۇئامىلە بازىرى) ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى بازارنىڭ ئەڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ، بۇلار بازار سىستېمىسىنىڭ ئۈچ چوڭ تۈۋرۈكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بازار سىستېمىسىدىكى ھەر خىل بازارلار بىر-بىرىگە يېقىنىش، بىر-بىرىنى شەرت قىلىش، بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھالىتىدە تۇرىدۇ. بۇلار بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ قالسا ياكى ئۇلارنىڭ بىرى ھازىرلانمىسا، باشقا بازارلارنىڭ يېتىلىشىگە ۋە رول ئوينىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا بازار سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي تۈنىمى تەسىرگە ئۇچرايدۇ.

لېكىن، ئىلگىرى ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك كارخانا بىلەن بازارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ قويۇپ، كارخانىلارنى دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى، كارخانىلار ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرەلمەيتتى. پايدا - زىياننىمۇ ئۆزى ئىگە بولالمايتتى. ئەمدى مۇكەممەل ۋە ياخشى بازار سىستېمىسى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى يەڭگۈشلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان شەرت بولۇپ قالدى. شۇڭا كارخانىلار ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرەلمەيدىغان بولۇشى، پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ① بازاردىن ئۇچۇرغا ئېرىشىشى، ② ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىقىشى، ③ بازار ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىغا ئىگە بولۇشى شەرت. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، مەھسۇلاتلىرى بازاردا سېتىلىدۇ، رېئال ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارالايدۇ. مەھسۇلاتلىرى بازاردا سېتىلغاندىلا، مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتىنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. بۇ يەنە مۇكەممەل، ياخشى بازار سىستېمىسىنىڭ بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ. بۇنداق بازار سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى كارخانىلارنى ئىگىلىك باشقۇرۇشتا دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ بېقىندىسى بولۇشتىن ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرەلمەيدىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلاندۇرىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈشتە ۋە قۇرۇشتا تاۋار بازىرىنى يەنىمۇ

راۋاجلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بازىرىنى نۇقتىلىق يېتىلدۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، بازار پائالىيىتىنى قىلىپلاشتۇرۇش، رايونلار، ئارماقلار ئارا بۆلۈنىپ كېتىدىغان ۋە بىر-بىرىنى قامال قىلىدىغان ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، نورمال بولمىغان رىقابەتكە قارشى تۇرۇپ، بازارلىك ئاساسدىكى رىقابەت مۇھىتىنى يارىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، ئېچىۋېتىلگەن، رىقابەتلىشىدىغان، تەرتىپلىك چوڭ بازارنى شەكىللەندۈرۈش لازىم.

كۆپ سانلىق كىشىلەردە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى دېگەن بۇ ئۇقۇمغا بولغان چۈشەنچە ناھايىتى تار ئىدى. تاۋار ئالماشتۇرىدىغان بىر بازار بولسا، ھەممە ئىش يۈرۈشۈپ كېتىدۇ، بازار ئىگىلىكى دېگەن شۇ ئوخشايدۇ، دېگەن تونۇش بار ئىدى.

ئوقۇل تاۋار بازىرىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، پۇل مۇئامىلە بازىرى راۋاجلاندۇرۇلماسا، ئەمگەك كۈچلىرى بازىرىنى يېتىلدۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلمىسە، ئۆي-زېمىن بازىرى، تېخنىكا، ئۈچۈر بازىرى قاتارلىقلار راۋاجلاندى. رۇلمىسا، بازار ئىگىلىكىنى ھەقىقىي راۋاجلاندۇرغىلى بولمايدۇ. بازار ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇپ ئىقتىسادنى گۈللەندۈرگىلى بولمايدۇ.

جەنۇبى جۇڭگودىكى بەزى ئۆلكىلەرنىڭ قىسقىغىنە 15 يىل ئىچىدە ئىسلاھىي جەھەتتىن بېيىش يولىغا قاراپ ماڭالىشىدىكى ئىسلاھىي سەۋەبتىن بىرى، ئۇلار سوتسىيالىستىك بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە قۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. سوتسىيالىستىك بازار سىستېمىسىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى، بۇ سىستېمىنى تەشكىل قىلغان ھەرقايسى بازارلارنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتىنى تونۇپ يېتىپ، ئەشۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن، ئالدى بىلەن بازار سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىپ، كارخانىلارنى دۆلەتكە بېقىندى ھالەتتىن ئازات قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان، پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇپ، رېئال تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلغان.

ئىككىنچى جەھەتتە، مۇكەممەل بازار سىستېمىسىنى بازار مېخانىزمىنىڭ بايلىقىنى تەقسىملەشتىكى ماددىي ئاساس قىلغان. بازاردىكى تەسلىمەش-تەلەپ، باھا-رىقابەت مېخانىزمى بايلىق تەقسىملىشىنى تەڭشەيدۇ. بازار سىستېمىسى يالغۇز بىر پۈتۈن بولۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئوچۇق بولۇشنى، دۆلەت ئىچىگىلا ئەمەس، دۆلەت سىرتىغىمۇ ئوچۇق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا ئېچىۋېتىشقا بولىدىغان ئېغىز بولسا، سىرتقا ئېچىۋېتىشكەن.

ئۈچىنچى جەھەتتە، ئەمگەك كۈچلىرى بازىرى، ئۆي-زېمىن بازىرى، تېخنىكا-ئۈچۈر بازارلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يوللىرىنى كەڭ ئېچىپ، زاۋۇت-كارخانىلارغا يېتىش ئىشچىلارنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ، ئادەم ئىشلىتىدىغان ئورۇن بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ بىر-بىرىنى تاللىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان ھەمدە خادىملارنىڭ ئەركىن يۆتكۈلۈپ تۇرۇش تەلپىگىمۇ يول قويغان. ئىش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كادىرلار ۋە ئىشچىلار خىزمەت ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقۇدىغان، ياشلار خىزمەت ئورنى يوق، ئېقىپ يۈرۈپتىغان ھالەتكە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، كادىرلار تۈزۈمى، مائىش، ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، قېرىلارنىڭ تۈرمۈشى كاپالەتكە ئېرىشتۈرۈلگەن. پېنسىيەگە چىققان، ياشانغانلارنىڭ تۈرمۈشى كاپالەتكە ئېرىشتۈرۈلگەن، قېرىلار ساناتورىيىلىرى، تۈرلۈك مەدەنىي پائالىيەت ئۆيلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى بەختلىك، خوشال خۇرام ئۆتكۈزۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلگەن. ياشلارنىڭ بىكار تەلپىك، ھورۇنلۇق، قالاق، پاسسىپ پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ جەمئىيەتتىكى خەتەرلىك ئۇنسۇرلارغا ئايلىنىپ قېلىش ھالەتلىرى ئىسلاھىي جەھەتتىن تۈگىتىلگەن.

تۆتىنچى جەھەتتە، ئۆي-زېمىن بازارلىرىنى قىلىپلاشتۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، ھەر بىر جاينىڭ ئەھلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، شەھەر ۋە بازارلاردىكى 1-دەرىجىلىك يەرلەر دۆلەت تەرىپىدىن كونترول قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۆي-زېمىن، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقى يەرلىككە ئۆتۈنۈپ بېرىلگەن. خېرىدار چاقىرىپ يەر سېتىش ياكى ئۆي-سېلىپ ئىجارىگە بېرىش، ئۈسۈللىرىنى قوللىنىپ بېيىش يولىغا ماڭغان.

بەشىنچى جەھەتتە، تېخنىكا ئۈچۈر بازارلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، شەھەر ۋە ناھىيىلەردە ھەر دەرىجىلىك تېخنىكا بازارلىرىنى، تېخنىكا ھەمكارلىق تورلىرىنى قۇرۇپ، تېخنىكا مەھسۇلاتلىرىنى تاۋارلاشتۇرۇپ، پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىنى كۆپلەپ قۇرغان. بۇنىڭ بىلەن تولۇق، مەخسۇس كۇرۇس ۋە تېخنىكومى پۈتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى جەلپ قىلىپ،

تېخنىك خادىملارنىڭ ئېقىپ كېتىشىنى توسقان، ئۈچۈر يەتكۈزۈپ بېرىش سىستېمىلىرىنى قۇرغان. دېمەك بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى كىشىنى ھەيران قالدۇرۇشقا دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

نۆۋەتتە شىنجاڭ رايونىدىمۇ مۇشۇنداق سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، رىقابەتلىك، تەرتىپلىك بازار سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشتا، بەزى توسالغۇلار مەۋجۇت. بۇ توسالغۇلار تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

- (1) ھەر خىل بازارلارنىڭ يېتىلىشى تەكشى ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بازارلىرىنىڭ يېتىلىشى ناھايىتىمۇ ئارقىدا قالغان. يېڭى تۈزۈلمە بىلەن كونا تۈزۈلمىنىڭ ئالمىشىشى مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقانلىقى، ھەر ساھەدىكى ئىسلاھاتلار يۈرۈشمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، بازار تەرەققىياتى تەكشى بولمىدى. بولۇپمۇ پۇل مۇئامىلە بازىرى ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ئارقىدا قىلىش ھالىتىنى تۈگەتكەندىلا، بازارنىڭ بايلىقىنى تەقسىم قىلىش جەھەتتىكى ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. شىنجاڭدا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەقسىماتىنى بازارغا يۈزلەندۈرگەندە، ئىشلىتىدىغان ئورۇن بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ بىر-بىرىنى تاللاش مەزگىلىدە، ئىدارىلارنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدىكى بەزى ناتوغرا ئىستىلارنىڭ تېخى رەتكە چۈشمىگەنلىكى ئارقىسىدا، بۇ خىل تاللاشتا بەزى مەسىلىلەر يۈز بەردى. ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەم ئالدىغان ئورۇنلارنىڭ پىلىسىپ پوزىتسىيىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا زەربە بېرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاقلىققا ۋە ئۆگىنىش ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتتى.
- (2) تارماقلار ۋە جايلارنىڭ بازارلارنى بۆلۈۋېلىشى ۋە قارمىلىق قىلىۋېلىشى بىر قەدەر ئېغىر، قىسمەن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە مەمۇرىي جەھەتتىن ئارىلىشىش مەۋجۇت، جايلاردا شەھەر بىلەن يېزىلار ئايرىم تۇرىدىغان، پايدا ۋە بېجى كۆپ مەھسۇلاتلارنى تالىشىدىغان بازار تۈزۈلۈشىنى پەيدا قىلدى.

(3) بازار ئىگىلىكىگە مۇناسىپ كېلىدىغان باھا شەكىللەندۈرۈش مېخانىزمى تېخى بەرپا قىلىنمىدى، نەمۇۋاپىق باھا شەكىللەندۈرۈش مېخانىزمى ۋە باھا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى قانۇننىڭ تەلپى بويىچە داۋاملىق ئىسلاھ قىلىش لازىم. بولۇپمۇ شىنجاڭ بازارلىرىنىڭ باھا شەكىللەندۈرۈشى شىنجاڭ خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كېتىدىغان، ھەتتا مەملىكەت بويىچە ئالدىغا چىقىپ كەتكەن ئەھۋال مەۋجۇت بۇ ئەھۋالنى قەتئىي رەتكە سېلىش لازىم.

(4) تۈرلۈك كارخانىلار (بولۇپمۇ پۇل مۇئامىلە كارخانىلىرى)دا مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، كارخانىلار ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرۇش، پايدا-زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش ھەققى ئىشقا ئاشۇرۇلمىدى. بولۇپمۇ مەكتەپلەرنىڭ شىركەتلىرىدە بۇ خىل ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر. ئۇلار يەنىلا مەمۇرىيەتنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، زىيان تارتسا مەمۇرىيەتكە ھېساب بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، زىيان تارتىپ، سالغان مەبلەغىنىمۇ يىغىۋالالماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت.

(5) بازارغا دائىر قانۇن-نەزەم قۇرۇلۇشلىرى ئارقىدا قالدى. شۇڭا بازار تەرتىبى قالايمىقانلىشىپ، سودا خىراجىتى بەك كۆپىيىپ كەتتى. مۇناسىۋەتلىك قانۇن-نەزەملەر ئۆز ۋاقتىدا ئېلان قىلىنمىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ ئورنىغا يەرلىك خاراكتېردىكى مەمۇرىي قانۇن-نەزەملەر دەستىلىكلىكى ئۈچۈن، بازاردا يۈز بەرگەن ھەر خىل قالايمىقانچىلىق، ئەنكەسچىلىك ئەھۋاللىرىغا قاتتىق زەربە بېرىش يېتەرلىك بولمىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە كەلتۈرۈپ، قىلىپلاشتۇرۇپ باشقۇرۇشقا تەسىر يەتتى. رايونىمىزدا قانۇن-نەزەم قۇرۇلۇشى ئارقىدا قالغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك مەمۇرىي خاراكتېردىكى قانۇن-تۈزۈملەر خالىغانچە ئىشلىتىلىپ، بازارنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى.

دېمەك، بازار ئىگىلىكىنى يېتىلدۈرۈش ۋە قۇرۇشقا توسالغۇ بولۇۋاتقان يۇقىرىقىدەك ناچار ئامىللارنى تۈگىتىپ، تۇلار بازىرىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بازىرىنى نۇقتىلىق يېتىلدۈرۈش، بازار ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش، باراۋەرلىك ئىسلاستىكى رىقابەت مۇھىتىنى يارىتىپ، تەرتىپلىك چوڭ بازارلارنى شەكىللەندۈرۈش بەكمۇ مۇھىم.

ئاسيا دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى توغرىسىدا

تۈرسۇننىياز ساۋۇر

ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسى ئاساسىي قانۇن فۇنكسىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن بىرى، ئاساسىي قانۇننىڭ فۇنكسىيىسى ئاساسىي قانۇننىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇئەييەن فۇنكسىيىسى بولمىغان ئاساسىي قانۇننىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئاساسىي قانۇننىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىلگىرى ئىجتىمائىي فۇنكسىيە، سىياسىي فۇنكسىيە، ئىقتىسادىي فۇنكسىيە ۋە مەدەنىيەت فۇنكسىيىسى قاتارلىق ئوخشىمىغان تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ھەم سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى — دۇنيا ۋەزىيىتىدە يېڭى تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ شەرقىي ئاسيا، ئوتتۇرا ئاسيا رايونلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يېڭى بىر تەرەققىيات نۇقتىسىغا قەدەم قويدى؛ يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا، مەس ھالدا قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمۇ ناھايىتى تېز جانلاندى؛ بىس-بىستە ئاساسىي قانۇنلىرىغا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈپ ياكى يېڭىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قانۇن-قائىدە تۈزۈلۈشىنى تەدرىجى ھالدا خەلقئارا ۋەزىيەتكە ماسلاشتۇرۇپ، تەدرىجى ھالدا ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېچىۋېتىش يولىغا مېڭىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى تېخىمۇ كەڭلىك ئورۇنغا قويماقتا.

1-ئومۇمىي تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى

ئوتتۇرا-شەرقىي ئاسيادىكى دۆلەتلەرنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇن قائىدىلىرى، ئاساسىي قانۇن تۈزۈلمىسى جەھەتلەردىكى كەڭلىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى - ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ئىگىلىك مەخسۇزىمىنىڭ ئالمىشىشى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنى كاپالەتلەندۈرۈش جەھەتتىكى رولىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئالاھىدىلىك مۇنداق ئۈچ تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئاساسىي قانۇننىڭ بىر دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلۈشىدىكى يېتەكچىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش.

شەرقىي ئاسيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسيادىكى كورىيە، سىنگاپور، تايلاندى، مالايسىيا، ھىندونېزىيە قاتارلىق دۆلەتلەر يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۇنيادىكى ئىگىلىك تەرەققىياتى ئەڭ تېز دۆلەتلەردىن بولۇپ قالدى. ئۇلار نۆۋەتتە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ياكى يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائەت دۆلەتلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى نىشان قىلىپ، ئىگىلىك سەۋىيىسى جەھەتتە يېڭى بىر بۆسۈش ھاسىل قىلىشقا تىرىشماقتا؛ شۇڭا ئۇلار بىس-بىس بىلەن يېڭىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈشۈپ ياكى ئاساسىي قانۇنلىرىغا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈش، ئاساسىي قانۇننىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنى كاپالەتلەندۈرۈش جەھەتتىكى رولىدىن تولۇق پايدىلانماقتا.

ئىككىنچى، كورىيەنى ئالدىنقى بولساق، ئۇ 70-يىللارنىڭ باشلىرىدىلا ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتى ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئومۇمىي پۇقرالارنىڭ ئاۋاز بېرىشى ئارقىلىق، 1962-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنغا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاساسىي قانۇننىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلىپ بېكىتتى.

70-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە كورېيەنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ۋەزىيىتىدىكى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئاساسەن 1980-يىلدىكى ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ، دېموكراتىيىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە پۈتكۈل پۇقرالارنىڭ پاراۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنى ئۆزىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى قىلدى. ئارىدىن يەتتە يىل ئۆتۈپلا يەنى 1987-يىلى كورېيە يەنە يېڭىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، مەخسۇس بىر باپ ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى بەلگىلەپ «ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش» تىن ئىبارەت بىلەن ۋەزىپىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن كورېيە 1992-يىلىدىن 1996-يىلىغىچە بولغان 7-يىللىق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانىدا ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىمىنى يەنىمۇ تېزلىتىپ، 21-ئەسىردە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇستەھكەم ماددىي ئاساس يارىتىشنى دۆلەتنىڭ ئاساسىي نىشانلىرىدىن بىرى قىلىپ بەلگىلىدى. ناۋادا بۇ پىلان ئىشقا ئاشسا، كورېيە دۇنيادىكى 15-ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئىككىنچى، ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تۈپ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، نامراتلىقتىن، قالاقلقتىن قۇتۇلۇشقا تىرىشىش.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ۋىيېتنام، لائوس، كامبۇژا، بېرما قاتارلىق دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا تىرىشۋاتقان ھەم ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يەنە بىر تىپ. بۇ تۆت دۆلەتنىڭ ھەممىسى بىرلىشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن «ئەڭ تەرەققىي قىلىمىغان دۆلەت» لەر قاتارىغا قويۇلغان دۆلەتلەردۇر. بىراق يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، ئاساسىي قانۇن پىرىنسىپلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسلاھات يولغا قەدەم قويدى. ۋىيېتنام 1945-يىلى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى 4-قېتىملىق ئاساسىي قانۇننى يەنى 1992-يىلى 4-ئايدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ 2-بابىدا مەخسۇس ئىقتىسادىي تۈزۈم توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقاردى. ئۇنىڭ 15-ماددىسىدا: «دۆلەت بازار مىخانىزىمىغا ئاساسەن، دۆلەتنىڭ ئىدارە قىلىشى ۋە سوتسىيالىزىم يۆنىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، كۆپ خىل شەكىلدىكى تاۋار ئىگىلىكى فۇنكسىيىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ» دەپ بەلگىلىدى، لائوس 1991-يىلى 8-ئايدا تۇنجى ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ، ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئىگىلىك باشقۇرۇش ھېساباتى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكىللىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇش، چەت ئەل مەبلىغىنى كىرگۈزۈش قاتارلىقلارنى بەلگىلىدى. 1993-يىلى بىرىنچى ھەربىيەلەر كونتروللىقىدىكى ھۆكۈمىتى يېڭى ئاساسىي قانۇن پىرىنسىپلىرىنى بەلگىلەپ، سىياسىيىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دېموكراتىيىلىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش قەدىمىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا تىزلىتى. كامبۇژا 1991-يىلى تىنچلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، 1993-يىلى 21-سېنتەبىردە يېڭى ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ «كامبۇژا پادىشاھلىقى دۆلىتى بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويىدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلىدى.

ئۈچىنچى، ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق ئەركىن كاپىتالىزىمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك خۇسۇسىيلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، تەرەققىيات ئۇسۇلى ۋە ئىگىلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش.

مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى، موڭغۇلىيە شۇنداقلا روسىيە مۇشۇ تۈرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنلىرىدا بەلگىلەنگەن «ئىقتىسادىي تۈزۈم» لەر تېخىمۇ مۇرەككەپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە بۇرۇلۇش ياساشمۇ ناھايىتى قىيىن بولماقتا، ئۇلار باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە ئوخشاش بىر قەدەر ئاددىي يول ئارقىلىقلا بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە بۇرۇلماستىن، بەلكى ئاساسىي سىياسىي ئىقتىسادىي تۈزۈم جەھەتتە سوتسىيالىزىمدىن كاپىتالىزىمغا بۇرۇلۇش، پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇش؛ يېرىك تىپتىكى ئىگىلىك باشقۇرۇشتىن ئۈنۈمدارلىقنى ئاساس قىلغان ئىگىلىك باشقۇرۇشقا بۇرۇلۇش، بىنورمال بولغان سانائەت قۇرۇلمىسىدىن ئەقىلغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىغا بۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مۇرەككەپ بۇرۇلۇش مەسىلىسىگە دۇچ كەلمەكتە. بولۇپمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مەزگىلىدە ئۇزۇندىن بېرى شەكىللىنىپ قالغان، كىشىلەرنىڭ

ئال-سىزىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك شەكلىدىن ۋە يىرىك سانائەت قۇرۇلمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈش ئۇلارنىڭ ئالدىغا قۇيۇلغان مەركىزىي مەسلىھەت بولۇپ قالدى. شۇڭا بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنى يېڭىدىن تۈزگەندە ئاددىي ھالدا پىلانلىق ئىگىلىكنى بىكار قىلىپ، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويىدىغانلىقىنى جاكارلاپلا قالماستىن، بەلكى «ئەركىن» ئىگىلىك شەكلىنى قوللۇنىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. بۇلاردىن پەقەت قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىلا ماسالغا ئالدىغان بولساق، 1993-يىلى 1-ئاينىڭ 28-كۈنى ماقۇللانغان ئاساسىي قانۇننىڭ 8-بابى «مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرى» دە ئېنىق قىلىپ: «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىگىلىكى كۆپ خىل شەكىلدىكى مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدۇ»، «خۇسۇسىي مۈلۈك مۇقەددەس-دەخلىسىز دۇر»، «دۆلەت خۇسۇسىيلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتى ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ، ئۇنىڭغا قارىتا ئىراش ۋە قوللاش ئۇسۇلىنى قوللۇنۇشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ» دەپ بەلگىلىدى. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا ساقلانغان ئاساسلىق مەسلىھەت ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىدىغانلىقى ئەمەس، بەلكى تەرەققىي قىلىشتىكى ئۇسۇلنىڭ مۇۋاپىق بولمىغانلىقىدا ئىدى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرمۇ بۇ مەسلىھەت ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى جارىيە قىلدۇرۇشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمەكتە.

2-ئاساسىي قانۇن قۇرۇلمىسىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق سىستېمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

يۇقىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشقا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدىمۇ چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. بازار ئىگىلىكىگە ماسلاشتۇرۇلغان قانۇنچىلىق سىستېمىسىمۇ تەدرىجىي ھالدا شەكىللىنىشكە ياكى مۇكەممەللىشىشكە باشلىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن قۇرۇلمىسىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئۇلارنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق سىستېمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى بولۇپمۇ مۇنداق ئىككى تەرەپتە كۆرۈنىدۇ: بىرى، «مەبلەغ سېلىش قانۇنى» سىستېمىسى ئىنتايىن تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. يەنە بىرى، ئىقتىسادىي قانۇنچىلىقنىڭ سەۋىيىسى، تەدرىجىي جەھەتتە بۆسۈش خارەكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى.

يەنىلا ۋېتىنامنى ئالدىغان بولساق، 1992-يىلىدىكى يېڭى ئاساسىي قانۇن بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدى. ئالدى بىلەن يېڭى ئاساسىي قانۇننى مەركەز قىلغان مەبلەغ سېلىش قانۇن سىستېمىسى شەكىللەندى. ۋېتىنام دۇنيادا ئاز كۆرۈلىدىغان بىۋاسىتە ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق مەبلەغ سېلىش مەسلىھىتى بەلگىلىگەن دۆلەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا: «دۆلەت چەت ئەل تەشكىلاتلىرى ياكى شەخسلەرنىڭ ۋېتىنامنىڭ قانۇنلىرىغا، خەلقئارا قانۇن ۋە خەلقئارا قائىدە-يوسۇنلارغا ئۇيغۇن كەلگەن ئاساستا ۋېتىنامغا كېلىپ مەبلەغ سېلىشقا ۋە ھۈنەر-سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىلھام بېرىدۇ؛ دۆلەت چەت ئەل تەشكىلاتلىرى ياكى شەخسلەرنىڭ قانۇنلۇق مال-مۈلۈكىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە باشقا ھوقۇقلىرىنى كاپالەندۈرىدۇ. چەت ئەللەر مەبلەغ سالغان كارخانىلارنىڭ دۆلەت ئىختىيارىدا ئۆتكۈزۈۋېلىنىشىگە دەخلىسىگە ئۇچرىمىسلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. چەت ئەللىكلەرنى مەبلەغ سېلىشقا جەلپ قىلىش جەھەتتە ۋېتىنام ھەر يىلى دېگۈدەك يېڭى بىر قانۇن ياكى تەدبىرنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. ئىلگىرى كېيىن بولۇپ «چەت ئەللەرنىڭ ۋېتىنامغا مەبلەغ سېلىش قانۇنى»، «چەت ئەللەرنىڭ ۋېتىنامغا تېخنىكا ئۆتۈنۈپ بېرىش قانۇنى»، «مەبلەغ سېلىش قانۇنىنىڭ تۈزۈتۈپ تولۇقلانغان ماددىلىرى»، «مەبلەغ سېلىش قانۇنىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى»، «چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى ئالدىن ئېتىبار بىلەن تەمىنلەش نىزامى» ۋە «دۆلەت ئىچىدىكىلەرنىڭ مەبلەغ سېلىش قانۇنى» قاتارلىقلارنى تۈزۈپ يولغا قويدى. «يەر قانۇنى» ۋە «كىرىدەت قانۇنى» غا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈپ،

چەت ئەل شىركەتلىرىگە ۋېتىنامنىڭ مال-مۈلۈك، كاپىتاللىرىنى رەنكە قويۇشقا يول قويدى. ئاندىن قالسا، ۋېتىنامنىڭ باشقا ئىقتىسادىي قانۇنلىرىمۇ يېڭى ئاساسىي قانۇندىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن تۈزۈپ چىقىلدى. «كېسىم قىلىش قائىدىسى»، «دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش قانۇنى»، «دۆلەت خەم چۈت قانۇنى»، «ئىگىلىك قانۇنى»، «مۇھىت ئاسراش قانۇنى»، «ھەق تەلەپ قانۇنى»، «سودا قانۇنى»، «يەرلەرنى رويخەتكە ئېلىش قانۇنى» ۋە «ۋەيران بولۇش قانۇنى» ئارقا-ئارقىدىن تۈزۈپ يولغا قويۇلدى، سوت ئورگانلىرىدا يېڭىدىن ئىقتىسادىي سوت تارماقلىرىنى تەسىس قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

لائىسۇمۇ مەبلەغ سېلىش مەسىلىسىنى بىۋاسىتە ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىگەن دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، 1991-يىلىدىكى يېڭى ئاساسىي قانۇندا دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنى قارشى ئالدىغانلىقى ۋە ئۇلارغا ئېتىبار بېرىدىغانلىقىنى ئېنىق بەلگىلىگەن ئىدى. 80-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىلا «چەت ئەللىكلەرنىڭ لائىسۇمۇ مەبلەغ سېلىش قانۇنى» ۋە ئۇنىڭ تەپسىلىي قائىدىسىنى تۈزۈپ يولغا قويغانىدى. 1994-يىلى 14-مارتقا كەلگەندە ئۇنىڭغا يەنە تۈزۈش كىرگۈزۈپ، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارغا ئىسلىدە بەلگىلىگەن 15 يىللىق ۋاقىت چېكىنى بىكار قىلدى ۋە چەت ئەللىكلەر مەبلەغ سالغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش جەريانىنى ئاددىيلاشتۇردى. تايلاند، مالايسىيا، ھىندونېزىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدىمۇ يېڭى ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ چەت ئەل مەبلەغىنى جەلپ قىلىش جەھەتتە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. 1991-يىلى يېڭى ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، تايلاند 21-ئىسردە يېڭى تىپتىكى سانائەت دۆلىتى قىياپىتى بىلەن ئىسپادىكى 5-«كىچىك نوچى»غا ئايلىنىش ئىرادىسىگە كەلدى. يېڭى ئاساسىي قانۇنمۇ تايلاند ئىقتىسادىنىڭ مۇقىم، ئىزچىل تەرەققىي قىلىشىدا زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. تايلاند 1972-يىلىلا «چەت ئەللىكلەر سودا قانۇنى»نى يولغا قويغان ئىدى، 1977-يىلى يېڭىدىن «مەبلەغ سالغۇچىلارنى رىغبەتلەندۈرۈش قانۇنى»نى تۈزگەن، 1978-يىلى 67-ئايلىقنى «مەبلەغ سېلىشقا رىغبەتلەندۈرىدىغان رايون» قىلىپ بەلگىلىدى، 1988-يىلى جەنۇبتىكى شاخۇن ئايمىقىنى ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون قىلىپ بەلگىلىپ، تىنچ ئوكيان رايونىنى تۇتاشتۇرىدىغان سودا-ترانسپورت مەركىزى قىلىپ، چەت ئەل مەبلەغىنى جەلپ قىلدى. 90-يىللاردىن بۇيان «ئىجتىمائىي سىرتاۋاننىيە قانۇنى»، «تۆلەم قوندى قانۇنى» قاتارلىق ئىقتىسادىي قانۇن-قائىدىلەرنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇپ، كارخانىلارنىڭ ئىشچى ياللاش ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ سەۋىيىسىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھازىرقى دۇنيادىكى يىللىق تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىككى يۇقىرى دۆلەتلەردىن بولۇپ قالدى. نۆۋەتتە تايلاندنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان خەلق ئىگىلىكى كىرىمى 2500 ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن بولۇپ، دۇنيا بانكىسى 1995-يىلىدىن باشلاپ تايلاندنى «تۆۋەن كىرىملىق» دۆلەتتىن «ئوتتۇراھال كىرىملىق دۆلەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

ئىسلاھات سۈرئىتى نىسبەتەن ئاستا بولۇۋاتقان مۇڭغۇلىيىمۇ 1992-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن كۈچكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، پۈتكۈل ئىقتىسادىي ساھەدە ئەركىن باھا تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، خۇسۇسىيلاشتۇرۇش قەدىمىنى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ بەرپە قىلىنىشىنى تىزلىتى. مۇڭغۇلىيە 1990-يىلىلا «چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىش قانۇنى»نى يولغا قويغان ئىدى. 1994-يىلى ۋە 1995-يىلى يەنە ئارقا-ئارقىدىن: «ئىمپورت-ئېكىسپورت تاۋارلىرىنىڭ سۈپەت نىزامى» ۋە «ئىقتىسادىي ئەركىن رايون تەسىس قىلىش پىلانى»نى تۈزۈپ يولغا قويۇپ، باج تۈزۈمى جەھەتتە ئېتىۋار بېرىشنى بەلگىلىپ، چەت ئەل مەبلەغىنى جەلپ قىلىشقا تىرىشتى. چاۋشىيەن 1992-يىلى 4-ئايدا ئاساسىي قانۇنغا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈپ، سوتسىيالىزىمدا چىڭ تۇرۇشنى جاكارلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش»نى يولغا قويۇپ، «دۆلەت ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغانلىقى، چەت ئەللەرنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. ئارىدىن ئالتە ئاي ئۆتۈپلا «چەت ئەللىكلەرنىڭ مەبلەغ سېلىش قانۇنى»، «چەت ئەللىكلەر مۇستەقىل مەبلەغ سالغان كارخانىلار قانۇنى»، «ھەمكارلىق قانۇنى»، «ئەركىن ئىقتىساد سودا رايونى قانۇنى» قاتارلىق ئىقتىسادىي

قانۇنلارنى ئېلان قىلىپ، «لوچىن - شىيەنڭ ئەركىن ئىقتىساد-سودا رايونى» نى تەسىس قىلدى. ئاسىيادىكى بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتلىرىنىڭ باشلىنىشى نۇقتىسى ۋە ئۈنۈم دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن 90-يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىنلا بىس-بىس بىلەن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ياكى ئۇنىڭغا تۈزۈتۈش كىرگۈزۈش ئارقىلىق، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىسادىي قانۇن-قائىدىلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە تۈرتكە بولۇش-ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىدۇر.

3- ئاساسىي قانۇن قۇرۇلمىسىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ تاشقى

تەسىرى ۋە سەۋەبلىرى

ئاسىيادىكى يۇقىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن قۇرۇلمىسىدا كۆرۈلگەن ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى ئۆزلۈك-سىز كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئەمەلىيەتتە مۇئەييەن دائىرىدىن ئالغاندا دۇنيا خارەكتېرلىك ئىسلاھات دوقۇنىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. نۆۋەتتە ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش - ھەر قايسى ئەللەر ئاساسىي قانۇنلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشى ۋە ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى. بۇنى توغرا، ئىلمىي ھالدا تەھلىل قىلىش، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ۋە تەتقىقات ئۇسۇلىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى، بۇ خىل يۈزلىنىش شەكىللىنىشتىكى سەۋەپ قاتارلىقلارنى چۈشىنىشتە نۇقۇل ھالدا قانۇنشۇناسلىق، سىياسىي شۇناسلىق ياكى ئىقتىسادشۇناسلىقتىن ئىبارەت بىرلا پەنگە ئېسىلىۋېلىشقا بولمايدۇ؛ ئۇنى پەقەت يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كۆپلىگەن پەنلەرنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئاساسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت شۇنداقلا خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ھەر قايسى تەرەپلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش لازىم.

بىرىنچى، ئاساسىي قانۇن قۇرۇلمىسىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىش ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ۋە تەتقىقات ئۇسۇلىغا جەك ئېلان قىلىپ، ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىدە چوڭقۇر بولغان بىر مەيدان ئىسلاھاتقا تۈرتكە بولدى.

بىز بۇ يەردە كۆزدە تۇتقان ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ھوقۇق يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن سىياسىي تۈزۈلمە ئاستىدا بارلىققا كەلگەن ھەم دەرىسلىك قوللانمىسى سۈپىتىدە بىزگە يېتىپ كەلگەن سوتسىيالىستىك ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىمۇ، غەربنىڭ لېبرېئاللىق بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن، ئاساسىي قانۇننىڭ ئۆزىدە «ئىقتىسادىي» مەزمۇنلار بەلگىلەنمەسلىكى ياكى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ئاز بەلگىلىنىشى كېرەك، دەپ قارايدىغان كاپىتالىستىك ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى.

ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىڭ قارشىچە، بىر دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئۆزگۈرىشىنى ئاساسلىقى «سىياسىي» سەۋەپلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئۇ بىر دۆلەتتىكى «سىنىپلار كۈچ سېلىشتۇرمىسى مۇناسىۋىتى» نىڭ ئۆزگۈرىشىنىڭ ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت. بۇنداق نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاساسىي قانۇننىڭ ئۆزگۈرىشى ياكى تەرەققىي قىلىشىدىكى ئىقتىسادىي سەۋەپ ئۈستىدە تەھلىل - تەتقىقات ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئازاد بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىگە كۆرسەتكەن تەسىرىگە سەل قارىلىدۇ. بۇنداق ئاڭ فورماتىيىسىدىن ئاڭ فوماسىيىسىگە كۆچۈپ بارىدىغان باش-ئاپىقى يوق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئاساسىي قانۇن چىقىرىشتىكى «نۇقۇل ھالدىكى ئىرادىچىلىك» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنى تولمۇ تاراپتىپ، زورمۇ زور تىڭلىپ، ئەمەلىيەتتىن ئېغىر ھالدا يىراقلاپ كېتىش ئەھۋاللىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئەنئەنىۋى كاپىتالىستىك ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىڭ قارشىچە، ئاساسىي قانۇننىڭ ئۆزىدە «ئىقتىسادىي»

مەزمۇنلار بەلگىلىمەسلىكى ياكى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاز بەلگىلىنىشى كېرەك، چۈنكى ئىقتىسادىي تۈزۈمدە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ زورلۇق كۈچىنىڭ تەسىرى ساقلىنىشى ياكى ئاز ساقلىنىشى كېرەك؛ بۇنداق بولمىغاندا بازار سۈبېكتلىرىنىڭ ئورنىنىڭ باراۋەر بولۇشىغا ۋە ئىرادىسىنى ئەركىن ئىپادىلەشكە كاپالەتلىك قىلىشى بولمايدۇ. دە، ئىقتىسادىي تۈزۈمنى تۈۋەنلىتىۋېتىدۇ. شۇڭا غەربنىڭ ئاساسىي قانۇنشۇناسلىرى، ئىقتىسادشۇناسلىرى بىردەك بازار ئىگىلىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى چەتكە قاقىدۇ، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى ۋە جەمئىيەتنى ھەم ئۇنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىشى تەكىتلەش - ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، غەربنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىلەنمۇ ئوخشىمايدۇ. ئوتتۇرا - شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈمىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىش سىياسىنىڭ نوپۇزىنى ئىقتىسادىي مىخانىزم ساھەسىگە سۆرەپ كىرىپ، ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تەرتىپنى بازار تەرتىپىگە سىغىداپ كىرگۈزۈپ، ئۆز ئارا سىغىشالمايدىغان ئىككى كاتوگورىيىنى مەس ھالدا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈمىدىكى بىر مەيدان ئىسلاھاتى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە جەڭ ئېلان قىلىپ، نەزەرىيە ساھەسىدىكى زور ئىلگىرىلەشنى ئىشقا ئاشۇردى. بۇنداق ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي بىلەن ئىقتىساد ئۆز ئارا بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كېتىدىغان ۋەزىيەت ئاستىدا، ئاساسىي قانۇن دۆلەتنىڭ تۈپ چوڭ قانۇنى بولۇش سۈپىتى بىلەن، گەرچە ئىگىلىكنى تەرمەقتى قىلدۇرۇشنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىنى بىۋاسىتە بەلگىلىمەسلىكى بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرمەقتى ستراتېگىيىسى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىگە قارىتا ئومۇمىي يېتەكچى پىرىنسىپلارنى بەلگىلەپ، مىللىي ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن نىشاننى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىشى لازىم. ئاسىيادىكى يۇقىرىدىكى دۆلەتلەردە بۇ جەھەتتە ئاساسىي قانۇن ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئىككىنچى، ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتىش سۇغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا - شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ كۈنساين كۈچىيىۋاتقان ئىقتىسادىي رىقابەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان جىددىي تەدبىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئەللىرىنىڭ دۆلەت خىزمىتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىنىڭ جىددىي بۇرىلىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى بويىچە، ئاساسىي قانۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە بولغان ئەكس تەسىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ، بەلكى بىۋاسىتە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ؛ شۇڭا پەقەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتكەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىلغارلىقى، ئىلگىرى سۈرۈلۈشىنى يۇقىرى كۆتەرگەندىلا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرمەقتى ئىلگىرى سۈرۈلۈشى بولىدۇ. بۇنداق ئەنئەنىۋى نەزەرىيە مەسىلىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلمۇتەنكەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بىر خىل پاسسىپ، كىشىلەرنىڭ سۈبېكتى ئىرادىسىگە ئاساسەن ئىدارە قىلىشى بولىدىغان نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرمەقتى جەريانىدا بىشتىن - ئاخىرقى ئەڭ جانلىق، ئەڭ ئاكتىپ، تەشەببۇسكار ئامىل ئىكەنلىكىگە سەل قارىغان. ئوتتۇرا - شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىدىكى ھازىرقى رىيال ئەھلىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ دەل تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي بەرپا قىلىۋاتقانلىقىنى، بەلكى پاسسىپ ھالدىكى ئاساسىي قانۇن تەرىپىدىن خالىغانچە بەلگىلىنىدىغان نەرسە ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى؛ نۆۋەتتىكى ئۇچقاندەك تەرمەقتى قىلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئالدىدا ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش شەكلى ئارقىلىق كۈچلۈك بولغان «تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى» نى قوللانسا بولمايدىغانلىقىنى، بولمىسا ئۇچقاندەك تەرمەقتى قىلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رەھىمسىز ئاقۇمتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى. ۋېتىنام قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە ئىقتىسادىي قانۇنلىرىنى ئارقىمۇ - ئارقا تۈزۈشى ياكى تۈزۈشىدىن، كىمبۇدژنىڭ ئۇرۇش مۇھىتىدىن قۇتۇلۇپلا ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشىنى

چاكالشىدىن ھەر قايسى ئەللەرنىڭ بۇ مەسىلىنى تولۇق تونۇپ يەتكەنلىكىنى ئېنىق ھالدا كۆرۈپ ئاللايىمىز. ئۈچىنچى، ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنىڭ كۈچەيتىلىشى دۇنيا ئىقتىسادىنى قېلىپلاشتۇرۇش دوقۇمنىڭ مۇقەررەن نەتىجىسى بولۇپ، بۇ دۇنيا ئىقتىسادىنى بىر گەۋدەگە ئايلاندۇرۇش، رايون ئىقتىسادىنى كۆرۈۋېلىشتۈرۈش پۈتۈنلۈكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدىكى ھەل قىلغۇچ رولغا سەل قارىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى پەقەت بىرەر دۆلەت، بىرەر رايون ياكى بىرەر مىللەت دائىرىسىدە تەھلىل قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قىلىپ، ئۇنى ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىملىك ۋە چەكلىمىلىككە ئىگە نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان بولغاچقا، ھازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ھالىتىنى چۈشۈنۈش ۋە ئىشلىتىش پېرىش مۇمكىن بولمىغان. نەتىجىدە تەدبىر بەلگىلىگەن ۋە تۈرلۈك مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىشنىمۇ ئاساسىي بولغان ستراتېگىيىلىك كۆز قاراش كەمچىل بولغان. ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىشتىن ئىبارەت بۇنداق تەرەققىيات يۆنىلىشى بىزگە ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ھەم تېز سۈرئەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەم دۇنياۋى خارەكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى. ھازىرقى رىئال دۇنياۋىيەتتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتلەر، رايونلار بىلەن رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى بارغانسېرى تارىتىپ، ئۆز ئارا ئالاقىنى ۋە بىر - بىرىگە تايىنىش ھالىتىنى كۈچەيتتى؛ گەرچە ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىدا تەبىئىي ھالدا ئۆز دۆلەتكە خىس ئىدىئولوگىيە ھالىتىلىرى يەنىلا مەۋجۇت بولسىمۇ لېكىن دۇنيا ئىقتىسادىنى تەدرىجى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، رايون ئىقتىسادىنى كۆرۈۋېلىشتۈرۈشتىن ئىبارەت تارىخىي تەرەققىيات يۆنىلىشىنىڭ ھەر قايسى ئەللەر ئاساسىي قانۇنلىرىدىكى ئەكس ئېتىش دەرىجىسى بارغانسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. ھەر قايسى دۆلەتلەر ئىشكىنى تاقىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدىكى ئىدىئولوگىيىسىنى ئۈزلۈك ھالەتتە ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىدىغان كونا ئەنئەنىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىساد - مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولغان شارائىتتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بەرمەكتە. بۇنداق يېڭى تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇش داۋامىدا بىر دۆلەتنىڭ قانۇن - قانۇنلىرى يەنە بىر دۆلەتنىڭ قانۇن - قانۇنلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان. ئۆز - ئارا قوبۇل قىلىنىدىغان يېڭى ۋەزىيەت مەيدانغا كەلمەكتە، ئۆز ئارا خوشنا بولغان، دۆلەت ئەھۋالى ئوخشىشىپ كېتىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىدا ھەممىشە «بازار مېخانىزىمى»، «بازار ئىگىلىكى»، «ئىقتىسادىي ئىسلاھات»، «سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش»، «ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون» ۋە «ئەركىن سودا» دېگەنلەرگە ئوخشاش بەلگىلىمىلەردىكىدەك ئورتاق بەلگىلىنىدىغان بولدى.

شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا - شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يۆنىلىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ھەم شۇ ئاساستا ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتىش ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش ئەھۋالى يەنىمۇ گەۋدىلىك ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ «بېيېنوزورگ خىتابنامىسى» ۋە «ئوساكا خىتابنامىسى» دە ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى 18 دۆلەت ۋە رايون رايون سودىسى ۋە مەبلەغ سېلىشنى ئەركىنلەشتۈرۈش توغرىسىدا ۋاقىت، باسقۇچ قاتارلىقلار توغرىسىدا ۋەدە بېرىشتى، بۇ تەبىئىي ھالدا بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر ئۈچۈن «خەتئارالىق چەكلەش كۈچى» گە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەر قايسى ئەزا دۆلەتلەر ئىچكى قانۇنلىرى بىلەن خەتئارا قانۇن - قانۇنلارنى ئىمكانەتنىڭ بارىچە ئۆز - ئارا ھىسلاشتۇرۇپ بارىدۇ، نەتىجىدە ئاساسىي قانۇننىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتىش ۋە دۆلەتلەر ئارا ئاساسىي قانۇننىڭ مەزمۇنلىرى يېقىنلىشىپ بېرىشتەك ۋەزىيەت تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ بارىدۇ.

قانۇن-تۈزۈمنىڭ بازار ئىگىلىكىدىكى رولى توغرىسىدا

ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۇلۇغ تارىخى خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىغا غەلبىلىك قەدەم تاشلىدى. ج ك پ نىڭ مەملىكەتلىك 14 - قۇرۇلتىيى 5 - ئومۇمىي يىغىنىدا «بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل - ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كىيىنكىلەرگە يول ئاچىدىغان مۇھىم مەزگىل، بىز بۇ مەزگىل ئىچىدە بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىمىز» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتا شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى، ئىگىلىكى ماركولۇق تەكشۈش سىستېمىسى ۋە بىرلىككە كەلگەن ئېچىۋېتىش، تەرتىپلىك رىقابەتلىشىشدىن ئىبارەت - بازار سىستېمىسى ھەمدە خەلقئارا ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان خەلقئارا رىقابەت ۋە سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش زۆرۈر. بۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇننىڭ كاپالىتى ۋە قانۇن - تۈزۈمنىڭ تەڭ قەدىملىك تەرمەققىياتىغا مۇھتاج. پارتىيە مەركىزىي كومىتېت 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئاساسىي قانۇن ۋە ئاساسىي قانۇنغا تۈزۈش كىرگۈزۈش لايىھىسىدىن باشقا، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 120 نەچچىدىن ئارتۇق قانۇن، قانۇنغا تۈزۈش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى 10 نەچچە قارار ھەمدە قانۇنغا ئائىت بولغان 70 نەچچە قارارنى ئېلان قىلدى. بۇ قانۇن ۋە قانۇن - نىزاملار ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشنى ئېچىۋېتىش جەريانىدا، ئاساسىي ھەرىكەت قائىدىلەرنى تۇرغۇزۇپ بېرىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى. قانۇننىڭ قىلىپلاشتۇرۇشىدىن ئايرىلغان بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام ۋە ئۈنۈملۈك تەرمەققىياتقا ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئۇ قانۇننىڭ قىلىپلاشتۇرۇشىدىن ئايرىلىدىكەن، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىسلىي ئالاھىدىلىكىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇكەممەل بازار ئىگىلىكى قانۇن سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئوڭۇشلۇق بەرپا قىلىش ۋە ساغلام راۋاجلاندۇرۇشقا، ئېلىمىز ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى كە مۇناسىۋەتلىك.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى مەلۇم مەنىدىن ئېتىقاددا، قانۇن - تۈزۈم ئىگىلىكىدۇر. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرمەققىياتى قانۇن ئارقىلىق يېتەكلىنىشى، قىلىپلاشتۇرۇلۇشى، كاپالەتلەندۈرۈلۈشى ۋە تىزگىنلىشى كېرەك. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى قانۇن سىستېمىسى - سوتسىيالىستىك قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرىپتىن تەشكىل تاپىدۇ: بىرى، بازار سۈپىيىكىتى قانۇنى، يەنى بازار سۈپىيىكىتىنىڭ تەشكىلى شەكلى ۋە ئورنى توغرىسىدىكى قانۇن ئۆلچەملىرى. ئۇ شىركەت قانۇنى، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى سانائەت كارخانىلىرى قانۇنى، شېرىكلىشىش قانۇنى، خۇسۇسىي كارخانىلار قانۇنى، ۋەيران بولۇش قانۇنى، چەت ئەللىك سودىگەرلەر مەبلەغ سېلىش قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىرى، بازار سۈپىيىكىتىنىڭ ھەرىكەت مىزانى قانۇنى. يەنى بازار سۈپىيىكىتىنىڭ سودا - ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى توغرىسىدىكى قانۇن - ئۆلچەملىرى، ئۇ ماددىي ھوقۇق قانۇنى، تۆلىتىۋېلىش ھوقۇقى قانۇنى، چەك قانۇنى، قىممەتكە ئىگە بېلەتلەرنى ئالماشتۇرۇش قانۇنى، سوغۇرتا قانۇنى، دېڭىز سودىسى قانۇنى، پاتىنىت قانۇنى، سودا ماركىسى قانۇنى، ئىسەر ھوقۇقى قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۈچىنچى، بازار تەرتىپى قانۇنى، يەنى بازاردا باراۋەر رىقابەتلىشىشنىڭ شەرتلىرىدىن قېلىپلاشتۇرىدۇ. خان، ئادىل رىقابەتلىشىش تەرتىپىنى قوغدايدىغان قانۇن - ئۆلچەملىرى. ئۇ ناتوغرا رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى، مونوپول قىلىۋېلىشقا قارشى تۇرۇش قانۇنى، ئىستىمالچىلارنىڭ ھوقۇقى - مەنپەئەتىنى قوغداش قانۇنى ۋە مەھسۇلات سۈپىتى قانۇنى، پايدىخورلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆتىنچى، بازار ئاساسىي ئامىللىرى قانۇنى، يەنى ئوخشاش بولمىغان بازارنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنى ئېتىراپ قىلىش، ئوخشاش بولمىغان بازارنىڭ مىزانى بەلگۈلەنگەن قانۇن - ئۆلچەملىرى. ئۇ ئىستېمال مەھسۇلاتلىرى بازىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بازىرى، پۇل - مۇئامىلە بازىرى، ئەمگەك كۈچلىرى بازىرى، تېخنىكا بازىرى، ئۈچۈر بازىرى، يەر - ئۆي مۈلۈك بازىرى،

بىناكارلىق قۇرۇلۇش بازىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك قانۇنلار مال ئېلىپ سېتىش قانۇنى، قەرەللىك مال ئالماشتۇرۇش قانۇنى، ئامانەت قەرز قانۇنى، ئەمگەك كۈچلىرى بازىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى، تېخنىكا ئالماشتۇرۇش قانۇنى، ئۈچۈر قانۇنى، بىناكارلىق قۇرۇلۇشقا خېرىدار چاقىرىش، مەبلەغ ساتقۇچىلارنى چاقىرىش قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كەسپچىسى، بازارنى ماكرولۇق تەكشۈش تىزگىنلەش قانۇنى، يەنى ھۆكۈمەتنىڭ بازارنى ماكرولۇق تەكشۈش تىزگىنلەشنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى قانۇن - ئۆلچەملەر، بۇ ئاساسلىقى خام چوت قانۇنى، بانكا قانۇنى، مال باھاسى قانۇنى، باج قانۇنى، مەبلەغ سېلىش قانۇنى، كەسپ سىياسىتى قانۇنى، پىلان قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالتىنچى، ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى، يەنى ئەمگەكچىلەرنى ئىجتىمائىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىش توغرىسىدىكى قانۇن - ئۆلچەملەر، بۇ ئاساسلىقى ئەمگەك قانۇنى، ئىجتىمائىي سوغۇرتا قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خۇددى «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش قەدىمكىلار قىلىپ باقمىغان ئىجادىي ئىش بولۇپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.» دەپ كۆرسىتىلگەندەك سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ۋە ئۇستۇرۇلمىسىدىكى نۇرغۇن ساھەلەرگە تاقىلىدۇ. ئۇ بىر قاتار تۈزۈلمىلەرنى ئىسلاھ قىلىش ۋە سېلىستىلەرنى تەكشۈشكە مۇھتاج، شۇنداقلا ئۇ تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىشىدىغان جەريان بولۇشى كېرەك. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى قانۇن سىستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشىمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئاماللىنىدىغان ئىش بولماستىن، بەلكى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي سىستېما قۇرۇلۇشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن سىستېمىسى ئاساسەن پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئېتىياجىغا ئاساسەن شەكىللەندۈرۈلگەن بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ماسلىشالمىۋاتىدۇ، لېكىن بىز بۇنىڭلىق بىلەن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى قانۇن سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم دەپ كۈتۈپ تۇرماستىمىز، بەلكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بىلەن قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنىڭ بىردەكلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، تەدبىر بەلگىلەشنى ئىسلاھ قىلىش، تەدبىر بەلگىلەشنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن قانۇن تۈزۈش، تەدبىر بەلگىلەشنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، بوشلۇقلارنى تىزدىن تولدۇرۇپ، قانۇن ئارقىلىق يېتەكلىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز ۋە كاپالەتلەندۈرۈشىمىز لازىم. نۆۋەتتە بىز تېخى مۇكەممەل بازار ئىگىلىكى قانۇن سىستېمىسىنى بەرپا قىلالمايدىغان بولساقمۇ، لېكىن ھازىرقى بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مەسئۇل بولغان قانۇن - قانۇنلار بىلەن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، قانۇننىڭ فۇنكسىيەلىك رولى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولماقتادۇ، بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1 - سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم بازار ئىگىلىكىدە سىياسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنى مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئوينىماقتا. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىشكە مۇكەممەل قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلىك قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق قىلىپلاشتۇرۇش كېرەك» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوتسىيالىزم جەمئىيەتتە، ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىر سىنىپ سۈپىتىدە يوقىتىلدى، لېكىن سىنىپىي كۈرەش تېخى ئاياغلاشقىنى يوق. دۈشمەن كۈچلەر ھەمدە جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئېغىر تەرىجىدە زىيان يەتكۈزۈدىغان جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ۋە ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يەنىلا مەۋجۇت. بولۇپمۇ تۆۋەتتە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە بۇرۇلۇش بولماقتا مەزگىلدە، ھەر قايسى مەنبەئەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىر قەدەر زور بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى نۇقتىئىنەزەردە ئۆزگىرىشىگە بىز جەريان كېرەك بولىدۇ، تۈرلۈك زىددىيەتلەر بىر قەدەر زور بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا كۆرسىتىلگەندەك: «قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش بىلەن قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك» سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ قانۇن سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش، قانۇن ئارقىلىق دۈشمەن كۈچلەرگە دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈش ۋە باستۇرۇش رولىنى كۈچەيتىش، مۇقىم، ئىتتىپاق

بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەش، ياخشى ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش ۋە ئورنىتىش بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىشنى مەقسەت قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەق تەلەپ قانۇنى، ئىقتىسادىي قانۇن قاتارلىق قانۇنلارمۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى قىلىپلاشتۇرۇش، كىشىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەلگىلەش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇھىم روللارنى ئوينىماقتا.

2 - قانۇن - تۈزۈم بازار ئىگىلىكىنى يېتەكلەش رولىنى ئوينىيدۇ. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا «قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ نىشانى: ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ، ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىشنى تىزلىتىپ، ھەق تەلەپ قانۇنى، سودا قانۇنى، جىنايى ئۇشلار قانۇنى، دۆلەت ئاپپاراتلىرى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەمئەتتىكى ئالاقىدار قانۇنلارنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مۇشۇ ئەمىرنىڭ ئاخىرىدا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ۋە مىس كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىش؛ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە مەمۇرىي قانۇن ئىجرا قىلىش مېخانىزمىنى ئىسلاھ قىلىپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئەدلىيە ۋە مەمۇرىي قانۇننى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش؛ قانۇننى ئىجرا قىلىش، نازارەت قىلىش مېخانىزمىنى تۈزۈش ۋە قانۇن مۇلازىمەت ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ ۋە مۇھەممەللەشتۈرۈپ، قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ قانۇن ئېڭىنى ۋە قانۇنچىلىق قارشىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت» دەپ كۆرسىتىلدى. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە بىر قاتار ئىقتىسادىي قانۇنلىرى پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىنى ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى فاڭجېن سىياسەتلىرىنى گەۋدەلەندۈرۈپ، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئوينىماقتا. مەسىلەن، «ئاساسىي قانۇن» دىكى ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىگىلىك تەركىپلىرى ئۈزۈنمىچە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان مۇلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى، دۆلەت ئىگىلىكى - خەلق ئىگىلىكىدىكى يېتەكچى كۈچ، دۆلەت يولغا قويغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى، يېزىلاردىكى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىشنى ئاساس قىلغان مەسئۇلىيەت تۈزۈلمىسى، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كولىكتىپ مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى ئاساسىي قانۇن شەكلىدە ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلە ئىسلاھاتىدىكى بىر تۈرلۈك ئاساسىي پىرىنسىپى ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى ساغلام يۆنۈلۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشقا يېتەكلىدى. يەنە دۆلىتىمىزنىڭ ماركولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەش توغرىسىدىكى قانۇنلىرى، ئالايلىق، خام چوت قانۇنى، بىلكا قانۇنى، مال باھا قانۇنى قاتارلىقلار ھۆكۈمەتنىڭ ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش دائىرىسى ۋە ماركولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەشنىڭ قانۇنىي شەكلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېنىق بەلگىلەش، ھۆكۈمەتنىڭ بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئورنى ۋە رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە كارخانىلارغا سېرتىن ئۈنۈملۈك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاكتىپ، مۇھىم يېتەكلەش رولىنى ئوينىدى.

3- قانۇن - تۈزۈم بازار ئىگىلىكىدە قىلىپلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىيدۇ. قانۇن پەيدا بولغاندىن بۇيان، قىلىپلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىپ كەلدى. قانۇن كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇش سۈپىتى بىلەن، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى تەڭشەيدۇ ۋە قىلىپلاشتۇرىدۇ. شۇڭا نۆۋەتتە، تەجرىبىلەرنى ئىستائىدىل يەكۈنلەپ، تۈرلۈك سىياسەت، قانۇن - تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، قانداق ھەرىكەتلەرنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكى قانۇن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىكەن ئۇ ئىجرا قىلىنىشى زۆرۈر. قانداق ھەرىكەتلەرنىڭ قانۇنسىز ئىكەنلىكى قانۇن - تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىكەن ئۇ چەكلىنىشى زۆرۈر. مەسىلەن، «ئاتوغرا رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى» دا ئادىل رىقابەتلىشىشنى قوغداش، ئالداچىلىق خارەكتېرىدىكى ئالماشتۇرۇش، سودا مەخپىيەتلىكىگە تاجاۋۇز قىلىش، ساختا ئېلان ياساش قاتارلىق ئاتوغرا رىقابەت قىلىشلىرىغا قارشى تۇرۇش كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. «توخام قانۇنى» دا قانۇنلۇق توختامنى قوغداش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش، ئالداچىلىق قىلىش، لەۋزىدە تۈرمەلىق، سەمىمىي بولماسلىق قاتارلىق ئىناۋەتسىز توختاملارغا قارشى تۇرۇش، بازار تەرتىپىنى قوغداش، ھەر قانداق تەشكىلات ۋە شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشنى چەكلەش كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. قانۇنلاردا يەنە بىرلىككە كەلگەن، ئېچىۋېتىلگەن بازار سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش، تارماقلارنى بۆلۈش، رايونلارنى قالمال قىلىۋېلىش، ھوقۇق سودىسى ۋە مونوپولىيىلىك تىجارەتكە قارشى تۇرۇش؛ مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ئۆلچەمگە يېتىش ھەمدە كەسىپ ئۆلچىمى، دۆلەت ئۆلچىمى ۋە خەلقئارالىق ئۆلچەمدىن ئېشىپ كېتىشكە ئىھتىياج بېرىش، ساختا، يالغان، ناچار مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سېتىلىشىنى چەكلەش، شۇ ئارقىلىق

بازار ئىگىلىكىنى ساغلام بۆلۈشكە قاراپ تەرىقىتى قىلدۇرۇشنى قېلىپلاشتۇرۇش لازىملىقى بەلگىلەنگەن. مانا بۇلار سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ناھايىتى زور روللارنى ئوينىماقتا.

4 - قانۇن - تۈزۈم بازار ئىگىلىكى تەرتىبىنىڭ ئىچكى تەلپى ۋە ئورگانىك تەركىبى قىسمى بولۇپ، ئۇ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتا ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كاپالەتلىك قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. بازار ئىگىلىكى تەرتىبى دېگىنىمىز بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ۋە ئىقتىسادىي باشقۇرۇشنىڭ قېلىپلىشىشى، تۈزۈلمىشى ۋە قانۇنلىشىشى كۆرسىتىدۇ. بازار ئىگىلىكىدە ھەر قايسى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر سۈبېيېكتلىرىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتى ۋە ئورنى چوقۇم قانۇن تەرتىبىدىن ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە قوغدىلىشى، بازار تەرتىبى قانۇن ئارقىلىق قېلىپلىشىشى ۋە قانۇن بىلەن باغلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. «قانۇن دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى دۆلەتنىڭ زورلۇق كۈچى بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلدىغان ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ يىغىندىسى» بولۇپ، قانۇننىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە بولغان ئىلگىرى سۈرۈش رولى ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرى، بىۋاسىتە ئىلگىرى سۈرۈش رولى. بۇ ئاساسلىقى بازار ئىگىلىكىنى بىۋاسىتە تەكشۈرىدىغان قانۇنلارنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، ھەق تەلپ قانۇنى، ئىقتىسادىي قانۇن، ئەمگەك قانۇنى، بىلىم ئىگىدارلىق ھوقۇقى قانۇنى قاتارلىقلار، بۇلار بازار ئىگىلىكىنىڭ قانۇن ئېتىراپ قىلغان پىرىنسىپ بويىچە چوققۇز تەرىقىتى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى بازارنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ياخشىلىنىشى ئۈچۈن توساتىنۇلارنى تازىلايدۇ. يەنە بىرى، ۋاسىتىلىق ئىلگىرى سۈرۈش رولى، بۇ سىياسىي مۇناسىۋەت، باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى، ئائىلە مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان قانۇنلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، جىنايىتى ئىشلار قانۇنى، نىكەھ قانۇنى، مىراسخورلۇق قانۇنى، ئەرزىيەت قانۇنى قاتارلىقلار، بۇ قانۇنلار تۈرلۈك زىددىيەت ۋە ماجىرالارنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشتىكى ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاشتا ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. قانۇننىڭ كاپالەتلىك قىلىشى رولىمۇ تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، مەنپەئەتكە كاپالەتلىك قىلىش. بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋەتلىرىدىكى تۈرلۈك ھەرىكەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇئەييەن ھوقۇق - مەنپەئەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە مۇئەييەن ھوقۇق - مەنپەئەتنى گەۋدىلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. قانۇن دۆلەتنىڭ، كوللېكتىپنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ مەنپەئەتكە دەخلى تەرۈز يەتكۈزگەن قانۇنغا خىلاپ جىنايىتى ھەرىكەتلەرنى ئۆز ۋاقتىدا چەكلەش ۋە جازالاش ئارقىلىق بازار ئىگىلىكىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ. يەنە بىرى، تەرتىپكە كاپالەتلىك قىلىش، بازار ھەرىكىتى ياخشى، مۇقىم تەرتىپ ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاندىلا، ئالدىن مۆلچەرلەنگەن مەقسەتكە يېتەلەيدۇ. تەرتىپ بولمىسا، ساغلام بولغان سوتسىيالىستىك بازارنى بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس، تاۋار ئالماشتۇرۇشنى ئېلىپ بېرىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەقىقىي بازار ئىگىلىكى ئەركىن ئىگىلىك ئەمەس، بەلكى يۈكسەك تەرتىپ ئاساسىدىكى ئىگىلىك. بۇ خىل تەرتىپ ئاساسلىقى دۆلەتنىڭ بىر يۈرۈش قانۇن - نىزاملارغا تايىنىدۇ. مەسىلەن، «ھەق تەلپ قانۇنى» بازار ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش رولىنى ئوينايدۇ. ئۇنىڭ مۇھىم بىر رولى بازار ئىگىلىكى پائالىيەتنىڭ ساغلام تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرىقىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، «ھەق تەلپ قانۇنى» تۈلۈك مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت «تەكشۈرۈش» لۈك رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۇ كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىزلارنى يۈتۈپىلىش، ھىلىگەرلىك بىلەن بۇلاپ تالاش، كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش، بايلىق ئۈچۈن ئىنسانىيىتى يوقىتىش قاتارلىقلارغا يول قويمايدۇ. ئىجتىمائىي ئادىللىق ۋە ھەقىقىيەتنى قوغداپ، كارخانا، شەخس، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە باشقىلارنىڭ مەنپەئەتكە زىيان يەتكۈزۈمەسلىك ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلىشى قوغدايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىشىلەرنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە ئىززەت ھۆرمىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام تەرىقىتى قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «بىلىم ئىگىدارلىق ھوقۇقى قانۇنى» كەڭ زىيالىلارنىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوغداپلا قالماستىن، بەلكى پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ تېزلىكتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىغا، ماددىي بايلىققا ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرىقىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ.

5 - قانۇن - تۈزۈم تۈلچەمسىز بازار ھەرىكىتىنى چەكلەش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. بازار ئىگىلىكى، ماھىيەت جەھەتتىن، بىر خىل زىقابەت تىپىدىكى ئىگىلىك، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدىمۇ ئوخشاشلا زىقابەت مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە

(ئاخىرى 61-بەتتە)

ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

دىلەبەر كېرىموف

ئىنسانلار جەمئىيىتى 20 - ئەسىرنىڭ 97 - يىللىرىغا قەدەم قويۇۋاتقان بۈگۈندە، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىي قىلىش سۈرئىتى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىپ كەتتى. بولۇپمۇ يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان مەركىزىي كومىتېت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئەسلىدىكى پىلانلىق ئىگىلىكنى بازار ئىگىلىكىگە يۆتكەشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، تاۋار ئىگىلىكى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە شىددەتلىك زەرب بولۇپ ئۇرۇلۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن «غايىۋى جەننەت» دە ئىشلەۋاتقان كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ كۆز قارىشىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىپ، دەسلەپكى قەدىمدىكى كۈتۈپخانا خىزمىتىگە بولغان بازار كۆز قارىشى، قىممەت كۆز قارىشى، رىقابەت كۆز قارىشى، پايدا كۆز قارىشىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۈتۈپخانا فۇنكىتسىيىسىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. يەنى كۈتۈپخانىلار پەقەت ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاش، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت - مائارىپنى ئېلىپ بېرىش ھەمدە ھۆججەت ئۇچۇرلىرىنى يەتكۈزۈش فۇنكىتسىيىسىنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، كۈتۈپخانىنىڭ ئەڭ مۇھىم فۇنكىتسىيىسى بولغان جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ھۆججەت ئۇچۇرلىرىنى ئېچىش فۇنكىتسىيىسى، ئۆز نۆۋىتىدە، بۈگۈنكى كۈتۈپخانىشۇنلىق نەزەرىيە تەتقىقاتىدىكى قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ئۇچۇر جەمئىيىتىدە بىر دۆلەتنىڭ ئۇچۇرلىشىش دەرىجىسى مۇشۇ دۆلەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى بەلگىلەيدۇ. كىمكى ئۇچۇرنى دەل ۋاقىتتا، توغرا ئىگىلەپ تۇرالسا، شۇ يەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىقىنى قولدا تۇتۇپ تۇرالايدۇ. شۇنىڭ يەن - تەتقىقاتىدىكى باشلىنىش نۇقتىسىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. ئالاھىدى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا يېڭىلگەن دۆلەت ياپونىيە تىزلىك بىلەن قەدىمىي رۇسلاپ ئىقتىسادىي جەھەتتە كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋىيەلەرنىڭ بىرى ياپونىيە ئۇچۇرغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇلار ئۇچۇرنى كۆرۈنمەيدىغان يوشۇرۇن بايلىق دەپ قاراپ، ئەزەلدىن ھەر قانداق بىر كېرەكلىك ئۇچۇرنى قولدىن بەرمىگەن. مەيلى ئۇ بىرەر پارچە رەسىم ياكى خەۋەر بولسۇن، ئۇنى ئىستابىدىل تەھلىل قىلىپ، قىممەتلىك ئۇچۇرغا ئېرىشكەن. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا ياپونىيىلىكلەر «خەلق گېزىتى» دا ئېلان قىلىنغان «بېيجىڭنىڭ ئاممىۋى ئاپتوبۇسلىرى ئەمدى كۆمۈر گازى بوغۇنچىسى ئىشلەتمەيدۇ» دېگەن رەسىمدىن جۇڭگونىڭ چوڭ نېفىتلىك تاپقانلىقىنى تەھلىل قىلىپ چىققان. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە «خەلق گېزىتى» دا ئېلان قىلىنغان تۆمۈر ئادەم ۋاڭ جىڭشىنىڭ بۇرغلاش ئۆسكۈنىلىرىنى ئارتىپ قاراش شۇبىرىغا كېتىۋاتقان رەسىمى ۋە ئۇنىڭدىكى نا ئېنىق غۇۋا پويىز ئىستانسىسىدىن چوڭ نېفىتلىكنىڭ ئادەم كىم ئايلىق باسىدىغان دۇڭبىي سۇڭ نېن تۈزلەڭلىكىدە ئىكەنلىكىنى تەخمىنەن قىلىپ تېپىپ چىققان. ياپونلۇقلار مانا بۇ ئۇچۇرلارغا ئاساسەن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىگىز ھەم سوغاق رايون داچىڭدا نېفىتلىكنى ئاچقاندا خام نېفىتنى يۆتكەشنىڭ قىيىن بولىدىغانلىقى، ئۆز ئورنىدا چەكلىنىش مۇمكىنچىلىكىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغان ھەمدە ئۇنداق بولغاندا جۇڭگونىڭ چوقۇم يۈرۈشلەشكەن ماي چەكلىنىش ئۆسكۈنىلىرىنى ئىمپورت قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن ياپونلۇقلار ئون - تىن چىقارماي ئىگىز، سوغاق رايونغا مىس كېلىدىغان ماي ئاجرىتىش ئۆسكۈنىلىرىنى ياساش خىزمىتىنى باشلىۋەتكەن. تۆت يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىز ماي ئاجرىتىش ئۆسكۈنىلىرىنى كۆتۈرگە ئېلىش ۋە سېتىۋېلىش شەرتلىرىنى خەلقئارادا ئېلان قىلغاندا چەت ئەلدىكى نۇرغۇنلىغان ماي ئاجرىتىش ئۆسكۈنىلىرىنى ياساش زاۋۇتلىرى قىلچىمۇ تەييارلىقسىز تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، ياپونىيەدىكى بىز شىركەت ئاسانلا بۇ سودىنى تارتىۋېلىپ، رىقابەتچىلىرىنى تاڭ قالدۇرغان. بۇ تىپىك مىسال ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا ئۇچۇرنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىمۇ.

ياپونىيە «ئۈچۈر مۇلازىمىتىگە دائىر ئاق تاشلىق كىتاب» دېگەن ماتېرىيالدا ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرى پۈتۈن دۇنيا ئۈچۈر مۇلازىمىتى سودا ئوبوروتى 18000 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. شۇنداقلا 80-يىلدىن بۇيانقى ئۈچۈر مۇلازىمىتى سودا ئوبوروتى كومپىيوتورنىڭ سېتىلىش مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن. يەنى 1989 - يىلى ئامېرىكىدا كومپىيوتورنىڭ سېتىلىش سوممىسى 526 مىليون، ئەمما ئۈچۈر مۇلازىمىتى سودا ئوبوروتى 920 مىليونغا يەتكەن. روشەنكى، ئۈچۈر مۇلازىمىتىنىڭ ئۈچۈر سانائىتى ئىچىدىكى نىسبىتىنىڭ بارغانسېرى يۇقىرىلاپ بېرىشى جەمئىيەتنىڭ ئۈچۈر بايلىقىنى ئېچىشقا بولغان ئويىيىكىنىپ ئېھتىياجىنى ئىنكىس قىلىپلا قالماستىن، ئۈچۈر مۇلازىمىتىنىڭ كۈزەل ئىستىقبالىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئۈچۈر مۇلازىمىتى - ئۈچۈر سانائىتىنىڭ مۇھىم تەشكىلى قىسمى. ئۇ ئۈچۈرلارنى بىر تەرەپ قىلىش، ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەش، يۇمشاق دېتال ئېچىش ۋە ئۇنىڭ مۇلازىمىتى، سىستېمىلىق توپ زىنجىرلىك مۇلازىمەت، مەسلىھەتچىلىك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىلىم، تېخنىكا، ئەقىل، پاراسەت زىچ توپلانغان كەسىپتۇر. تەرمەقىي تاپقان دۆلەتلەردە ئۈچۈر كەسپى دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرمەقىياتىدىكى ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇلغان بولۇپ، سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېڭىدىن رەج تاپقان كەسىپلەرنىڭ تەرمەقىياتى بىر قەدەر تېز بولۇپ، ئۈچىنچى كەسىپ بارلىق كەسىپلەر ئىچىدە %50 نى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچۈر سانائىتىنىڭ تەرمەقىياتى ئەڭ تېز بولغان.

ئەمەلىيەتتەمۇ ئۈچۈرنىڭ قىممىتىگە بولغان كۆز قاراش دۆلىتىمىزدە تېخى مەقىي تىكلەنگىنى يوق. بەزى كارخانىلار نەچچە ئون مىڭ يۈەنگە مەھمان چاقىرىپ، نەچچە يۈز مىڭ يۈەنلەپ يۈلى ناخشا چولپانلىرىنىڭ ئويۇن قويۇشقا ئىئانە قىلىشىمۇ، ئەمما نەچچە يۈز سوم چاقىرىپ ئۈچۈر تورغا قاتنىشىشقا كۆزى قىمايدۇ. ئازراق پۇل خەجلىپ بازارنى تەكشۈرۈش، ئىشەنچلىك دەرىجىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ئۇنىمايدۇ.

مۇنلىسۋەتلىك ئورۇنلار جياڭسۇ، شاڭخەي قاتارلىق رايونلاردا 700 دىن ئارتۇق كارخانا ئۈستىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا %75.9 كارخانا ئۆز كارخانىسى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ سىرتىكى سېتىلىش ئەھۋالىنى بىلمەيدىكەن. %90.4 كارخانا خەلقئارادىكى ئوخشاش تۈردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى بىلمەيدىكەن. %90.6 كارخانا خەلقئارادىكى ئوخشاش تۈردىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنىڭ سانىنى بىلمەيدىكەن. %87.6 كارخانا خەلقئارا بازار ئېھتىياجىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى بىلمەيدىكەن، بۇ بىر قاتار بىلمەسلىكلەر بىزنىڭ خەلقئارا بازار بىلەن تونۇشمايدىغانلىقىمۇ ۋە قارغۇلىقىمىزنى ئاشكارىلاش بىلەن، بىزنىڭ ئۈچۈر ئېگىمىزنىڭ قانچىلىك ئۈزۈ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى قۇرۇلۇشىدا ئۈچۈردىن ۋاقىتدا خەۋەر تاپالماي خاتا سىياسەت بەلگىلەشتىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي زىيان ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 13000 مىليون يۈەندىن كۆپ ئىكەن. بولۇپمۇ ھۈججەت ئۈچۈرلىرىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولۇپ، ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر بىر يەن - تېخنىكا خادىمىنىڭ بىر يىل ئىچىدە ئۈچۈردىن پايدىلىنىش نىسبىتى 0.2 قېتىمىكەن. تەخمىنەن ھەر تۆت كارخانا بىز يىلدا بىر پارچە چىت ئەل مەھسۇلات ئەۋرىشىشىدىن پايدىلىنىدىكەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن كۆرۈنۈشلەشكە بولىدۇكى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئۈچۈر سانائىتىنى تېزلىتىپ، ئۈچۈر بايلىقىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش نۆۋەتتە دۆلىتىمىز چىددى ئورۇنلاشقا تېگىشلىك ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى بولۇپ تۇرماقتا.

ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئالىي مەكتەپ ھۈججەت بايلىقلىرىنى ساقلايدىغان ۋە تارقىتىدىغان يەر. قىممەتلىك يەن - تېخنىكا غەزىنىسى. بۇ يەردە ئىنتايىن مول ھۈججەت ماتېرىياللار ھەمدە زور كۆلەمدىكى كۆمۈلۈپ ياتقان يەن - تېخنىكا بىلىملىرى ۋە ئۈچۈرلىرى بولۇپ، دۆلىتىمىز ئۈچۈر سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەشكىلى قىسمى ۋە بايلىق مەنبەسى. شۇڭا ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت بۇ پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىمىزنىڭ ھۈججەت، ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ كەڭ، جۇغلانما سۈپىتىنىڭ يۇقىرى، كەسپىي خاراكتېرنىڭ

كۈچلۈك، پەن نۇرلىرىنىڭ تولۇق بولۇشتەك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ئىدارە - جەمئىيەت كارخانىلارنىڭ ئۇچۇر مەسىلىمەت بازىرىغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئېچىشى، ئەڭ مۇھىمى تاۋار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يۇقىرى كۆتىرىشى، پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ئەڭ يېڭى، ئەڭ تۈز، قىممىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان ئۇچۇر مۇلازىمىتى بىلەن ئۇلارنى تەمىنلەش دۆلىتىمىز بازار ئىقتىسادى تۈزۈلۈشىنى تۈرگۈزۈۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە يول باشلىغۇچلۇق ۋە كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئوينايدۇ.

دەرۋەقە، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە كۈتۈپخانىلارنىڭ ئۇچۇر كەسپى شۇ دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەققىياتىدىكى ستراتېگىيەلىك ئورۇنغا قويۇلغان بولۇپ، ئامېرىكا كۈتۈپخانىسى ئامېرىكا بەش چوڭ ئاخبارات سىستېمىسىنىڭ بىرى قىلىنغان. ياپونىيەدىكى ئاساسلىق داشۆ كۈتۈپخانىلىرى ياپونىيە مەملىكەتلىك ئۇچۇر تورى مەركىزى قىلىنغان. رۇشەنكى نۆۋەتتە كۈتۈپخانىلاردىكى ئۇچۇر بايلىقلىرىنى زور كۈچ بىلەن ئېچىش ۋە كۈتۈپخانا ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى كەسىپلەشتۈرۈش يولىدا مېڭىش كۈتۈپخانىلار ئۆزىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى بولۇپلا قالماستىن، دۆلىتىمىز ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تەرەققىياتىنىڭمۇ مۇقەررەر ئېھتىياجى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا مەن بۇ ماقالىدە كۈتۈپخانا جۇغلانمىسىدىكى ھۆججەت ئۇچۇرلىرىنى زور كۈچ بىلەن ئېچىپ، مۇۋاپىق ھەقىقەت ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق جەمئىيەتتە رىقابەتلىشىپ، ئۆزىمىزنىڭ كۈچى ۋە ئورنىمىزنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۈتۈپخانىنىڭ راسخود مەسىلىسىنى تەدرىجى ھەل قىلىپ، خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، خىزمەت مەزمۇنى، خىزمەت ئۈس - چىلى، خىزمەت قىلىش ئىندىزىسى جەھەتتىن بۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى كەسىپلەر ئىچىدە، كۈتۈپخانا كەسپى مۇلازىمەت كەسپى ئىچىگە كىرىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇلازىمەت كەسپى ئىككى خىلغا بۆلىنىدۇ. بىر - خىلى، جامائەت پاراۋانلىق خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت. يەنە بىر خىلى، سودا خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت، دۆلىتىمىز كۈتۈپخانىلىرى ئەۋزەلدىن ھۆكۈمەت مەبلەغ سېلىپ يولغا قويۇۋاتقان جامائەت پاراۋانلىق خاراكتېرىدىكى كەسىپتۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەت كۈتۈپخانىلارغا سالىدىغان مەبلەغى يىلدىن - يىلغا كۆپەيتىۋاتقان بولسىمۇ، نەشىر بۇيۇملىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تېز كۆپىيىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىتاب - ژۇرنال باھاسىنىڭ ئۇچقاندەك ئۆسۈشى، مەمۇرىي چىقىملىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشى سەۋەبىدىن كۈتۈپخانىلارنىڭ ھۆججەت ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىش سانى تۈز سىزىق بويىچە چۈشۈپ بارماقتا. شۇڭا بەزى كۈتۈپخانىلار ھەر خىل ئۇسۇل بىلەن ھۆكۈمەت ئاجراتقان راسخوددىن باشقا ئىقتىسادىي كىرىملەر ئارقىلىق راسخودنىڭ يېتىشمەسلىكىنى تولۇقلاۋاتىدۇ. يەنى بىر تەرەپتىن، ئۆز كەسپى دائىرىسىدىكى ھەقىقەت ئۇچۇر مۇلازىمىتى خىزمىتىنى ئىشلىسە، بىر تەرەپتىن، ئۆز كەسپى دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن سودا - سېتىق خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەر يەنى كۈتۈپخانا قىرائەتخانىلىرىدا يەرمەنكە ئېچىش، قىرائەتخانا كىتاب ئىسكىلاتلىرىنى ئىشكەتلىرىگە ئىجارىگە بېرىش، ئىشخانا، بىلىياتخانا ئېچىشتەك كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل جەمئىيەتتە يامان تەسىر پەيدا قىلىپلا قالماستىن، كۈتۈپخانىنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، ئابروىنى تۈگۈتۈۋاتىدۇ. ئۇزاق كەلگۈسىگە نەزەر سالغاندىمۇ بۇ خىل ھالەت كۈتۈپخانىلار كەسپى خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتىرىش ۋە ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىنتايىن پايدىسىز. مېنىڭ قارىشىمچە، نۆۋەتتىن قارىغاندا، گەپ كۈتۈپخانىلارنىڭ پۇل تېپىشقا بولۇش بولماسلىقى مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى قانداق پۇل تېپىش مەسىلىسىدە، چۈنكى كۈتۈپخانىلارنىڭ راسخود قىيىنچىلىقى يىلدىن - يىلغا ئېغىرلىشىپ، ھەتتا كۈتۈپخانىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشىمۇ قاتتىق سىناققا ئۇچۇر كېلىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، كۈتۈپخانىلارنى پۇل تېپىشقا يول قويماسلىق تازا رىئالىق ئەمەس. كۈتۈپخانىلارنىڭ ھازىرقى پۇل تېپىشىدىكى مەقسىدىمۇ كىتاب - ژۇرنال سېتىۋېلىشتىكى راسخود قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەمما مەيلى قانداق چۈشەندۈرەيلى، جەمئىيەتنىڭ خىزمەت تەقسىماتى ھەمدە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئۆزىنىڭ خىزمەت فۇنكسىيەسىنى بولىدۇ. دۆلەت مەبلەغ سېلىپ يولغا قويۇۋاتقان كۈتۈپخانىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنى ساقلاش، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش، ئىلىم - پەن ھۆججەت ئۇچۇرلىرىنى يېتىلدۈرۈش ۋە ئېچىشتەك ئاساسىي فۇنكسىيەلىرىنى

جامائەت پاراۋانلىقى خىزمىتىنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ كەسىپتىكىلەرنىڭ بۇرچى. ئەمما كۈتۈپخانا باشقا مەھسۇلات ئورگانلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدا ئىككى خىل مەھسۇلات بولۇپ، بىر خىلى تۈرلۈك بىلىم قاتلىمىدىكى كىتابخانلار يەنى ئىقتىسادىي ئىشلىرى، يەنە بىر خىلى بىلىم ھالىتىدىكى مەھسۇلاتتىن ئىبارەت. كۈتۈپخانا بۇ ئىككى خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتا مۇئەييەن بايلىق سەرپ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭمۇ تەنەرخى ۋە ئۈنۈمى بولىدۇ. بىرى، ئەقىل كۈچى بايلىقىنى كىرگۈزۈش ۋە ساقلاش، پايدىلىنىش ۋە ئۇنى سىرتقا چىقىرىشتەك ئەمگىكى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى زورايتىدۇ. ئىككىنچىسى، پەن - تەتقىقات ئارقىلىق ئۆزىنى ۋە كەسپىي ئىشلىرىنىڭ قايتا تەرەققىي قىلىشىنى يۈكسەلدۈرىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئەقىل كۈچى بايلىقىنى تېخىمۇ ئىلمىي تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئېچىپ بېرىدۇ. شۇڭا كۈتۈپخانىلار نۆۋەتتە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمگە ماسلىشىمىز دەيدىكەن، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - تېخنىكا ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي نىشان قىلغان ھالدا ئىقتىسادىي قىممەت ھەم ماددىي بايلىق يارىتىشى، يەنى كۈتۈپخانىلار جامائەت پاراۋانلىقى خاراكتېرىدىكى پەن - تەتقىقاتقا ئېھتىياجلىق كەسپىي خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاۋار خاراكتېرىدىكى ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللۇنۇش كېرەك. كۈتۈپخانىلارنىڭ ھەم جامائەت پاراۋانلىق خاراكتېرىدىكى تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللۇنۇپ، ھەم ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللۇنۇشى بولسا نۆۋەتتە كۈتۈپخانىلار ئىزدىنىشىگە ئەرزىيدىغان يوللار.

دۆلىتىمىزنىڭ ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى كېرەكلىك ئۇچۇرلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، مەمۇرىي جەھەتتىن مەكتەپكە بېقىنغاچقا جەمئىيەتكە ئىچىلماي كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇ دۆلىتىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىۋاتىدۇ. چەت ئەلدىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى پۈتۈن جەمئىيەتكە ئېچىلىدۇ. شۇڭا پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈتۈپخانىنى چۈشىنىشى، ئۇنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىنى بىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ھۈججەت ئۇچۇرلىرىنى زور كۈچ بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتكە قارىتىۋاتىدۇ.

1. جەمئىيەت ئامىللىرىدىن قارىغاندا، كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىياتى كۈتۈپخانىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ مەسئۇلىيىتى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مەسئۇلىيىتىگە باغلىق. دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلىتىمىزدە مىللىتىمىزنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت ساپاسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغاچقا، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يېتىلىشى تازا تولۇق ئەمەس. بولۇپمۇ ئۇچۇر ۋە بىلىمنىڭ قىممىتىگە بولغان چۈشەنچە چوڭقۇر ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتنىڭ كۈتۈپخانىغا بولغان ئېڭى تېخىمۇ ئاجىز، خېلى كۆپ ساندىكى ئاممىنىڭ كۈتۈپخانا ئىشلىرىغا بولغان تونۇشى كەمچىل.

2. ئىقتىسادىي ئامىلدىن قارىغاندا، كۈتۈپخانىلاردا «قوشناچىمنىڭ ئېشىنى ئوخشاپقان موللامنىڭ ئوتېشى» دېگەن تەمسىل بار. كۈتۈپخانا ئۆزىنىڭ ھۈججەت ئۇچۇر مەنبەسىنى تولۇق ئېچىپ، ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى ئوڭۇشلۇق بولغا قوبۇلش ئۈچۈن مەلۇم ئىقتىسادىي ئامىل بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي ئامىل بۇ فۇنكسىيەسىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىدىكى ئىشەنچلىك كاپالەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز تەرەپتىن، يۇقىرى دەرىجىلىك ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ كۈتۈپخانىغا كۆڭۈل بۆلىشىنى، خىراجەتنى كۆپەيتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىدىكى ئۇچۇرلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتى ئارقىلىق كىرگەن كىرىم بىلەن ھۈججەت جۇغلانما سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇچۇرلارنىڭ تولۇق، يېڭى، تېز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

3. كەسپىي سۈپەت تەرەپتىكى ئامىللار: بۇ تەرەپتىكى ئامىل مۇھىم بولۇپ، گەرچە جەمئىيەتنىڭ قوللىشى ۋە ئىقتىسادىي كاپالەت بولغان تەقدىردىمۇ، بىلىم دائىرىسى كەڭ، كەسپىي ئاساسىي چوڭقۇر، تېخنىكا سەۋىيىسى يېتىلگەن كادىرلار قوشۇنى بولمىسا، قەغەز يۈزىدە چىڭ قىلغاندەك ئىش بولىدۇ. شۇڭا كەسپىي ساپاسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان بازار ئىگىلىكى كۆز قارىشى توغرا بولغان كادىرلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش لازىم.

ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتى كۈتۈپخانىلار ئۈچۈن تېخى بىر يېڭى شەيئە بولغاچقا، ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتىنىڭ پىرىنسىپلىرى، قايسى كەسپىي دائىرىلەر ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىشى، قانداق ئېلىپ بېرىلىشى، ھەقىقىي قانداق ئېلىش قاتارلىق

مەسىلىلەردە تېخى قېلىپلاشقان قائىدە - تۈزۈملەر يوق. بۇ مەسىلە پۈتۈن كۈتۈپخانا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئورتاق ئىزدىنىشىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە مەن ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتىنىڭ دائىرىسى ۋە مەزمۇنى، رېئايە قىلىدىغان پىرىنسىپلىرى ئۈستىدە ئۆزۈمنىڭ بەزى پىشىمغان كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

مۇلازىمەت شەكلى جەھەتتە: ھەقىقەت ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى جەمئىيەتكە يول قويغاندا، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئالدى بىلەن ئالىي مەكتەپ ھۆججەت بايلىقىنىڭ موللىقىدىكى ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى تاللاشتۇرۇشتا ھەر خىل شەكىلدىكى ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئالاھىدە مۇلازىمەت ئۈسۈلى سۈپىتىدە ئۈچۈر بازارلىرىنى ئىگەللىشى، يەنى زاۋۇت، كارخانا، باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا بولغان ئۈچۈر خىزمىتىدە كارخانىلارنىڭ كۆلىمى، ھازىرقى ئەھۋالىغا ئاساسەن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر سىياسەتلەر، تەربىيە جەريانىدىكى ئالاھىدىلىك، ئەڭ يېڭى تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەم بازاردىكى ئۆزگىرىش شۇنداقلا مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى قاتارلىق ماركرو جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ھەمدە كونكرېت تېخنىكىلارنى ئېچىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش. مەھسۇلات سۈپىتى، باھا، سىرتىكى سېتىش قاتارلىق ماركرو جەھەتتىكى ئۈچۈرلەر بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق دۆلىتىمىز خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۈچۈردىن پايدىلىنىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى لازىم.

ئۈچۈر بايلىقى ئالغانغا تۈگىمەيدىغان، ئىشلەتكەنگە خورمايدىغان، ئەمما تارقاق، رەتسىز بولىدۇ. پەقەت مەخسۇس سىياسەت بەلگىلىگۈچى خادىم، تەشكىللىگۈچى، مەلۇم كەسپىي بىلىم سەۋىيىسى ۋە ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىقتىدارىغا ئىگە خادىملار زامانىۋى تەدبىرلەر ئارقىلىق يىغىپ رەتلىگەندىلا، زور ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

1. زامانىۋى پەن - تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ ئۈچۈر مۇلازىمىتى قىلىش؛ ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەش خىزمىتى ئامېرىكىدا ئېلىپكتر تورلىرى ئارقىلىق ئۈچۈر خىزمىتى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ياپونىيەدە سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتى ئارقىلىق خىزمەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئالاقىلىشىش شەرت - شارائىتى تېخى پېشىپ پېتىلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن بىر مەزگىل بىزنىڭ ئېلىپكتر تورلىرى ئارقىلىق خىزمەت قىلىشىمىزدا قىيىنچىلىق بار. ئەمما سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتى ئارقىلىق ئۈچۈر مۇلازىمىتىنى ئېلىپ بېرىشىمىزغا مۇمكىنچىلىك بار.

ئامېرىكىدا ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، 1975 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئامېرىكىدىكى سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتلىرى 200 دىن 2637 گە يېتىپ، 24 ھەسسە كۆپەيگەن. خاتىرىلەنگەن ئۈچۈرلەر 520.000 دىن 40.6 مىليونغا يېتىپ، 77 ھەسسە كۆپەيگەن. بۇ سانلار مەلۇمات ئىسكىلاتلىرى ئۈچۈر كەسپىي خىزمىتىنىڭ ئاساسى ۋە مۇھىم ئارقا تىرىكى بولۇپ قالغان.

دۆلىتىمىز ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا مول ھۆججەت ئۈچۈر مەنبەسى، سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتى، ئىقتىسادلىق خادىملار ۋە زامانىۋى ئۈسكۈنىلەر بار. شۇڭا بۇ تەرەپتە رولىنى كەڭ جارى قىلدۇرالايدۇ. ئۆز كۈتۈپخانىسى ئىچىدە ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئېھتىياج ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۈچۈر بايلىقلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشى نوقتىسىدىن قارىغاندىمۇ، سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتى دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن تېخى تولۇق ئېچىلمىغان يوشۇرۇن كۈچ بولۇپ، كۈتۈپخانىغا زور ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئېلىپ كېلىدۇ.

1992 - يىلىدىن ھازىرغىچە دۆلىتىمىزدە سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتىدىن 800 دىن كۆپرەك قۇرۇلدى. ھازىر بۇلاردا 50 مىليون پارچىدىن ئارتۇق ئۈچۈر خاتىرىلەنگەن. بەزى سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتلىرى بازارغا بۇزۇلىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى. ئۆتكەن يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭ شەھەرلىك كۈتۈپخانا سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتىدىن پايدىلىنىپ ئۈچۈر بازىرى ئاچقان. بۇ كۈتۈپخانا 3000 خىلدىن ئارتۇق قەدىملىك زۇرنال، 500 خىلدىن ئارتۇق گېزىت، 2 مىليون 500 مىڭ پارچە كىتاپ ئارىسىدىن 2900 دىن ئارتۇق ئۈچۈرنى تاللاپ خېرىدارلارنىڭ تاللىۋېلىشىغا بەرگەن. ئۈچۈر بازىرى ئىش باشلاپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، بىر ئىنژىنېر ئۈچۈر گېزىتىدىكى «توك ئېقىمىنى ئېلىپكترىۋىلۇق تەڭشەش ئىسۋابىنى ياساپ بېرىمىز» دېگەن ئۈچۈرنى كۆرگەندىن كېيىن، قىممەتلىك ئەمگۈشتەر تېپىۋالغاندەك شۇ ھامانلا بۇ سودىدا پۈتۈشكەن. «روسىيە بىلەن بولغان سودىدىكى يېڭى ئۆزگىرىش» ناملىق بىر ئۈچۈر بىر سودىگەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغاچقا، قىلچە ئىككىلەنمەي ئۇنى يۇقىرى باھادا سېتىۋالغان. ئەمما ئىسپۇسلىنارلىقى كۈتۈپخانا ساھەسىدە قۇرۇلغان سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتلىرى كۆپ ئەمەس. ھەقىقىي ئىشلىتىلىشىگە

قەدەم قويغانلىرى تېخىمۇ ئاز، شۇڭا كۈتۈپخانىلار دۆلىتىمىزنىڭ ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى تېخنىكىسى ۋە خەۋەرلىشىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پەن - تېخنىكا ئۆزگىرىش تاللاپ يىغىپ سانلىق مەلۇمات ئىسكىلاتىغا كىرگۈزۈپ، ئىلغار زامانىۋى تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرى ئارقىلىق ھۆججەت بايلىقىنى ئېچىش، شۇ ئارقىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ تارقىلىش دەرىجىسى ۋە توغرىلىق دەرىجىسىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئۆزۈر مۇلازىمەت شىركەتلىرىنى ئېچىش، بۇنىڭدا ھەر خىل ئۆزگىرىش ئېلان يېغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىش. ئۆزۈر كەسپىي ۋە ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىقتىدارىنى ھازىرلىغان خادىملارنى ئاجرىتىپ ئۆزۈر مۇلازىمەت شىركەتلىرىنى ئېچىش، ئىستېمالچىلارنى قەرەللىك ھالدا ئۆزۈر بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇش لازىم.

3. ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا مەسلىھەتچىلىك كەسپىنى يولغا قويۇش. مەسلىھەتچىلىك كەسپى بولسا ئۆزۈر مۇلازىمىتىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكلىرىنىڭ بىرى. دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، بازار تەرەققىياتىمۇ ياخشى. 1991 - يىلى ئامېرىكىنىڭ مەسلىھەتچىلىك مەھسۇلات قىممىتى 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، فرانسىيىنىڭ 15 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، ئەنگلىيىنىڭ 10 مىليون فوندىستېرلىك بولغان. دۆلىتىمىزدىمۇ 80 - يىلدىن بېرى ھەر خىل مەسلىھەتچىلىك شىركەتلىرى قۇرۇلدى. بەزىلىرى خېلى ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشتى. مەسلىھەتچىلىك مۇلازىمىتى ئىسلىدىنلا كۈتۈپخانا كەسپى خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم تەشكىلى قىسمى. ئەمما دۆلىتىمىز كۈتۈپخانا ساھەسىدىكىلەرنىڭ يېڭى ۋە زىيەتتىكى بازار ئېھتىياجىغا بولغان ئىنكاسى بىر قەدەر ئاستا بولغاچقا، جەمئىيەتنىڭ مەسلىھەتچىلىك پائالىيەتلىرىگە ۋاقتىدا ئاكتىپلىق بىلە قاتنىشالمايۋاتىدۇ، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ھۆججەت، ئىقتىساسلىقلار، زامانىۋى ئۈسكۈنىلەر، كۈتۈپخانا جاھازىلىرى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ ياكى جەمئىيەتتىكى كەسپىي خادىملارنى تەشكىللەپ كۆپ خىلدىكى مەسلىھەتچىلىك مۇلازىمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا پۈتۈنلەي ئىمكانىيىتى بار. مەسلىھەتچىلىك ئورگانلىرىنىڭ سىياسەت بەلگىلەشتە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات دوكلاتلىرى بىلەن تەمىن ئېتىش. پەن - تەتقىقات تېمىلىرى ئۈچۈن ئىز قوغلاپ ئۆزۈر توپلاپ بېرىش، ئىقتىسادىي كارخانىلارغا ھەمكارلىشىپ يېڭى ھۈنەر سەنئەت، يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئېچىپ بېرىش، كەسپىي مەھسۇلاتلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى يىغىپ بېرىش، مەبلەغ سېلىش ئۈنۈمىنى ۋە سېتىش يوللىرىنى تېپىپ بېرىش، كارخانىلارغا ياردەملىشىپ يېڭى مەھسۇلاتلارنى تەكشۈرۈپ تېپىپ بېرىش، يېڭى ھۈنەر - سەنئەتلىرىنىڭ پائىتت ئىلتىماسىنى قىلىشتىكى ئىشەنچلىك دەرىجىسى ۋە چەت ئەلدىكى شىركەتلەرنىڭ ئاتاق - ئابرويىنى تەكشۈرۈپ بېرىش، بازار ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىپ بېرىش قاتارلىق ئۆزۈر مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇش لازىم.

4. ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى پەقەت مەكتەپ ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى خىزمەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، جەمئىيەتكە ۋە پەن - تېخنىكا بازارلىرىغا يۈزلىنىپ، ئۆز مەكتىبىنىڭ پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ بازارغا تېزلىك بىلەن مەسلىشىشى ئۈچۈن كۆپ تەرەپلىملىك مۇلازىمەت خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش لازىم. يەنى ئالىي مەكتەپ پەن - تەتقىقات بازىسىدىن، تېخنىكا ۋە ئىقتىساسلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئالىي مەكتەپ پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئېچىش، ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تېخنىكىلىق مەسلىھەتلىرىنى ئىگىلەپ، ئالىي مەكتەپتىكى مۇناسىۋەتلىك ئوقۇتقۇچى ۋە پەن - تەتقىقات خادىملىرىنى ئىستېمالچىلارنىڭ ئىدارىلىرىغا بىۋاسىتە بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۈچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىشتا ھەل قىلالمايۋاتقان تېخنىكىلىق مەسلىھەتلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشكە يېتەكلىشىش لازىم. چۈنكى بىر دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى ئاساسلىق يېڭى بىلىملەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى شۇ بىلىم ئۆزگىرىشنىڭ ئىشلىتىلىشىگە باغلىق بولىدۇ. ھۆججەت، ئاخبارات ئورۇنلىرى، جۈملىدىن كۈتۈپخانىلار ھۆججەت ئۆزۈر بايلىقلىرىنىڭ ئېچىلىشىدىلا ئەمەس، مۇھىمى ئىشلىتىلىشىدە تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈنۈملىك مەۋجۇت. بازار رىقابىتى تېخىمۇ كۈچلۈك. كۈتۈپخانىلارنىڭ ئالاقىچىلىك يەرنى ئىگىلىشى ئۇلارنىڭ سۈپىتىگە ئارتۇقچىلىق باغلىق بولماستىن، ئۆزىنىڭ ھازىرلىغان شەرت - شارائىتىغا باغلىق بولۇپ قالدى. كۈتۈپخانا خادىملىرى شۇنى چۈشىنىشى كېرەككى، بۈگۈنكى جەمئىيەتتە كۈتۈپخانىلار پەقەت مانا مۇشۇنداق رىقابەت ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ خىزمىتى ئورنىنى نامايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ساقلاپ قالايدۇ.

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمىزدا...

تارقىتىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك

ئىبراھىم ئاۋۇت

«كىتاب — بىلىم بۇلىقى، كىتاب — دىللارنى يورۇتقۇچى چىراغ»، «كىتاب — يول باشلىغۇچى مايك»... بۇ دانا سۆزلەر ئىنسانلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن چىقارغان ئىلمىي يەكۈنى، ئىنسانلارنىڭ كىتابنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يەتكەنلىكىنىڭ ھەقىقىي ئىسپاتى. بۇ سۆزلەر كەڭ كىتاب ھەۋەسكارلىرىنى كىتابتىن ئىبارەت بۇ بىباھا گۆھەرگە ئىتىلىدۇرىدۇ.

پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بىلىمگە بولغان تەشەنناقلىقىنى قاندۇرۇش، ۋەتەننى ئىلىم - پەنگە تايىنىپ گۈللەندۈرۈش، تۆتى زامان ئۇلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ۋە ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىپ، كىتاب، ژۇرنال ۋە باشقا نەشر ماتېرىياللىرىنىڭ سۈپىتى، شەكلى ۋە مەزمۇنىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىماقتا. بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە ھەر قايسى تەرەپتىن مەدەت بەرمەكتە.

نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە يېقىنقى يىللاردىن بېرى ناھايىتى زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كېلىپ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتۇق. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى نەشرىيات ئورۇنلىرى دۆلەتنىڭ نەشرىياتچىلىق پىرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، نۇرغۇن سۈپەتلىك ياخشى كىتابلارنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش قەدىمىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىغا زور ھەسسە قوشتى. بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نەشرىيات ئورۇنلىرى، كىتاب - ژۇرنال تارقىتىش جەمئىيەتلىرى، تارقىتىش تارماقلىرى كىتاب - ژۇرنال تارقىتىش خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئېشىشىغا زور ھەسسە قوشماقتا. لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تارقىتىش خىزمىتى ۋەزىيەتنىڭ تەلپىگە دېگەندەك ماسلىشالمايۋاتىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1. تارقىتىش خىزمىتىگە مەسئۇلىيەتنىڭ كۆڭۈل بۆلىشى يېتەرلىك بولماسلىق

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان نەشرىياتلار ھەر خىل چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ تارقىتىش تارماقلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. ئۇلار تارقىتىش خىزمىتىنى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراپ، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىپ، تارقىتىش بۆلۈمىنى جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا يېتەكلىدى. تارقىتىش خىزمىتى ياخشى ئىشلەنسە، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ روناق تېپىشىدا گەپ يوق دەپ ھېسابلاپ، تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىنى ھەر قايسى تەرەپتىن قوللاپ كېلىۋاتىدۇ.

بەزى نەشرىياتلاردىكى رەھبىرىي يولداشلار نەشرىياتنى بىر ئايرىپىلانغا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ باش قىسمىنى رەھبەرلىك بەغزىسى، گەۋدە قىسمىنى تەھرىر بۆلۈمىگە، قانات قىسمىنى تارقىتىش بۆلۈمىگە، قوبۇرۇق قىسمىنى بولسا باشقا بۆلۈملەرگە ئوخشىتىدۇ. ئەگەر ئايرىپىلاندا باش بولمىسا بولمايدۇ، گەۋدە بولمىسا تېخىمۇ بولمايدۇ، قانات بولمىسا تېخىمۇ بولمايدۇ. ئارقا سېپ (قوبۇرۇق) بولمىسا تېخىمۇ بولمايدۇ، دېمەك پۈتۈن نەشرىيات خىزمىتى بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ، دەپ قاراپ، بۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ خىزمىتىنى، رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا تىرىشىۋاتىدۇ. يۇقىرىقى ئوخشىتىش ناھايىتى ئورۇنلۇق بولۇپ، قىلچە ئاشۇرۇۋېتىلمىگەن. نەشرىياتلار ئىشلەپچىقارغان كىتابلار تاۋار قاتارىدىكى مەھسۇلات بولۇپ، ئۇ مەنئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ بىر مەنبەسى، ئەگەر بۇ مەھسۇلات تارقىتىلماي يېسىلىپ قالسا، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمگىمۇ زور زىيان يېتىدۇ، نەشرىيات پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خۇددى ئايرىپىلاننىڭ قانىتى بولمىسا ئۇچالمىغىنىدەك بىر ئىش.

بەزى نەشرىياتلاردىكى قىسمەن رەھبەرلەردە تارقىتىش خىزمىتىگە بولغان كۆز قاراش توغرا بولمىغانلىقتىن، تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىنى ئادەتتىكى بىر ئىش، نەشىردىن چىققان كىتابلارنى تېگىشلىك ئورۇنغا يەتكۈزۈپ بەرسىلا بولدى دەپ قاراپ، ئادەم، مالىيە، قاتنىش ۋە باشقا تەرىپلەردە ئېتىبار بەرمەي، بۇ خىزمەتكە سەل قاراۋاتىدۇ. تارقىتىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئۇنۋان ۋە باشقا ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، ئۇلارنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ. نەشرىياتچىلىقتىن قىلچە خەۋىرى يوق، بۇ خىزمەتنى سۆيۈپ ئىشلەشنى خالىمايدىغان بەزى خادىملارنى بۇ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خىزمەت ئۈنۈمىگە تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان تارقىتىش خىزمىتى پالەج ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، خىزمەت ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولمايۋاتىدۇ.

تارقىتىش خىزمىتى زور بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق ئىگىلىرىگە مۇھتاج. تىرىشچان، نەشرىياتچىلىقنىڭ مۇھىم ئىش ھاقىلىرىدىن خەۋىرى بار، پائالىيەتچان، مالىيە تۈزۈمىنى بىلىدىغان، پاسكىنىچىلىقتىن، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقمايدىغان، بۇ خىزمەتنى سۆيۈپ ئىشلەيدىغان خادىملارنى بۇ ئىشقا قويغاندا بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىلى بولىدۇ. بىر قىسىم نەشرىياتلار تارقىتىش خىزمىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىماقچى، رەھبەرلەرمۇ تارقاقچۇچى، تەھرىرلەرمۇ تارقاقچۇچى، تارقىتىش بۆلۈمىدىكىلەرمۇ تارقاقچۇچى بولۇپ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھەسسىلەپ ئېشىپ، نەشرىياتمۇ ھەر تەرىپتىن پايدىغا ئېرىشتى. جەمئىيەتتىكى ئىستېمال قىلغۇچىلارمۇ رازى بولدى. بىر قىسىم نەشرىياتلار تەھرىر بۆلۈمىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىگە سەل قاراۋاتىدۇ.

چەت ئەللەرنىڭ نەشرىياتچىلىق خىزمىتى تونۇشتۇرۇلغان «تەھرىرلىك خىزمىتى توغرىسىدا» دېگەن كىتابتا ياخشى بىر مىسال كۆرسىتىلگەن. ئەنگىلىيىدىكى بىر نەشرىياتتا جەمئىي 11 نەپەر خادىم بولۇپ، 9 نەپەرى تارقىتىش خىزمىتى بىلەن، ئىككى نەپەرى تەھرىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇلارنىڭ بۇ ئۈسۈلدىن ئۈگىنىشكە ئىززىتىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا تارقىتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، كىتاب تىراژىنى ئاشۇرۇپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە پايدىلىق.

رايونىمىزنىڭ يېرى كەڭ، نوپۇسى كۆپ. لېكىن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ سانى ئاز. جەمئىيەتنىڭ ھازىرقىدەك ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان مەزگىلىدە، تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان، يېڭى ئىجادىيەتلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، كېڭەيتىدىغان ھالقىلىق پەيتتە تارقىتىش بۆلۈملىرىنىڭ خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت بىلەن نەشرىيات ئوتتۇرىسىدا ئوينىيدىغان ئالاقىچىلىق، تەشۋىقاتچىلىق رولىغا ھەرگىزمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ، شۇڭا تارقىتىش بۆلۈمىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم.

2. كىتابخانلار بىلەن نەشرىيات ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە
 نەشرىيات بىلەن كىتابخانلار قوشكېزەكلەردۇر. يەنى بىرى بولسا، يەنە بىرىسىمۇ بولمايدۇ. بۇ بىر ھەقىقەت. ھەر قېتىمقى قوشكېزەكلەر يىغىنىدا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ لايىھەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقى توغرىسىدا ناھايىتى ياخشى پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ. شۇڭا كۆپ ھاللاردا ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، بىر قەدەر ياخشى مەسلىھەت بولسىمۇ، لېكىن ۋەدىلەر تولۇق ئورۇندالماي قالىدۇ. بەزى چاغلاردا كىتابخانلارنىڭ بەرگەن سانى بەك ئاز بولغانلىقتىن، نەشرىيات نەشىر قىلماقچى بولغان كىتابلارنىڭ بېسىلىش ۋاقتى كېچىكىدۇ ياكى بېسىلماي قالىدۇ. باھانىڭ ئۆزلىشى بىلەن كىرىم چىقىمىنى بايالىمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، بەزى كىتابلارنى چىقىرىشتىن توختايۇ، بەزى ھاللاردا نەشرىياتلار ھەر قايسى ئىسلاسى قاتلام كىتابخانلىرى، يېزا - بازارلار، مۇناسىۋەتلىك ئىدارە - ئورگانلار، ئالىي، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئومۇمىي پۇلغا كىتاب سېتىپ ئالىدىغان ئورۇنلار بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە باغلاپ، كىتاب تىراژىنى ئاشۇرۇپ، كىتابنى نەشىر قىلىپ، كىتابخانلارنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، كىتابخانلار بىلەن نەشرىيات ئوتتۇرىسىدا ئۇقۇشماسلىق كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭغا كىتابخانلار نازى بولىدۇ. بۇ مەسىلىنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ. تۈزۈتىشكە تېگىشلىك بولسا تۈزۈتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، نەشرىيات بىلەن كىتاب تىراژىنىڭ ئاز بولۇشىدا بىر قانچە سەۋەب بار. ئىسلاسىلىقى:

① كىتابقا تىراژ بېرىدىغان ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ئۆز رايونىدىكى كىتابخانلارنىڭ كىتابقا بولغان ئېھتىياجىنى بېلىش. بېلىمىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، مۇناسىۋەتلىك، مۇناسىۋەتلىك.

بەزى ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرى تىزىم تويلاش ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇختۇرۇشنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ ئۇنىڭ ئېھتىياجلىق ياكى ئېھتىياجلىق ئەمەسلىكىگە قارىماستىن، قارىسىغىلا بىر قانچە پارچە سان يېزىپ قويىدۇ. كىتاب ئەمەلىي تارقىتىلغاندا بۇ سان بىلەن كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ چاغدا نەشرىياتتا ياكى رايونلۇق كىتابخانىدا بۇ كىتاب ئاللا قاچان تۈگىگەن بولۇپ، تەلەپ قاندۇرۇلمايدۇ. قايتا بېسىشقا سان توشمىغانلىقىدىن، قايتا بېسىلىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. بېسىش زۆرۈرىيىتى بولغاندىمۇ، باسما ۋە قەغەز ھەققىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى سەۋمىلىك باھادا زور پەرق بولۇپ، بۇ كىتاب بېسىلمايدۇ ياكى بېسىلغان تەقدىردىمۇ كىتابخانلار ئەسلى بەرگەن ساندىن ۋاز كېچىدۇ. دە، كىتاب نەشرىياتلاردا بېسىلىپ قالىدۇ. قىسمەن كىتابلار قايتا بېسىلىپ كىتابخانلارنىڭ تەلپىنى قاندۇرىلىدۇ.

② بەزى ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان رەھبىرىي خادىملار نامۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئىلمىنىڭ تەلپىنى چۈشەنمەيدۇ. كىتابنىڭ مەزمۇنى بىلەن تولۇق تونۇشلۇق ئەمەس. شۇنداق بولغانلىقتىن ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرىدا، بولۇپمۇ شىنجاڭ رايونىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مىللىيلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى كىتابخانلاردا مىللىي خادىملار ئاز ياكى يوق. شۇنداق بولغانلىقتىن، ماگىزىن جازىسىغا تىزىلغان مىللىيچە كىتابلار تەتۈر تىزىلغان، بەزى جايلاردا كىشى كۆرمەيدىغان يەرلەرگە قويۇلغان، كىتاب سېتىۋالغۇچى ئىزدىگەن كىتابنى تاپالمايدىغان ياكى كىتاب ساتقۇچى توغرا تېپىپ بېرەلمەيدىغان ئەھۋاللار خېلى ئېغىر دەرىجىدە مەۋجۇت. يەنە بەزى كىتابخانلارنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلەۋاتقان خادىملاردا «مىللىيلار كىتاب ئوقۇمايدۇ...» دېمىدىغان خاتا چۈشەنچە خېلى ئېغىر بولۇپ، زاكاز قۇبۇل قىلىش ئېلانىنى قولغا ئېلىپلا خىجىل بولماستىن بىر قانچە ساننى يېزىپ قويىدۇ ياكى زاكاز ئېلانىنى قۇرۇق قاپتۇرىدۇ. بۇ تارقىتىش خىزمىتىدىكى تۈزۈشكە تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ، بۇنى تۈزەتمەكتە تارقىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىگىلى بولمايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، بەزى يىلدىن بۇيانقى بىزنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىمىز شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىللىي يولداشلار كىتاب ئوقۇمايدۇ ئەمەس، بەلكى كىتاب ئوقۇشقا بەكمۇ قىزىقىدۇ. كىتاب ئوقۇيدىغانلار سانى كۈنسېرى ئېشىۋاتىدۇ. بەزى ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرىدىكى ئىقتىدارلىق يولداشلار ئامنا ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇچۇر ئىگىلىك، كىتاب سېتىش نۇقتىلىرىنى كۆپەيتكەنلىكتىن، نەشرىيات ئورۇنلىرىدا ساقلانغان كىتابلار سېتىلىپ تۈگەپ، ماگىزىن كىتاب ئاز بولۇش ئەھۋالى كۆرىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاساسىي قاتلام كىتابخانلىرىنىڭ رەھبەرلىك ئايلاردا نامۇۋاپىق خادىملارغا قارىتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، تارقىتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بۇ خىزمەتنى ئۈنۈملۈك راۋانلاشتۇرۇش لازىم.

ئاپتونوم رايونىمىزدا نوپۇسى 300 مىڭدىن ئاشىدىغان ناھىيە - شەھەرلەر ئاز ئەمەس، ھەر بىر ناھىيە، شەھەردە بىر قانچە يۈز ياكى بىر قانچە مىڭ كىشىمۇ كىتاب ئوقۇمايدۇ دېسە، بۇ ئەقىلغە سىغمايدۇ. لېكىن كىتابخانلارنىڭ يېرىدىغان سانىنىڭ نوپۇسقا سېلىشتۇرغاندا ئاز بولۇشى ئىلگىرى ئويغا سالىدۇ.

③ يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللار بولغانلىقى ئۈچۈن جاپاكەش ئاپتورلار، تەرجىمانلار مىڭ بىز جايلادا يازغان، تۈزگەن ياكى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر بېسىلسىمۇ ئىگە چىقماي بېسىلىپ قېلىش، ھەتتا ئاپتور، تەرجىمانلارنىڭ زىممىسىگە كىتاب سېتىش ۋەزىپىسى يۈكلىنىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقىۋاتىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى بەزى ئاپتور، تەرجىمانلارنى كىتاب يېزىش، تەرجىمە قىلىش خىزمىتىدىن ۋاز كەچتۈرۋاتىدۇ. كىتاب يېزىش يېڭى يىلدىن قۇدۇق قازانغا ئوخشاش ئىش، ئۇ جاپالىق، ئېغىر بولغان ئەقلىي ئەمگەك، ئۇلار ئارزۇغا قەلەم ھەققىگە ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلمايدۇ، بەلكى ئەمەلىي تۈرمۈشتىن ئېلىنغان تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ رېئال كىشىلىك تۈرمۈشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ يۈرەك قېنى ئارقىلىق خەلققە مەنئىي ئۇزۇق تەييارلايدۇ. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنى كۆتۈرۈۋېتىش ۋە ئويغاق ھالەتكە كەلتۈرىدۇ، شۇڭا پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتى نۇرغۇن ئىختىساسلىق خادىملارنى ئىجىرىتىپ، كىتاب يېزىش، نەشر قىلىش، تارقىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرغان، شۇڭا نەشرىيات ئورۇنلىرى سۈپىتى ياخشى، مەزمۇنى مول، ساغلام، ئەمەلىي ئىشلىتىش ئۈنۈمى بولغان، تەسىرچانلىقى كۈچلۈك، تۈرمۈش چىنلىقى مول، كىشىلەرنى جەلپ قىلىش ياخشى بولغان كىتابلارنى كۆپلەپ چىقىرىپ، كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەلپىنى قاندۇرۇشقا تىرىشىشى لازىم.

④ بەزى كىتابخانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىنى بىر تەرەپكە قايىرىپ قويۇپ، پۇل تېپىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا

قويۇپ، كىتاب جازىلىرىنى باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تولدۇرۇۋېتى. كىتابنى بولسا كىشىلەرنىڭ كۆزى چۈشمەيدىغان، سودا ياخشى بولمايدىغان يەرلەرگە تىزىپ قويۇپ، كىتابنىڭ سېتىلىشىغا تەسىر يەتكۈزۋاتىدۇ. بۇ خىل ئىھۋال ئۆزگەرتىلمەسە، زىيىنىنى قىيىن قىلىش بولمايدۇ.

3. تەشۋىقات خىزمىتى توغرىسىدا

ھازىر نەشرىيات ۋە كىتابخانلاردا كىتاب تەشۋىقاتىنى ئىشلەش دېگەندەك بىتەرلىك ئەمەس، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى تارقاق، قاتنىشى قولايىسىز، كىتاب يەتكۈزۈپ بېرىش قىيىن. ھازىر قاتنىش ۋاسىتىسى بىر قەدەر ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن يىراق - چەت يېزا-قىشلاقلارغا كىتاب يەتكۈزۈپ بېرىش يەنىلا قىيىن. كىتاب تەشۋىقاتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەپ، بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش لازىم. مەيلى نەشرىيات ياكى كىتابخانلار بولسۇن، مەخسۇس خادىملارنى تەشۋىقات خىزمىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. بۇ خادىملار چوقۇم ئالما بىلەن مۇستەھكەم ئالاقە ئورنىتالايدىغان، كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشىنىدىغان، كىتابخانلار بىلەن نەشرىياتنىڭ قوشكېزەكلىك مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەپ، چوڭ ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى كۆپەيتىشكە ھەسسە قوشۇپ، ئورتاق بېيىش، ئورتاق ئىلگىرىلەش روھىغا ئىگە بولۇشى لازىم.

ئاپتونوم رايونىمىزدا 96 - يىلدىن باشلاپ، مىللىي تىل يېزىقتىكى كىتابلارنى نۇسخىغا قاراپ زاكاز قوبۇل قىلىش، تەكشۈش يېغىنى ئېچىلىۋاتىدۇ. بىر قانچە يىلدىن بېرى، بۇ يىغىننىڭ ئۈنۈمى كۆزگە كۆرىنەرلىك بولماقتا. نۇرغۇنلىغان كىتابخانلار بۇ يىغىنغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر يىلى تولۇق قاتنىشىپ، يىغىننىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، بەزى كىتابخانلار ئادەم ئەۋەتمەي، يىغىنغا سۇس پوزىتسىيە تۇتۇۋاتىدۇ. ياكى ئادەم ئەۋەتسىمۇ ئۇلارغا زاكاز قوبۇل قىلىش، ئالماشتۇرۇش ھوقۇقى بەرمەۋاتىدۇ، ھەتتا بەزى كىتابخانلار يىغىن راسخوتىنى يىغىنغا قاتناشقۇچىنىڭ ئۆلىشىگە ئىتتىرىپ قويۇۋاتىدۇ. بۇنداق پوزىتسىيە تارقىتىش خىزمىتىنىڭ ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىلىشىغا پايدىسىز، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يىغىنغا چوقۇم قاتنىشىش لازىم، قاتناشقاندىن كېيىن چوقۇم ئۈنۈم ھاسىل قىلىش لازىم.

كىتاب، ژۇرنال تارقىتىش خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقى ھەممىمىزگە ئايان، تارقىتىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىزمۇنچە يولداشلار جايغا چىداپ بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەۋاتىدۇ. شۇنىڭغا لايىق ئۇنۋان بېرىلىشى، ئۇلارنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇشقا تۈرتكە بولۇشى لازىم.

ھازىر تارقىتىش بۆلۈمىدە ۋە نەشر بۆلۈملىرىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋان يوق. شۇڭا نەشرىيات ۋە كىتابخانلاردىكى مەسئۇل يولداشلار چوقۇم تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ يۇقىرىغا ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنۋان مەسلىسىنى ھەل قىلىپ، بۇ خىزمەتنىڭ ياخشى ئىشلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى لازىم.

نۇرغۇن يولداشلار تارقىتىش بۆلۈمىدە ئىشلەشنى ياخشى تونۇغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنۋان سۈرۈشتە قىلغاندا يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانىنىڭ بولماسلىقى سەۋەبىدىن، بۇ ئورۇنلاردا ئىشلىتىش ۋاز كېچىدۇ. شۇڭا ئۇنۋان مەسلىسىمۇ تارقىتىش خىزمىتىنىڭ ياخشى ئىشلىنىشى - ئىشلەنمەسلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن رەھبەرلىك بۇ مەسلىنى ئەستايىدىل ئويلاپ توغرا ھەل قىلىش لازىم. مۇبادا ئۇنۋان مەسلىسى ھەل بولسا، ئىقتىدارلىق خادىملارنى بۇ كەسپكە جەلپ قىلىپ، تارقىتىش خىزمىتىنى يەنىمۇ جانلاندۇرۇپ، بازارغا تېخىمۇ يۈزلىنىپ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ قوشۇمچە ياردەم بۇلغا تايىنىپ نەشرىياتچىلىق قىلىش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ.

ئاخىرىدا نەشرىياتلار تارقىتىش خىزمىتىنى ۋە تارقىتىش قوشۇنىنى كۈچەيتىپ، نەشرىيات خىزمىتىنىڭ يەنىمۇ ساغلام راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تارقىتىش خىزمىتىگە جاپا مۇشەققەتتىن، ھېرىپ - چارچاشتىن قورقمايدىغان، تىرىشچان، تاپشۇرغان خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالايدىغان، تەشكىلىي ئىنتىزامچانلىقى كۈچلۈك، تارقىتىش خىزمىتىنى جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەيدىغان خادىملارنى كۆپلەپ ئورۇنلاشتۇرۇشى، بۇ ساھەدىمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا تارقىتىش خىزمىتىنى يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە چىڭ تۇتۇپ ھەم ئۈنىگە ئېتىبار بېرىپ، تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ جەڭگىۋارلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بىزگە تاپشۇرغان نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، تۆتى زاماندا ئورۇنلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشى ۋە ياخشى ئېلىپ بېرىلىشىغا ھەسسە قوشۇشقا بولىدۇ.

ئۆزىنى بىلىش ۋە ئىلگىرىلەش

مېھرىگۈل ھەسەن

بىز ھەر كۈنى دېگۈدەك ئالغا ئىلگىرىلەشنى ئويلايمىز. بۇنداق ئىنتىلىش بىزنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، ئۆزىنى بىلىش پەلسەپە ئەھمىيىتىدىن ئېيتىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئادەم پەقەت ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكىنى بىلگەندىلا، كەمچىلىكىنى تۈزىتىپ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرىدىغان يولنى تاپالايدۇ. ئۇلۇغ پەيلاسوپ لاۋىزى «ئۆزىڭنى بىلگەنلەر ئاقىل، ئۆزىنى بىلگەنلەر دەنا» دېگەندە، مۇشۇ مەنادا ھۆكۈم قىلغان بولسا، «ئادەم ئۈچۈن ئۆزىنى بىلىش ئەڭ قەدىرلىك» دېگەن تەلىماتىمۇ شۇ تۈپەيلى كىشىلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ تۇرىدىغان ھېكمەتكە ئايلىنغان بولسا كېرەك. كۆپ ساندىكى كىشىلەر مۇشۇ ھېكمەت بىلەن ئۆزىنىڭ كەم جايلىرىنى تونۇپ يېتىپ، ئۇنى تولۇقلاش بىلەن شۇ تاپقى ھالىتىدىن ھاتتىدىن بولسىمۇ، ئەمما بەزىلەر بۇنى توغرا چۈشەنمەي، ئۆزىنى ئىنكار قىلىشقا بېرىپ يېتىدۇ. «مەن باشقىلارغا يېتەلمەيدىكەنمەن» دېگەن پاسسىپ پىكىرنىڭ كەينىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئۇنداق بولسا ئۆزىنى بىلىش بىلەن ئىلگىرىلەشنى قانداق قىلىپ بىرلەشتۈرىمىز؟

مېنىڭچە، ئۆزىنى بىلىشتە ئاساسلىقى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكىنىڭ نەدىلىكىنى بىلىش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، دۇنيادا ئۆزىنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن جاپالىق كۈرۈش قىلىشنى خالىمايدىغان ئادەملەر ئاز بولىدۇ. ھەتتا جاپالىق كۈرۈش قىلىش دېگەننى ھەر بىر ئادەم ئىرادىگە كەلسە قىلىپ كېتەلەيدۇ. لېكىن، جاپالىق كۈرۈش قىلغان بىلەنلا ھەر بىر ئادەم داڭداز كىشىلەردىن بولۇپ كېتەلمەيدۇ ياكى چوڭ-چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدۇ. بۇ يەردىكى گەپ ئۆزىنى گەپ ئۆزىنى توغرا بىلىش ۋە نىشانى توغرا تاللاپ جاپالىق كۈرۈشكە ئاتلىنىشتۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كىشىلەردە كەم بولغىنى ئۆزلىرى ياخشى كۆرگەن ئىش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان قىزغىنلىق ۋە پىداكارلىق ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى قايسى ئىش ئۈچۈن پىداكار قىلىشنى بىلىپ يېتەلمەسلىكتۇر. ئەگەر بىراۋ ئۆزىنىڭ نىشانى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا يېتىپ بارىدىغان مەقسىتىنى ئېنىقلاپ ئالغان بولسا، شۇ ئىشقا باشقا بىر ئىشقا تىرىشقاندا قىزغىنلىق بىلەن ئۇزاق مۇددەت كىرىشسە، ئۆزىنى بىلىپ يەتمەي تۇرۇپ تىرىشقان ئىشتىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئۈنۈم ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇنداق تىرىشچانلىق ئۆزىنىڭ جەمىي يېتىدىغان، ئۆزىنىڭ تەبىئىيىتىدە ئۈستۈنلۈك ئىگىلىگەن تەرەپتە بولغانلىقتىن، خۇددى قارىغايىلار قىيا تاغدا، مېۋىلەر مۇنبەت باغلاردا ئۆسكەندەك نەتىجە بېرىدۇ. مەن بىرنەچچە دوستۇم بىلەن كىشىلەر «ئالىم» دەپ تونۇشتۇرغان بىر تەتقىقاتچىنىڭ ئالدىغا مۇشۇ مەسىلە ھەققىدە سوئال سوراپ باردۇق. ئۇ شۇنچە بىلىملىك بولغان بىلەن يەنىلا شۇنداق كەمتەر ئىدى، بولۇپمۇ ناھايىتى ئىدىم. ھاياتلىق ئىدى. بىز بۇ مەسىلە ھەققىدە سورىغاندا مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېدى: كىچىكىمدە بەكمۇ سۆزمەن ئىدىم. ئاتام رەھمىتى باشقىلارنىڭ سۆزىگە لوقنا سالماستىن ھەققىدە تەرىپىمە بېرىمى، خېلى چوڭ بولغۇچە بۇ كەمچىلىكىمنى تولۇق تۈزۈۋالدىم. شۇڭا، دوستلىرىم كىشىلەرنىڭ سۆزىنى تارتۇقلاشقا ھەققىدە ماڭا نەسىھەت بەردى. مەن شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە قىزارغان بولساممۇ، ئەمما، مەندە ئارتۇقچىلىقىمنى يېيىپ تۇرغان بۇ كەمچىلىكىمنىڭ يارقىنى بىلىۋالدىم دە، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ كويىغا كىردىم. قەشقەردە ئىشلىگەن چاغلىرىمدا ئۆزۈمنى كىتابلارغا ئېيتىپ تۇراتتىم. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەر كۈتۈپخانىسىنىڭ مۇئاۋىن تەتقىقاتچىسى مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم بىلەن تونۇشۇپ، بارا-بارا ئىسزاد دوستلاردىن بولۇپ قالدىم. ئۇ كىشى خۇددى ئۆزى يازغان «ئەخلاق باغچىسىدىن گۈلدەستە» دېگەن ئىسىرىدە يازغاندەك كەمتەر، مۇلايىم، ئەدىب ھاياتلىق ئىدى. ئۇنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىكى تەمكىنلىك ۋە كىشىگە يول قويۇپ تۇرۇپ سۆزلىمىدىغان، ناھايىتى تەقەززا بولغاندەپ «سۆزلىرىنى بۆلۈپ قويدۇم» دەپ كەمتەرلىك بىلەن سۆز قىلىشى مېنىڭ ئۈلگەم بولۇپ قالدى. مەن ئۆزۈمنىڭ كەمچىلىكىمنى ئۇنىڭ ئۈلگىلىك بەزىلىشىگە سېلىشتۇرۇپ ئۆزۈمنى تۈزۈۋېلىشنى ئادەت قىلىشقا تىرىشتىم، خېلى يىللار ئۆتۈۋىدى، مەنمۇ ئەدىب-ئەخلاققا ئۇنىڭغا يېقىنلاشتىم. ... دېمەك، ئادەم ياخشى ئادەم بولۇش ئۈچۈن، كاتتا ئادەم بولۇش ئۈچۈن، بولۇپمۇ پىكىرلىرىنى قەلەمگە ئالالايدىغان يازغۇچى بولۇش ئۈچۈن، ئۆزىدە شۇ ئىشقا دەخلى بولىدىغان كەم نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ يېتىپ، ئۇنى تۈزىتىدىغان بىر ئۈلگە تىكلەپ، نىشانلىق ئىلگىرىلەش كېرەك. بىر ئادەم نېمە قىلىمەن دېسە، شۇنى قىلالايدۇ، بەلكى، ئۆزىنىڭ تەبىئىتىدە بار بولغان ئارتۇقچىلىقىنى بىلىپ بەتسە، ئۇ ئارتۇقچىلىقىنى توساپ تۇرغان كەمچىلىكىنى تۈزەتسە، ئاندىن شۇ ئارتۇقچىلىققا لايىق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ...

بىز بۇ كىشى بىلەن ناھايىتى كۆپ مەسىلىلەر ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ باردۇق. ئۇ باشتىن ئاخىر «ئادەمنىڭ ئۆزىنى توغرا بىلىشى ئالغا بېسىشنىڭ ئاساسى» دېگەن ئىدىيىنى تولۇق يورۇتۇپ بەردى.

بەرھىق، مەدەنىيەت تارىخىي ئېقىمىدا قانچىلىغان تالانت بېخلىرى مانا مۇشۇنداق ئۆزىنى بېلىشتە ئادىل، توغرا بولالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى تېپىلاپ يۈرۈپ ئىز قالدۇرالمىغان ئەمەسمۇ؟ گەرچە بىر ئادەمنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا بېزىلماي ئىزسىز يوقىلىپ كېتىشىدە ناھايىتى كۆپ ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بولسىمۇ، ئەمما، ئۆزىنى بېلىش-بېلمەسلىك ئىجتىمائىي شارائىت ھازىرلانغان ئەھۋالدا ھەر بىر ئادەمنىڭ سۈپىتىدىكى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇنىڭ سەۋىيىسى نېمە؟ ئادەم دېگەن «ئېشەك ئېشەكتىن قالسا، قولىنى كىم» دېگەندەك، ھەر بىرسى باشقىلارنىڭ ئالدىغا كىرىۋېلىشىنى خىيال قىلىپلا يۈرىدىغان سىرلىق مەۋجۇتات. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئۈستۈن كۆرۈنگەن كىشىلەرنىڭ قىلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ باقمىسۇ كېلىدۇ. ئەگەر ئادەم تەبىئىيەتتىكى ئۇشۇنداق سەندىن مەن قالايمىن دەيدىغان ئورتاق تەبىئەتنىڭ ھەر كىشىدىكى پەرقىنى بېلىپ يەتمەي، ھەر ئادەم ئۆزىنى چاغلىماي ھەرىكەت قىلىدىغان بولسا، ھەر خىل ئەخمىقانە ھەرىكەتلەر كېلىپ چىقىدۇ. سېمىز ئادەم يۈكۈرۈشتە تۇتۇپ چىقىشنى، پاكىر ئادەم ۋاسكىتبولدا تۇتۇپ چىقىشنى، ئاجىز ئادەم چېلىشتا تۇتۇپ چىقىشنى ئويلاپ مەيدانغا چۈشسە قوشقار بىلەن توپاقتى سوقۇشقا سالغاندەك ئاقىۋەتلەردىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئېلىمىز ياغاچچىلىقنىڭ پىرى لوبىن: «مەن دېگەن ياغاچچىلىقنى ۋاھىغا يەتكۈزۈپلا قالماي، ھەرقانداق پەيلاسوپ بىلەن مۇنازىرە قىلالايمەن» دېپ داڭدار ناتىقلار بىلەن مۇنازىرىگە چۈشكەن بولسا، ئۇنىڭ قولىدىكى پالتا نەدە قالار ئىدى؟ بىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىمىز قارابى «مەن تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئالىمى بولۇپلا قالماي، يەنە جەڭلەردە باتۇر بولمىمەن» دېگەن بولسا، نېمە بولار ئىدى؟ يەنە بىزنىڭ ئابدۇرىپىم ئۆتكۈر، ئابدۇكېرىم راخان، ئابدۇشۈكۈر مەھمەتلىرىمىزدەك كىشىلەر «بىز ئالىم بولۇپلا قالماي، يەنە ئاپتونوم رايونغا ئەمەلدار بولمىمەن» دېگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرىدىن نەچچىسى بولار ئىدى؟ يەنە لۇشۇندەك ئۇلۇغ زات ئۆزىنى توغرا بىلىپ يېتىش ئاساسىدا دوختۇرلۇقتىن ئەدىلىككە ئۆتمىگەن بولسا، جۇڭگولۇقلاردىكى مەجرۇھ كېسەللەر قاچانمۇ ساقىيار ئىدى. دېمەك، ئالىملار ئاساسىدىن چۈشكەن ياكى يالغۇز جاپالىق تىرىشچانلىق ئۈچۈنلا پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى بېلىش ئاساسىدا ئىلگىرىلەش نىشانىنى تۇرغۇزۇپ چىدام بىلەن ئالما بىلىقلار دۇر.

ھالبۇكى، تارىختا پۈتكۈل ھاياتىدا ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى توغرا بىلىپ يېتەلمەي، ئۆزى ئۇزۇپ چىقىپ كېتەلمەيدىغان، ھېتتا رولى بولىدىغان ئىشلارنى تاپالمى، پولاتەك ئىرادىلىرىنى رىياللىققا ئايلاندۇرالمى يەردە قالغانلار، ھەسرەت-ناپا-مەت چەككەنلەر كۆرمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمىزكى، مەلۇم مەنادىن ئېيتقاندا، ئۆزىنى بېلىش ئۆزىنى ھۆرمەت قىلىش، ئۆزىدىكى تۇغما تالانت ۋە يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشنىڭ، ئىلگىرىلەشنىڭ ئاساسى بولسا، ئۆزىنى توغرا بىلىپ ئالماستىق ئۆزىدىكى تۇغما تالانت ۋە يوشۇرۇن قابىلىيەتنى دەپسەندە قىلىپ، ئىلگىرىلەشنىڭ سەۋىيىسىنى چىدام ئىلگىرىلەيمەن دېگەن ئادەمگە ئۆزىنى بېلىش خۇددى كېسەلگە بېرىلگەن دورىدەك داۋادۇر.

(پىشى 49-بەتتە)

خىلى خۇسۇسىيەتلەرنى نامايەن قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بازارنى خىلاندىرۇپ، ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرىدۇ. رىقابەت بازار ئىگىلىكىگە سىرتتىن تېگىلغان بىر خىل غەيرى كۈچ بولماستىن، بەلكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، رىقابەت تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىشقا پايدىلىق ئورۇننى قولغا كەلتۈرۈپ، بەكلىك ئىقتىسادى مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان مۇساپقە ۋە كۆزىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا رىقابەت بازار ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن رىقابەت ئادىل، قانۇنغا ئۇيغۇن بولۇشى زۆرۈر. دۆلىتىمىزدە 10 نەچچە يىللىق ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئارقىلىق ھەر خىل بازارلار يوقىلىقتىن بارلىققا كەلدى، كىچىكلىكتىن چوڭايدى ھەمدە قەدىم باسقۇچلۇق ھالدا تەرەققىي قىلدى. لېكىن بىرلىككە كەلگەن، ئېچىۋېتىلگەن ۋە رىقابەتلىشىدىغان، تەرتىپلىك بازار سىستېمىسى بەرپا قىلىش نىشانى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، يەنە ئاز بولمىغان مەسىلەلەر مەۋجۇت. مەسىلەن، ھەر خىل بازارلار ئوتتۇرىسىدا ئۆسۈپ يېتىلىش تەڭپۇڭ بولمىسلىق، تارماقلار ۋە ئورۇنلار بازارنى بۆلۈۋېتىش ۋە قەلەم قىلىۋېلىش، بازار ئىگىلىكىگە مەن كېلىدىغان باھانى شەكىللەندۈرۈش مېخانىزمى تېخىچە بەرپا قىلالمىسلىققا ئوخشاش ئەھۋاللار، بولۇپمۇ تېخىچە ھۆكۈمەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش ۋە ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشى ھەققىي ئىشقا ئاشۇرالمىسلىق، كارخانىلارنىڭ ئىشلىرىغا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئارىلىشىۋېلىش ۋە ھاكازالار. بۇلارنى قانۇن - قانۇنلار ئارقىلىق قېلىپلاشتۇرۇش زۆرۈر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۈزلۈك جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە ۋە ئىقتىسادى جىنايى ھەرىكەتلەرگە دەل ۋاقىتدا زەربە بېرىش ۋە ئالدىنى ئېلىش، شۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام، تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى توغرىسىدا

غەيرەتجان ئوسمان، ئېلى مامۇد

ئۇيغۇرلارنىڭ سەلتەنەتنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىنى ئاكتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا مول مەزمۇنلۇق، رەڭگا رەڭ تېمىلىق، خىلمۇ - خىل ئۇسلۇبلۇق ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىنى بايقايمىز. بۇلارنى قەدىمكى ئاپتورلار ئۆز تىلى ۋە يېزىقىدا ئىجاد قىلىپ قالماستىن، بەلكى قوشنا ۋە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش ئاساسىدا ھەم ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت تەسىرىنى ئۆتكۈزۈش مەقسىتىدە ياراتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى ئۇيغۇر يېزىقلىرى ۋە تىلىدا رىياپقا چىقىش بىلەن بىرگە، يەنە خەنزۇ تىلى، تىبەت تىلى، ئەرەب تىلى ۋە پارس - تاجىك تىللىرىدىنمۇ ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئاپتورلار قوشۇنىنىڭ كۆپلىكى، ھەجىمىنىڭ جىققىلىقى، شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر، ئاكتىۋاللىقى، تارىخىنىڭ ئۇزۇنلىقى ھەم ئىزچىللىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدا بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن. لېۋسۇك (؟ - 318)، قۇتقۇمۇڭغۇن (368 - 433)، خى لىيەن بوبو (؟ - 425) قاتارلىق ھون يازغۇچىلىرى خەنزۇ تىلى بىلەن بىر قاتار ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان. بۇلاردىن باشقا داڭلىق «چىلىڭبې» (تېلپەر قوشىقى) نى دەسلەپكى داڭلىق ئەسەرلەر دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇ قوشاق جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋېي خانلىقى زامانى (مىلادى 386 - 534 - يىللىرى) دا جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرىدا تارقالغان بولۇپ، بۇ ئەسلى ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «گاۋجى - گاۋكۈي» (ئېگىز قاڭقى - ئېگىز چاقىلىق ھارۋىلىقلار قوشۇمى) دەپ ئاتالغان زامانلاردا تارقالغان، ئاتالغۇ ئۇيغۇر بەگزادىسى قوغۇرسۇ ئالتۇن ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. كېيىن بۇ قوشاق خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ھەم خەنزۇچە كىتابلاردا ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ دەۋردە يەنە ئۇيغۇرلاردىن قوغۇرسۇ فىڭيۇ دېگەن بىر تارىخىي شەخس ياشىغان بولۇپ، ئۇ قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئوغلى ئىدى، ئۇنىڭمۇ خەنزۇچە كىتابلاردا «گې» (ناخشا) دېگەن بىر كۆپلىت نەزمىسى ساقلىنىپ قالغان.

مىلادى I ئەسىرلەردىن X ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭنىڭ بۇدا دىنىنى ئاسلىن قىلغان قەدىمكى مەدەنىيىتى زور گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى. بۇ يىللاردا شىنجاڭدىن ئەمچىلىگەن راھىب - ئۆلۈملەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭيۇن) خەنزۇلار رايونىغا بېرىپ بۇدا دىنىنى تارقىتىش، دىنىي ئىلىم بويىچە مۇئالىمە قىلىش، تەرجىمە شۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىق بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئىشلىگەن. بۇ خىل ئىلمىي پائالىيەتلەر سۆرسىزكى، خەنزۇ تىلىدا يۈرگۈزۈلەتتى. ئەينى چاغلاردا شىنجاڭدىن جۇڭيۇندىكى خەنزۇلار رايونىغا بېرىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلار ئىچىدە كۇچا (كۈسەن) ئېلىدە ئۆسكەن مەشھۇر ئالىم كۇمارا جۇئا (مىلادى 344 - 413 - يىللىرى ياشىغان)، خوتەن (ئۇدۇن) ئېلىدە ئۆسكەنلەردىن ۋېيسا كۇيچى (مىلادى 598 - 682 - يىللىرى ياشىغان)، سىكساناندا (مىلادى 652 - 710 - يىللىرى ياشىغان)، كاشغەر (سۈلې) ئېلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن داڭلىق ئالىم خۇيلىن (مىلادى 737 - 820 - يىللىرى ياشىغان) قاتارلىقلار بار.

شىمالىي قۇملۇق - غەربىي چۆللۈكى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار خەنزۇلار بىلەن خىلمۇ - خىل ئالاقىدە بولۇش نەتىجىسىدە، بەزىلەر خەنزۇ تىلىنىمۇ ئۆگەنگەن. بۇنىڭ بىر جانلىق مىسالى سۈپىتىدە مىلادى 808 - 821 - يىللىرى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان» نىڭ شەرىپىگە ئورنىتىلغان «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى» نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ تېشى ئۈچ خىل يېزىق، ئۈچ خىل تىلدا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بىر تەرىپى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، يەنە بىر تەرىپى سوغدى تىلى ۋە يېزىقىدا يېزىلغان بولسا، يەنە بىر تەرىپى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان. خەنزۇچە قىسمىنى ئىنانچور مۇقان تارقاتقان دېگەن بىر ئۇيغۇر بەگزادىسى ئويۇپ چىققان. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسى تولۇقراق ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى ۋە تارىخىنى بىلىشتىكى ئەمىتۋارلىق مەنبەلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى قىتان (لىنباۋ) ۋە يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە يۈكسەك بىر تەرەققىيات بىلىقۇچىغا كىرگەن. چۈنكى ئۇ دەۋرلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار قىتان ۋە مۇڭغۇل ئوردىلىرىدا مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىنغان. قىتان ۋە مۇڭغۇللارنىڭ خەنزۇ رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى سەۋەبلىك

ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇ ئۇيغۇرلار يەنە زور بىر بۆلۈك ئۇيغۇر ئىلمىسىنى ئەگەشتۈرۈپ، خەنزۇلار رايونغا بارغان. نەچچە ئون يىل ئارىلىشىش نەتىجىسىدە خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، تىل - يېزىقىنى تۈگىتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. بەزى ئۇيغۇر ئاپتورلىرى، ئالىملىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى ناھايىتى يۇقىرى سۈپىتتە ياراتقان بولۇپ، ئەينى چاغدىلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى زامانلاردىمۇ داڭلىق خەنزۇ ئەدەبىياتشۇناسلىرىنى ھەيران قالدۇرغان.

قىتان (خەنزۇچە ھۈججەتلەردە ئۇلارنىڭ خانلىقى لىياۋ سۇلالىسى دىيىلگەن بولۇپ، 907 - 1125 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) لار زامانىدا ئۆتكەن شياۋگۈمبەين ۋە شياۋسېسى دېگەن ئىككى نەپەر ئۇيغۇر شائىرىسىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى قىتانلارنىڭ ئەدەبىياتىغا سالماق ھەسسسىنى قوشقان. بۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئۇيغۇر خانلىقى (744 - 840 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىدا قىتان قەبىلىلىرىنى باشقۇرغان ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى مۇتەئەز بولغاندىن كېيىن، قىتانلار ئارىسىدا داۋاملىق قالغان ھەم ئوردىدا مەمۇرى ئىشلارنى ئىشلىگەن. شياۋگۈمبەين (1039 - 1075)، شياۋسېسى (? - 1121) ئاقسۆڭەكلەردىن بولغاچقا قىتان ئوردىسىدا خانىش بولغان، سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشقان. شياۋگۈمبەيننىڭ «يوۋخولنىدا پەرمان بىلەن يېزىلغانلار» (يوۋخولنى بېيىچى) ، «تۆتمۈشنى ئەسلىش» (خۇيگۇ)، «كۆڭۈل ھويلىسىغا قايتىش» (خۇيشىنيۈتەن) «نامدىن جۇدا بولماق» (جۇمگىسى) قاتارلىق شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. قىتانلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەت بولۇپ، ئەر - ئاياللار ئوخشاشلا ئوقيا مەرگەنلىرى ئىدى. شياۋگۈمبەين دائىم ئېرى، قىتان خانى يالغۇخوڭجى (1032 - 1102) غا ھەمراھ بولۇپ، ئوۋغا چىقار ئىكەن. بىز قېتىم ئۇلار قىتانلارنىڭ ئايرىدە بولغان جايى يوڭجۇۋ ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل تەۋەسىدە)دىكى يىمۇ تېغىنىڭ يوۋخولنى دېگەن جايىدا ئوۋچىلىق قىلغان. يالغۇخوڭجى ئەتراپقا قاراپ خۇشاللىقىدىن نەزمە تۈزۈشنى تەلپ قىلغان. خانىش شياۋگۈمبەين «يوۋخولنىدا پەرمان بىلەن يېزىلغانلار» دېگەن شېئىرىنى نەق مەيداندا يازغان. بۇ شېئىردا قىتانلارنىڭ تەرىپ - تەرپىتە جەڭ قىلىپ، زەپەر قۇچقان، ھەر قانداق يەزدە رەقىبلىرىنى مەنسىتمەيدىغان مەغرۇر قىياپىتى، سادىدا، ساغلام ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭدىن خانىشنىڭ كۆڭلى - كۆڭسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى خېلىلا يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتىنىڭ بار ئىكەنلىكىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

شياۋسېسى سىياسىي تېمىلاردا ئەسەر يازىدىغان ھەم سىياسىي ئىشلارغا كۆپ ئارىلاشقان سىياسىئون خانىش ئىدى. ئۇنىڭ «ھەجۋىيات» (قېڭ جىئەنگى) «تارىخنى كۆيەش» (يوڭشى) قاتارلىق شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. مۇڭغۇللار قۇرغان يۈمن سۇلالىسى (1279 - 1368). دەۋرىدە خەنزۇلار رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئالىملىرى، جۈملىدىن شائىر، ئەدىبلەر ناھايىتى كۆپ بولغان. ئەدىبلەر قاتارىغا مۇنۇلارنى سانايىمىز. گۈمىن يۈشى، سادۇللا (سەيدۇللا)، مازۇچاڭ، شۇئاڭفۇ، لىيەن شىشەن، گاۋكېگۇڭ، جاۋشىيەن، ملىشىدى، شىن ۋېنفاڭ، شى ۋېنجى، لىيەن پوكۇي، چىنەن قىيا، شى يۈلى، شى جىدۇ، ئىي شىن، سەن باۋجۇ، يىيەنلۇ، تېگىن ساڭيا، لىيەن خېڭ، كەيلىلىش، مارۇن شىڭ شىمىڭ، دادۇلۇ، بايان بۇقاتېگىن، بى لىشا، شاشۈنۋېڭ، لىيەن دۇن، جىن ساڭيا، ۋاڭ باۋجۇ، شى بەيلىياۋلاردىن ئىبارەت.

يۈمن سۇلالىسى دەۋرىدە بەزى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى شۆھرەت قازانغان بولۇپ، بۇلاردىن لىيەن خۇيشەن قىيا، ساربان، يۇچو، چولپان سالى (چوپان سارق؟) قۇتلۇق دورمىش، ئارون تۆمۈر، بايان قاتارلىقلار بار. يۈمن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇڭغۇل ئوردىسىنىڭ تىل - يېزىق ۋە تەرجىمە ئىشلىرىغا زور ياردەملەرنى كۆرسەتكە ئالىملارمۇ ئاز ئەمەس. چىڭگىزخان بلىش كۆتۈرۈپ چىققان زامانلاردا مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئاناتۇڭنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاسلىسىدا مۇڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ چىققانلىقى مۇڭغۇللار ئارىسىدا غايەت زور ئەھمىيەتلىك ئىش بولغان ئىدى. بۇ خىل تەسىرنى يۈمن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ياشىغان يەنە بىر ئۇيغۇر يېزىقشۇناس ئالىم چوسكىخوزېز ئۆزۈپ قويماي داۋاملاشتۇرغان. ئۇ «شېنجا» (گرامماتىكا؟) دېگەن بىر كىتاب يازغان. بۇ كىتابنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئاناتۇڭغا ئىجاد قىلغان كونا مۇڭغۇل يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ سىستېمىلاشتۇرغان، بۇ تارىختا يېڭى مۇڭغۇل يېزىقى دېي ئاتالغان. چوس كىخوزېزنىڭ كىتابىدا مۇڭغۇل تىلىنىڭ گرامماتىكىسى بايان قىلىنغان. مۇڭغۇلچە ئىسلا قاندىسى ۋە تەلەپپۇزنى توغرىلاش قاندىسى سۆزلىگەن. بۇ كىتاب مۇڭغۇل تىل - يېزىق تارىخىدا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلگەن. يۈمن سۇلالىسى دەۋرىدە ئافزاكى ۋە يازما تەرجىمانلىق بىلەن شۇغۇللانغان داڭلىق تەرجىمانلاردىن ئىغزىڭ (ئۇراساڭ)، بىلاناشىل (پىزاجىناشېزى)، كارۇنخاس قاتارلىقلار بار.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. ئۆز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ بەزىلىرى مۇڭغۇل ئوردىسىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. شۇڭا ئۇلار يۇقىرى تەبىئىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى بىلىدۇ، يەنە بەزىلىرى جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىمۇ ياشىغان. شۇڭا پۇقرالارنىڭ

تۇرمۇشىنىمۇ بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قويۇق تۇرمۇش تەسىراتى، پىشقان بەدىنى ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ژانىر، شەكىللىرىدىن كەڭ پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. يۈمن دەۋرىدىكى جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن. تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پىش قىلغان.

گۈمۈن يۈنشى (1286 - 1324) يۈمن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە كۆزنى قامۇشتۇرىدىغان ئەدىبلەر-نىڭ بىرى. ئۇنىڭ يەنە خەنزۇ خەتتاتلىقى، مۇزىكىچىلىقى، رەسساملىقى، غەزەلچىلىكى، دراماتورگىيىسى، دورىگەرلىكى ۋە تەنتەربىيىسى قاتارلىق ساھەلەردە كۆزگە ئۆزىنى ئىسپاتلىدى. بۇلاردىن باشقا مەنبەلەردە بۇددىيە دىنى پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىپ بەلگىلىك نەتىجىدە ياراتقانلىقى ئېيتىلىدۇ. گۈمۈن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى يۈمن دەۋرىدىكى ئەدەبىياتشۇناس ياك جاۋينىڭ تۈزۈپ تەھرىرلىگەن «ياڭجۈننەيشۈ» (باھار قارلىرى) «تەيفىڭيۈفۈ» (ئەمىنىيلىك كۇيخانا) قاتارلىق مەجمۇئەلەرگە كىرگۈزۈلگەن. كېيىن ياك جاۋينىڭ يەنە گۈمۈن يۈنشىنىڭ دوستى ئەدىب شۈزەبىنىنىڭ ئەسەرلىرىنى قوشۇپ «سۈمۈن تېيەن يۈفۈ» (سۈمۈن تېيەن نەزمىلىرى يەنى چۈچۈك بىلەن تاتلىقنىڭ نەزمىلىرى) دېگەن نامدا تارقاتقان. ئەينى زامانلاردا تۈزۈلگەن «يۈمن شىشۈم» (يۈمن سۇلالىسى دەۋرىدىكى نەزمىلەردىن تاللانما) دېگەن كىتابقا 27 كۈبلىت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. گۈمۈن يۈنشىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى ئاكتىۋال بولۇپ، ئۆز زامانىسىدىن باشلاپلا ئەدەبىياتشۇناسلار ۋە ئەدەبىيات ھۆمىكارلىرىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈزۈلۈپ كېلىنىۋاتقان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەر قايسى دەرسلىكلىرىدە گۈمۈن يۈنشىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە دائىر ئۇچۇرلار تونۇشتۇرۇلدى. ھەر قايسى گېزىت - ژۇرناللاردا نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلار ئېلان قىلىندى. شۇ خۇيىمىن، چاڭ يۈنشىڭ، ياك ليەن قاتارلىقلار ئۇزۇن بىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «گۈمۈن يۈنشى زۈيىن جىجۈ» (گۈمۈن يۈنشى ئەسەرلىرى توپلىمى ئىزاھى) دېگەن كىتابنى تۈزۈپ، 1986 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلغۇزدى. يەنە ياك ليەن «گۈمۈن يۈنشى پىڭجۈمەن» (گۈمۈن يۈنشىنىڭ تەقىزىلىك تەرجىمىھالى) دېگەن كىتابنى يازدى. بۇمۇ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1984 - يىلى نەشر قىلىندى. ئۇيغۇرچە گېزىت - ژۇرناللاردا گۈمۈن يۈنشى توغرىلىق ئېلان قىلىنغان ماقالىلار خېلى كۆپ. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشر قىلغان ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» نىڭ I تۈمىدا گۈمۈن يۈنشى مەخسۇس بىر پاراگرافقا تونۇشتۇرۇلغان، ھىجىمى 8000 خەت ئىمتارىپدا. گۈمۈن يۈنشىنىڭ نامى چەت ئەل ئەدەبىياتشۇناسلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. ئامېرىكىلىق ئاتاغلىق خەنزۇشۇناس بىچارد جۇخۇلۇنىڭ «گۈمۈن يۈنشى» ناملىق كىتابى يۈننىڭ بىر مىسالى. بۇ كىتاب 1980 - يىلى ئامېرىكا بوستون تېخنىك نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ «تېخنىك دۇنيا يازغۇچىلار مەجمۇئەسى» گە كىرگۈزۈلگەن.

سادۇللا (سەيدۇللا، 1305؟ - 1355؟) يۈمن دەۋرىدە ئەدەبىي ئىجادىيىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئەدىبلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھەربى ئىشلارغا كەمىل كىشىلەردىن بولۇپ، يۈمن سۇلالىسى پادىشاھى قۇبلايخاننىڭ ئالاھىدە ئەمىنلىكىگە مۇيەسسەر بولغان. سەيدۇللا ھەربى ئىشلارغا قىزىقمى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تەرەپدارى سۈپىتىدە ياشاپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىدىغان «يەن مەنجى» (يەنەن توپلىمى) دېگەن ئەسىرى بار. سەيدۇللا ئەسەرلىرى ھىجىم جەھەتتە كۆپ بولۇش بىلەن بىرگە، مەزمۇن بېقىدىن تېرىم، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە، جۇڭگو ئەدەبىياتىدا قەدىمدىن باشلاپلا يۇقىرى باھاغا مۇيەسسەر بولۇپ كەلگەن. نۇرغۇن ئەدىبلەر ئۇنىڭدىن ئىلھاملانغان. رەئىس ماۋزېدۇڭ ئۆزىنىڭ 4 - توم ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن «پارە - پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچى-لەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئومۇمىي يۈزلۈك تىنچلىق دەپ جار سالدۇ» دېگەن ماقالىسىدا سەيدۇللانىڭ «شۈجۇڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن. نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئۇيغۇر ئاپتورلىرى سەيدۇللا توغرىسىدا كۆپ ئىزدىنىشلەردە بولدى. ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» I تومغا بۇ توغرىلۇق 9000 خەتلىك ماتېرىيال كىرگۈزۈلدى.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىدىن ەڭ سۇلالىسى (1368 - 1644)، چاڭ سۇلالىسى (1644 - 1911) دەۋرلەردىمۇ خەنزۇ تىلى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىرى بولغان. بۇنداقلارنىڭ ئىچىدە شي سۇن (مىڭ دەۋرىدە ياشىغانلىقى پەرەز قىلىنىدۇ)، سارۇڭ (XVI ئەسىر)، سايۇخياڭ (XVI ئەسىر)، ساچالۇن (XVI-XVII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان)، سالىڭتېيەن، ساداۋېن، سادانىيەن، سادازى (بۇلار XIX ئەسىرىدە ياشىغان) قاتارلىقلار بار. تارىخ XX ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن تېخىمۇ كەڭ ئۇچرىشىغا ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى. بۇ يىللاردا خەنزۇ ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق كۆپلىگەن نادىر ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەر خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇنداق ھادىسە ئىلگىرىكى زامانلاردا بەك ئاز كۆرۈلگەن.

① سۈمۈن - چۈچۈك گۈمۈن يۈنشىنىڭ لىقىمى، تېيەن - تاتلىق شۈزەبىنىنىڭ لىقىمى.

مۇشۇ ئەسىردە ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يېزىپ زور شۆھرەت قازانغانلار ئىچىدە مەمتىن توختايېپ، ئابدۇكېرىم خوجا ، ئەكبەر غۇلام، غەيرەت ئاسىم قاتارلىقلارنى بىلىمىز. ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئاپتورلاردىن روشەن بىر پەرقى بۇلار خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغاندىن باشقا ئۆز ئانا تىلىدىمۇ ئەسەر يازغان.

مەمتىن توختايېپ 1945 - 1946 - يىللىرى قەشقەردە «قانلىق بەر» دېگەن رومانىنى يازغان. ئۇنى ئۇيغۇر تىلىدا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغۇزۇش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ 1951 - يىلى «غەربىي شىمال ئەدەبىيات سەنئىتى» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلغۇزغان. مەخمۇدجان ئىسلامنىڭ قايتا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشى بىلەن بۇ رومان 1993 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

شائىر ئابدۇكېرىم خوجا ۋە يازغۇچى ئەكبەر غۇلاملار ئازاتلىقتىن كېيىن ھەم خەنزۇ تىلىدا، ھەم ئۇيغۇر تىلىدا بىمالال ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، يېڭى دەۋرىمىزنىڭ ئوبرازلىق كۆرسىنىشى ئىككى مىللەت خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىپ، ياخشى باھاغا ئېرىشتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇ سەپكە ياش يازغۇچى غەيرەت ئاسىمۇ قېتىلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىتابخان، ئەدىبىنىڭ قوش تىللىق ماھارىتىگە ئاپىرىن ئېيتىمى تۇرالمىدايدۇ.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە، ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات دېگەندەك چوڭقۇر ئەمەس، بۇ ئەسەرلەر خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئىكەن، ئۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا قويۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، دەپ قارايدىغان خاھىش ئۇزۇندىن بېرى بەزى ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ ئىدىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى كېيىنكى ئوتتۇرىغا قويماق. مۇنداق بىر قانچە تەرەپ، يۈرەكلىك پىكىر بايان قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغاندەك تۇرىدۇ. بىرىنچى، ئەسەرلەردە ئىشلىتىلگەن تىل - يېزىق مەسىلىسى. بەزىلەر، مائالەتلەر ئەدەبىياتىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئامىلى مىللىي تىل - يېزىقتا دەپ قارايدۇ. دەرۋەقە بىر يازغۇچى ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلەتكەندە ئۆز مىللىتىنىڭ تۈرمۈشى، پائالىيەتلىرى ۋە خاراكتېر پىسخىكىسىنى تېخىمۇ چىن ھەم جانلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈشى مۇمكىن. شۇنداقلا بۇنداق ئەسەرلەرنى ئۆز مىللىتىدىكىلەرنىڭ چۈشىنىشىگە ۋە قوبۇل قىلىشىغا تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ. مىللىي تىل يېزىقنىڭ مۇھىملىقى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىدا ناھايىتى تولۇق نامايان بولۇپ كەلدى.

لېكىن، بىز شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، بىر مىللەت يازغۇچىسىنىڭ باشقا بىر مىللەت تىلىدا ئەسەر يېزىشى تارىختىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھادىسىلەرنىڭ بىرى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا فارابى، مەھمۇد كاشغەرىلەر ئەرب تىلىدا، نىزامى گەنجىۋى، ئۇلۇغبېك، مىرزا ھەيدەرلەر پارس - تاجىك تىلىدا، چىڭگىز ئالپىناتوۋ رۇس تىلىدا ئەسەرلەر يازغان. مەشھۇر پارس - تاجىك ئالىمى ئىبنىسنا ئەرب تىلىدا ئەسەر يازغان. خەنزۇ ئەدەبىياتىدا سۇ ئاماك دۇنيا تىلىدا ئەسەر يېزىۋاتىدۇ. جۇڭگودىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرىدىن مۇڭغۇل يازغۇچىسى مالىجىنخو، يىزۇ يازغۇچىسى لى جياۋ، بەيزۇ شائىرى شاۋشۆ، جۇاڭ زۇ يازغۇچىسى لۇدى، خۇيزۇ يازغۇچىسى خاكۇمىنگۈبۇلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ تىل يېزىقى بىلەن ئىجاد قىلىۋاتىدۇ. دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ. مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى ئايرىشتىكى ئۆلچەملەر ئىچىدە تىل - يېزىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ. ئۇ ئىككىنچى ئورۇندىكى، تولۇقلىغۇچى ئامىل بولۇپ، ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس. ئىككىنچى، ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي تۈرمۈش مەسىلىسى. بەزىلەر، ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي تۈرمۈشنى ئەسەرنىڭ قايسى مىللەتكە تەئەللۇق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىدىغان مۇھىم شەرت دەپ قارايدۇ. مىللىي تۈرمۈشنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ تۈرمۈش مەنبەسى ئىكەنلىكى ھەممىزگە ئايان، ئەمما ئۇ ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس.

بىز دۇنيا ئەدەبىياتىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، بۇنداق ئەھۋاللارغا دائىم دۇچ كېلىمىز. ئەنگىلىيەلىك دراماتورگ شىكسپىر بىرمۇنچە ئەسەرلىرىنىڭ ماتېرىيالىنى دانىيىدىن (مەسىلەن، «ھاملىت» نىڭ ۋەقەلىكلىرىنى) ۋە ئىتالىيىدىن (مەسىلەن «ۋېنتىسىيەلىك سودىگەر»، «رومئۇ بىلەن جوليتتا»، «ئوتىللو» لارنىڭ ۋەقەلىكلىرىنى) ئېلىپ، ئىنگىلىز تىلىدا ئەسەر يازغان. ۋەھالەنكى ئەپسۇسكى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ھېچكىممۇ دانىيە ئەدەبىياتى، ئىتالىيە ئەدەبىياتى دەپ قارىماي، بەلكى ئەنگىلىيە ئىنگىلىز ئەدەبىياتى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. روسسىيىدىمۇ، پوئىشكىن، لېرەنتوۋلار رۇس تىلى بىلەن كاۋكازلىقلار تۈرمۈشىدىن شېئىرلارنى يازغان. لېۋ. تولستوي بىلەن گوگولمۇ ئوكرائىنا كازاڭلىرىنىڭ تۈرمۈشىدىن ئېلىپ ئەسەرلەرنى يازغان.

جۇڭگو ئەدەبىياتىدا مۇنداق ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ. پەقەت ۋاڭ يۇخۇنى مىسالغا ئالساقلا ھەممىگە كۆنپايە قىلىدۇ. ئۇ خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ مىللەتلىرى تۈرمۈشىنى ئەكس ئەتتۈردى، ئەمما ۋاڭ يۇخۇ ئەسەرلىرى سۆزسىزكى خەنزۇ ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولۇپ، لېۋ. تولستوي بىلەن گوگول ئەسەرلىرى رۇس ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ

بولغاندەكلا ئىش.

ئۇنداق بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەۋە بولامدۇ؟ ئۇنى پۈتۈنلەي تەۋە بولدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، دېلغۇل بولۇشقا بولمايدۇ. بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى جاڭ يۆ ئىپەندىنىڭ مۇنۇ تەھلىلىنى ئورۇنلۇق دەپ قارايمىز:

يازغۇچىنىڭ مىللىي كېلىپ چىقىشى، ئىسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي تۇرمۇش مەسىلىسى ۋە ئىسەرلەردە ئىشلىتىلگەن مىللىي تىل - يېزىق مەسىلىسى قاتارلىق جەھەتلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، «بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ ئۈچ ئامىل ئىچىدە يازغۇچىنىڭ مىللىي كېلىپ چىقىشى ئەڭ مۇھىم. ھەل قىلغۇچ ئامىل؛ ئىسەرنىڭ مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىدىغان مۇھىم شەرتتۇر. يەنى مەلۇم بىر مىللەتتىن كېلىپ چىققان يازغۇچىنىڭ ئىسەرى شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى بولىدۇ. بۇ - كەڭ ئامما ئەڭ ئاسان چۈشىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلالايدىغان پورمىلىدۇر. مۇڭغۇلدىن كېلىپ چىققان يازغۇچىنىڭ ئىسەرى - مۇڭغۇل ئەدەبىياتى، ئۇيغۇردىن كېلىپ چىققان يازغۇچىنىڭ ئىسەرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ... بولىدۇ، ۋەھاكازا». ئۇ بىر قاتار تەھلىللەرنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن يەنە مۇنداق دەيدۇ: «يازغۇچىلارنىڭ مەلۇم بىر مىللەتتىن كېلىپ چىقىشى - ئۇنىڭ ئىسەرلىرىنىڭ مەلۇم بىر مىللەتكە تەئەللۇق بولىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلى؛ ئىسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە ئىشلىتىلگەن تىل - يېزىق مەلۇم بىر مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم ئامىلى، لېكىن ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي تەئەللۇقلىقىنى ئايرىش جەھەتتە بولسا پەقەت ئىككىنچى ئورۇندىكى، تولۇقلۇغۇچى ئامىلدۇر، مۇھىم ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسەرنىڭ مىللىي تەئەللۇقلىقىنى ئايرىش جەھەتتە بىز (كېلىپ چىقىشى ھەممىنى ھەل قىلىدۇ نەزەرىيىسى) نى تەشەببۇس قىلىمىز. چۈنكى مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاندىن ئاددى، چۈشىنىشلىك، مۇۋاپىقراق ۋە ئورۇنلۇقراق بولىدۇ»^①

بىزمۇ جاڭيۆ ئىپەندىنىڭ مۇشۇ كۆز قارىشىغا قوشۇلىمىز. شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشىر قىلغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» ۋە 1992 - ، 1993 - ، 1996 - يىللىرى مىق مەتبەئەدە بېسىپ دەرسلىك قىلىنغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق تۆت پارچە كىتابىدا ۋە مائارىپ نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشىر قىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» دا ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە خەنزۇ تىلىدا ئىسەر يازغان ئۇيغۇر ئەدىبلېرىنىڭ ئىسەرلىرىنى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇپ، ئىسەرلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەتتىم. مەن نېمە ئۈچۈن يازغۇچىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي پەرقىنى ئايرىشنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمى بولۇشى كېرەك، دېگەن نۇقتىسىنى تەكىتلەيمەن. شۇ نەرسە ئېنىقكى، تىل يېزىقى بىرىنچى ئۆلچەم قىلىپ ئالسا، بۇنى قوبۇل قىلىدىغانلارنى تېپىش ئۈچۈن جاپانى يەتكۈچە تارتىمىز؛ ئىسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي تۇرمۇش مەسىلىسىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويماق، غەۋغا پەلەككە يېتىپ، بېسىقتۇرۇش تەسكە توختايدۇ. ئۇچلا نۇقتىسىنىمۇ تەڭ ئۆلچەم قىلىپ دېسەك، بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزنى پەلسەپە ۋە لوگىكا پەنى بويىچە ئىسپاتلىغىلى بولماي قالىدۇ. ئۇنىمۇ ئۆلچەم قىلىمىساق، بۇنىمۇ ئۆلچەم قىلىمىساق، بىزدە بىر ئىلمىي ئادەمنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆرۈلمەيدۇ. مۇرەككەپ زىددىيەت ئالدىدا ئىقتىدارسىزلىقىمىز مانا مەن دەپ چىقىپ قالىدۇ. بىزدە بىر ئىزدىنىش، چىكىش مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا جۈرئەت قىلىش جاسارىتى بولۇشى لازىم، بىزنى تەمتىرتىپ تۇرغان بۇ مۇرەككەپ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى بولغان ماركسىزىملىق پەلسەپىگە مۇراجىئەت قىلىمىز. پەلسەپە قوللانمىلىرىدا «زىددىيەت ۋە ئاساسىي بولمىغان زىددىيەت» دېگەن بىر كاتىگورىيە بولۇپ، دەل بۇ بىز مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان تېمىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «ئاساسىي زىددىيەت مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان زىددىيەت. ئاساسىي بولمىغان زىددىيەت يەنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان زىددىيەت - ئىككىنچى ئورۇندا ۋە بويىسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغان زىددىيەت».

مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، كۆپىنچە نۇرغۇن زىددىيەتلەر بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ زىددىيەتلەر تەرەققىيات جەريانىدا تەپ - تەكشى بولمايدۇ. ئۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە نىسبەتەن يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئاساسىي بولمىغان باشقا زىددىيەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ، ياكى شۇنداق بولمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىنى، خاراكتېرىنى، يولىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇ زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى، مەسىلىنى ھەل

① «مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئوغزىدا تەغزىلەر» خەنزۇچە نەشرى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988-يىلى.

قىلىشنىڭ ئاقچۇچى» ① شۇڭا رەئىس ماۋزېدۇڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختالغاندا، مۇنداق تەكىتلىپ كۆرسەتكەن: «ھەر قانداق جەرياننى تەتقىق قىلغاندا، ئەگەر ئۇ، ئىككىدىن ئوشۇق زىددىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇرەككەپ جەريان بولىدىكەن، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي زىددىيەتنى پۈتۈن كۈچ بىلەن تېپىپ چىقىش كېرەك. بۇ ئاساسىي زىددىيەت تۇتۇۋېلىنسا، بارلىق مەسىلىلەر ئاسانلا ھەل بولۇپ كېتىدۇ». «بۇ ئۇسۇلنى چۈشەنسەن، نەتىجىدە خۇددى تۈتەك ئىچىدە قالغاندەك، مەسىلىنىڭ مەركىزىنى تاپقىلى بولمايدۇ، شۇڭا زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ» ②

دېمەك، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەۋە دەپ ئېيتىشتىن ئىلگىرى دۇچ كېلىدىغان بىر قاتار زىددىيەتلەر ئىچىدە بىرىنىڭ ئاساسىي زىددىيەت بولىدىغانلىقى ئويىپكىتىپ ئەمەلىيەت، چوقۇم بۇنى ئېنىق تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگەنگەن، تەتقىق قىلغان ھەم مىللىي تەۋەلىكىنى بېكىتكەن ئەھۋالغا ئاساسەن، يازغۇچىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي زىددىيەتنى تۇتقا قىلىپ قوشۇمچە زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلساق، ئىشىمىز ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. بىز مۇشۇ ئەندىزە بويىچە، تارىختا ياشاپ ئۆتكەن بارلىق ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ۋە ئىستائىدىل تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر كىشىلىك ئورنىنى تىكلەشنىمۇ لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى مۇكەممەل يورۇتىلىدۇ. ئەجدادلارنىڭ ئەمگىكى تېگىشلىك ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. بۈزىمىز يورۇق بولىدۇ. ئىشلىرىمىزدىن ئەۋلادلار رازى بولىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئاساسىي زىددىيەت بىلەن ئاساسىي بولمىغان زىددىيەت مۇقىم ۋە ئۆزگەرمەس بولمايدۇ. بەزى ئاساسىي زىددىيەت مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قوشۇمچە زىددىيەتكە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. بىز زىددىيەتلەرنىڭ مۇشۇنداق بىر بىرىگە ئايلىنىشىغا ئۆز ۋاقتىدا ئەھمىيەت بېرىپ ۋە ئۇنى ئالدىن بايقاپ، يېڭى كۆز قاراش، نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىز، شۇ ئارقىلىق يېڭى مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشىمىز لازىم. مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەۋەلىكى مەسىلىسىدە يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۈچ خىل مەسىلىگە قانائەتلىنەرلىك جاۋاب ئىزدىگەن چېغىمىزدا، بۇنىڭغا گۇمان بىلەن قارايدىغان بەزى مىللىي ئىنكارچىلار (نىگىلىزىمچىلار) نىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر پىكىرنىڭ ساقلىنىپ قالدىغانلىقى، ئۇنى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغانلىقىنى پەمەلەپ، ئۇنىڭمۇ جاۋاب بېرىش لازىم دەپ قارايمەن. بىرى، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەنلىكى ئەدەبىياتنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئايرىشتىكى ئۆلچەملەرنىڭ بىرى بولۇشى كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت. بۇ يۇقىرىدىكى ئۈچ مەسىلە بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، قايتا مۇھاكىمە قىلىش ھاجەتسىز دەپ ھېسابلىنسا بولىدۇ. تەكرار بولۇپ كەتتى دېيىلسە، شۇنى قوشۇمچە قىلىشقا بولىدۇكى، داڭلىق يازغۇچى ۋاڭ مىڭ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇيغۇر تۇرمۇشىنى تېما قىلغان نەچچە ئونلىغان بىرىك ھېكايىلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئېلان قىلدى. ۋاڭ بۇخۇمۇ ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە ئەسەرنى يورۇقلۇققا چىقاردى. بۇلاردا ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتمەي قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنداق ئەھۋاللارنى چەت ئەل ئەدەبىياتىدىن نۇرغۇن ئۇچرىتالايمىز. بۇنىڭدىكى خۇلاسەنى كىتابخانلار ئۆزلىرى ئوڭايلا چىقىرىۋالالايدۇ.

يەنە بىر مەسىلە. ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەئەللۇقلىقىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن بىرى بولۇشى كېرەك، دېيىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭغا شۇنداق جاۋاب بېرىشكە بولىدۇكى، بۇ ھەل قىلغۇچ شەرت ئەمەس. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەپ قارايمىز، شۇ نەرسە چۈشىنىشلىككى، دۇنيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىنىڭ مۇرەككەپلىكى، دەۋر دولقۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىكلىكى تۈپەيلىدىن، قەدىمكى ئەجدادلىرى ياراتقان مەدەنىيەت يادنامىلىرىدىن ئىزچىل زوقلىنىپ تۇرىشى، بەھرىمەن بولۇشى ھەمدە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىشى ناھايىتى ئاز كۆرۈلگەن، ھەتتا پەقەتلا بولمىغانلىرىمۇ بار. مەسىلەن، شىنجاڭنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇنىڭغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمەيمىز. تارىم ئويمانلىقى بۈگۈنكى دۇنيادا مۇھىم بىر مەدەنىيەت يەر ئاستى ئامبىرى دەپ قارىلىپ كېلىنمەكتە. يېقىنقى يۈز يىلدىن بېرى ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىشتا، نۇرغۇنلىغان ئاسارە - ئەتىقىلەر قىزىۋېلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى 5000 - 6000 يىللار ئىلگىرىكى زامانلارغا مەنسۇپ بولۇپ، شۇلارنىڭ يەر ئاستىغا چۈشكەن زامانى بىلەن قېزىۋېلىنغان بۈگۈنكى كۈنگىچىلىك بولغان ئارىلىقتا، ئۇنى كۆرگەن ئادەملەرنى بىز بىلەلمەيمىز. كۆرگەن ئادەم يوق ئىكەن، ۋارىسلىق قىلغان، تەسىرى ئۆتكەن دېيەلمەيمىز. ئەمما، بۈگۈنكى كۈندە، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار تەتقىق

① شۇ كىتاب، I توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى، 294، 295 - بەتلەر.

② «ماۋزېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرى»، I توم، 604 - بەت، ئۇيغۇرچە كونا يېزىق نەشرى.

قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشكە ئۆزىنىڭ غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى ۋە «مايتىرى سىمىت» دراممىلىرىنىڭ قىسمەتلىرىنىمۇ قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى چوڭ. ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقى (552 - 740) ۋە ئۇيغۇر خانلىقى (740 - 840) دەۋرلىرىدە شانلىق ئەدەبىيات يارىتىپ، ئۇلارنى يوغان مەرمەر تاشلارغا ئويۇپ خاتىرىلەپ قويغان. ئۆز دەۋرىدە ئۇنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولغانلىقىدا شۈبھە يوق. ئەيسۇسكى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ مەڭگۈ تاشلارنى بىلىدىغان، خېتىنى ئوقۇيالايدىغان ئادەملەر قالغان. ئۇنىڭ قانداق تەسىرىنىڭ بولغانلىقىنىمۇ مۆلچەرلەش تەس. مەڭگۈ تاشلار تىكلنىپ ئارىدىن ئاز كەم 1000 يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، XVII ئىسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىلىم دۇنياسى مۇشۇنداق بىر مەڭگۈ تاشلارنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپتى. 1730 - يىلى شىۋىتسىيەلىك ستراالىنېرىگ مۇڭغۇل دالىسىدا سۈرگۈندە تۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن، ستوكھولمدا «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالى قىسمى ۋە شەرقى قىسمى» دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرۇپ، شۇ كىتاب ئارقىلىق يەنەسە دەرياسى ۋادىسىدىن بايقالغان بىر تۈركۈم مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىرىنى ئىلاۋە قىلدى. 1893 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مەشھۇر ئالىم تومسېن دانىيە پادىشاھلىق ئاكادېمىيىسىنىڭ مەجلىسىدە ئۆزىنىڭ مەڭگۈ تاشلارغا پۈتۈلگەن قەدىمكى تۈرك يېزىقى غەلبىلىك ھالدا يېشىپ ئوقۇغانلىقىنىڭ جەريانىنى دوكلات قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، كىشىلەر، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر، ئۇيغۇرلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ 1300 يىللار بۇرۇن يازما ئەدەبىياتىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئۇنى تەتقىق قىلىشقا، ئەدەبىيات تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىگە كىرگۈزۈشكە تۈتۈندى. «مايتىرى سىمىت» ھەققىدىكى بايانلارمۇ قىزىقارلىق. ھازىر ئىلىم دۇنياسى ئۇنى 27 پەردىلىك درامما دەپ قارىغان بۇ داڭلىق ئەسەردىن كەڭ ئۇيغۇرلار ئاممىسى تېخى نەچچە ئون يىللار ئىلگىرى خەۋەرسىز ئىدى. چەت ئەللەردە پارچە - پۇرات نۇسخىلىرى ئېلان قىلىنغان بولۇپ، بۇلارنى چەت ئەل ئېكسپىدىتسىيىچىلىرى شىنجاڭدىكى ئادەم كۆرمەيدىغان، ئادەم بارمايدىغان قەدىمكى ئىبادەتخانا خارابىلىرى، قەدىمكى ئىز خارابىلىرىدىن تېپىۋېلىپ، ئېلىپ كەتكەن. ئۇنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل نۇسخىسى قۇمۇلدىن تېپىلغان. ئۇنى 1959 - يىلى قۇمۇلدىكى يەھيا رەھىم دېگەن بىر چارۋىچى چارۋا بېقىۋېتىپ، كىنگىزگە ئورالغان ھالدا بىر قارىغايلىق ئىدىردىن تېپىۋالغان. 1980 - يىللاردىن كېيىن شۇ ئۇ ئار مۇزىيىدىكى ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى قاتارلىق ئىلمىي خادىملار تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى ئىشلىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىلى نەشر قىلغۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىر قانچە يۈز يىل ئىلگىرى ئىشلىتىپ ئىستېمالدىن قالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان بۇ ئەسەردىن بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇرلىرى خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭ بەدىئىي تەسىرىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. بۇنداق مىساللارنى جۈڭگۈدىكى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن، چەت ئەل ئەدەبىياتىدىن كۆپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن شۇ نەرسە بىلىنىدۇكى، بىر مىللەتنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىدا يارىتىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزىدىن كېيىن يارىتىلغان ئەسەرلەرگە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى ئۆتكۈزىدۇ دېيىش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بەزى ئەسەرلەر ئىز - دېرەكسىز يوقۇلۇپ كېتىپ نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن بايقىلىپ، ئەتىۋارلىنىپ، تەتقىق قىلىنىپ، ئوتتۇرىغا چىقىرىلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. بۇنىڭلىق بىلەن، بۇ يادىكارلىقنى باشقىلارغا بېرىۋېتىشكە ياكى تەتقىق قىلىپ، ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايدۇ.

نۆۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى، ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش بويىچە خىزمەتلەر ياخشى ئىشلىنىۋاتىدۇ. بۇ پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى خۇشال قىلىپ قالماستىن، بەلكى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا، قۇتقۇزۇۋېلىشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى خەلقئالىم ئالدىدا نامايان قىلماقتا. مۇشۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتنى ئوبدان ئىگىلەپ، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدا يازغان ئەسەرلىرى تەتقىقاتىنىمۇ قولغا ئېلىپ، ياخشى ئىشلەشنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. بىز بۇ مەسىلىدە ئىككىلىنىشنى، دىلغۇل بولۇش خاھىشىنى تاشلىشىمىز كېرەك. ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىي ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدا ياراتقان ئەسەرلىرىگە ئورتاق قارىتىلغاندىلا مۇكەممەل ئىلىم بولۇپ شەكىللەنەلەيدۇ. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»مۇ بۇ خىل تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، تولۇق، مۇپەسسىل ئەدەبىيات تارىخى بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۇزۇن يىللارغىچە ساقلاپ قالايدۇ.

خۇلاسە شۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە!

قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنىڭ تەتقىقات قىممىتى توغرىسىدا

پەرىدە ھامۇت

ئۆز ئىچىگە ئالدىمۇ.

تارىخىي تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى خۇددى بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشقەرى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، «... ئىلى، ئېرىتىش، يىلار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرى...» ئىچىدىكى شەرقىي قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى، يەنى قەدىمكى كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئىدىيىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغان، شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دېئالېكت - شىۋىلىرى ئىچىدە «ئانا تىل» ئىزچىللىقىنى ناھايىتى كۆپ ساقلاپ كەلگەن تىل ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بۇ نۇقتىنى باشقا دىئالېكت - شىۋىلەردە ئۆچرىمايدىغان، پەقەت قۇمۇل شىۋىسى ۋە قۇمۇل خەلق قوشاقلرىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى تىل تەركىبلىرى ئارقىلىقمۇ قىسمەن دەلىللىگىلى بولىدۇ. ئالا- يىلۇق:

ھوڭلاردا نۆتۈلۈپ قاپتۇ،
يىدا ياغاى دەمدىكىن.
كۆڭۈللەر دەگمەپ تۇرۇپتۇ،

يارم كېلەي دەمدىكىن.
ئۇندا يارم كېلىدۇ،
توققۇز داۋانلارنى داۋاپ.
ئاي بۈزىگە توغ قونۇپتۇ،
يامان ئانلارنى ساۋاپ.

ئاشىقلىقنىڭ يولدا،
ئۆلگەن يىگىتنى كىم يۇغاي؟
تالىدىن تاۋۇت ياساپ،
ئۇچماق سۈيى بىلەن يۇغاي.

قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنى قۇمۇل خەلقىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى كۆرسىتىدىغان غۇبارسىز ئەينەك، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى گۈلزارىدىكى ئەڭ جۈلا-لىق گۈل دېسەك، ئانچە مۇبالىغە بولمايدۇ. چۈنكى، خەلقىمىزنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئىجادىيەت مېۋىسى بولغان قۇمۇل خەلق قوشاقلرى تىل ئالاھىدىلىكى، يەرلىك ھەم قەدىمىي تۈسنىڭ قويۇقلۇقى، مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن خەلقىمىزنىڭ تارىخىي، مەدەنىي ھاياتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، قىسقىسى، تارىخىي مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرسە، مول بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭ نەپىسلىكى ھەم يۇقىرى سىنىپلىق ئۈنۈمى بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا، خۇسۇسەن، قوشاقچىلىقىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ، ئۆلگىلىك رول ئويناپ كەلدى.

قۇمۇل خەلق قوشاقلرى بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن بىر-مۇنچە ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ تەتقىقات قىممىتىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلار قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا قەدىمكى تىل تەركىبلىرىنىڭ ۋە قۇمۇل شىۋىسىگە خاس سۆزلەرنىڭ بىر قەدەر كۆپلۈكى، شۇنداقلا، بەدىئىي تىل ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇ-خىللىقى ھەم ئۈنۈملۈك قوللىنىلغانلىقى جەھەتلەردە گەۋدىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلارمۇ ئەلۋەتتە، تارىخىي تىل-شۇناسلىق، دېئالېكتولوگىيە ۋە سىنىپلىق تەتقىقاتىنى

① ھوكا: «ھاۋا» سۆزىنىڭ قۇمۇل شىۋىسىدىكى ۋارىيانتى.
② دەكىدەك: قۇمۇل شىۋىسىدە «ئەسىرەك» دېگەن مەنىدە.

كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم دەرىجىدە دەلىللىسە كېرەك. مەسىلەن:

قارلۇقۇم قارلىق سايان،
سەگۈنچىكى سەرۋەك سايان،
زاماننىڭ دۇشقارىدا،

سەن بىر سايان، مەن بىر سايان.

ئومۇمەن، قۇمۇل خەلق قوشاقلارنى تارىخى تىل- شۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش يالغۇز قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ئورنىنى، قۇمۇل شىۋىسى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭ-لاشتۇرۇشتا ئەھمىيەتلىك بولۇپلا قالماي، قۇمۇل خەلق قوشاقلاردا ساقلانغان قەدىمكى تىل تەركىبلىرىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنى قېزىپ چىقىپ، ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىمۇ مۇھىم ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنداقلا، تىلىمىزدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئېتىمولو-گىيىسىنى ئېنىقلىۋېلىشقا ئىمكانىيەت ياراتقىلى بولىدۇ. ئالايلىق،

ئاغۇاقلار بويۇن تولاپ (تولغاپ)

كۈنگە قارشۇر.

بىزنىڭ يارلار بويۇن تولاپ،

جۇگان مارشۇر.

مانا بۇ قوشاقتىكى «ئاغۇاقلار» سۆزى دىققىتىمىزنى تارتماي قالسا كېرەك. چۈنكى بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگى-يىسىنى بەزى تىلشۇناسلار «ئايقا باقار» دەپ ئىزاھلىسا، بەرىلەر «ئېغىپ باقار» دەپ ئىزاھلاپ كەلدى. مەلۇمكى، مۇشۇ ئىسىمنىڭ 30 - يىللىرىدا قى. كۆمۈرگىچ، بارىبتون، مار قاتارلىق غەرب تىلشۇناسلىرىنىڭ تىللارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى توغرى-سىدىكى نەزەرىيە-تەلىماتلىرى تۈركىيە تىلشۇناسلىرىغا بىۋاسىتە ھەم ۋاسىتىلىك ھالدا ناھايىتى زور تەسىر كۆر-سەتكەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن، بولۇپمۇ مار ئوتتۇرىغا قويغان «دۇنيادىكى بارلىق تىللارنىڭ مەنبەسى بىر نەچچە سۆز يىلتىزىدىنلا ئىبارەت» دېگەن تەلىماتىنىڭ تەسىرى بىلەن، 1936 - يىلى تۈركىيىدە بىر مەزگىل راسا داغۇغا پەيدا قىلغان «Günesli Teorisi»، يەنى «قۇيلىش

ئىق - ئاقىنە تىشلىرى دىلىنى دارادۇ،
ئەرنلىرىنىڭ تاتلىقلىقى تىلنى يارادۇ.
قاشلىرى قازى بولۇپ يۇرتى سورايدۇ،
كەرىپىكلىرى جىلۋە قىلىپ جاننى ئالادۇ.

مانا بۇ قوشاقلاردىكى «يادا» (يالغۇز)، «توغ» (چاڭ - توزاڭ)، «ئۇچماق» (بەشى، جەننەت) «ئەرن» (كالىپۇك، لەۋ) دېگەن سۆزلەر قۇمۇل خەلق قوشاقلارىدا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدۇر. بۇنداق مىساللارنى يەنە كۆپلەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. قۇمۇل خەلق قوشاقلارىدا قەدىمكى تىل تەركىبلى-رىنىڭ بىر قەدەر كۆپ ساقلانغىنى، ئەلۋەتتە، بۇ قوشاقلار-نىڭ ئىسىملەر بويى ئېغىزىدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ كېلىۋات-قانلىقى، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتىنىڭ مەنبەسى، ئۇلار ياشىغان تارىخى - ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تەبىئىي مۇھىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئالايلىق، قۇمۇل رايونى شىنجاڭنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان، غەربىي رايون مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك مەدەنىيىتى، شەرقىي ئالتاي خەلقلىرى مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي ئالتاي خەلقلىرى مەدەنىيىتىنى تۇتاشتۇرد-ىغان مۇھىم تۈگۈن. شۇنداقلا، قۇمۇل خەلقى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى ئەڭ كېيىن قوبۇل قىلغان، ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئەڭ كېيىن ئۇچرىغان ۋە بۇندا دىننىڭ تەسىرىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان خەلق. مانا مۇ-شۇنداق ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئالتاي ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى، جۈملىدىن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرى-نى كۆپرەك ساقلاپ قېلىشىغا ئىمكان بەرگەن. ئېتىنىڭ جەمەتتىن ئالغاندا، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى تەركىبىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈۋاتقۇچى ئەڭ ئاساسلىق ئې-تىننىڭ تەركىبلىرىدىن بولغان قارلۇقلارمۇ بولغان. بۇ نۇقت-ىنى «قارلۇق» ئاتالغۇسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك قوشاقلاردا ئۇچرىشى، قۇمۇلدا «قارلۇق غول»، «قارلۇق مەھەللە-سى»، «قارلۇق دۆڭ»، «قارلۇق كارىز» دېگەندەك يەر-ناملارنىڭ ساقلانغىنى قاتنالىقى ۋە «قارلۇق» سۆزىنى بەزى جەمەتلەر (مەسىلەن، «قارلۇق ئىسھاق»، «قارلۇق توختىنىياز») ھازىرغا قەدەر فامىلە ئورنىدا قوللىنىپ

① دارلىق: قۇمۇل شىۋىسىدە «مەپتۇن قىلىق، تارتىق» دېگەن مەنىلەردە.
② سەگۈنچىك: چاچقا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى.
③ دۇشقار: قىيىنچىلىق.

بىراق، مەنىسى ھەم ئىشلىتىلىشى مۇڭغۇل تىلىدىكى بىر-
لەن ئوخشايدىغان بىر مۇنچە سۆزلەر بار. بۇنداق سۆز-
لەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاپ چىقىش شۈبھىسىزكى،
«ئانا ئالتاي تىلى» نىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېلىم-
ھېتىلىرىنى، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇڭغۇللارنىڭ تارىخىي-
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئور-
ناتلىقى ھەم ئۆزئارا تەسىرلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە. ئالايلۇق،

كۆتۈل بېشى تەشىگدا

ئالا ئىنەكى ئۆلۈرگەن.

بايچىلار گۆش تاللىشىپ،

موللا ئەمەتنى كۆيدۈرگەن.

مەمەتتىياز دىپ قىچقارسام،

سىڭار كۆزلۈك نەر چىقتى.

ئارقارلارنى قوغلىشىپ،

مۇڭغۇللاردىن تەر چىقتى.

بىز قۇمۇلغا بارماقچى،

غوجام خىيىدىن يانماقچى.

چىندازامدا بەش ياماق،

يۇمىلاق جۇگان ئالماقچى.

مانا بۇ قوشاقلاردىكى «كۆتۈل» (داۋان)، «مۇ-
گەر» (بىشانە)، «خىي» (كوچا، مەھەللە) دېگەن سۆز-
لەر مۇڭغۇل تىلى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە سۆزلەردۇر.
قۇمۇل خەلق قوشاقلارنى دېئالېكتولوگىيە نۇقتى-
سىدىن تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ قويۇق يەر-
لىك ئالاھىدىلىكى ۋە قۇمۇل شىۋىسىنىڭ رايون خاراكتېر-
لىك خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتە ھەمدە بۇ
ئارقىلىق ئەدەبىي تىلنىڭ ئومۇمىيلىشىشىنى ئىلگىرى سۈ-
رۈش، بولۇپمۇ قۇمۇل خەلق قوشاقلاردا ساقلىنىپ قال-
غان ھاياتىي كۈچكە ئىگە شىۋە سۆزلىرىنى قېزىپ چى-
قىپ، ئەدەبىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتا ئالا-
ھىدە گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى قۇمۇل خەلق قوشاقلاردا
ئەدەبىي تىل سۆزلۈكى دەرىجىسىگە كۆتىرىشكە بولىدىغان
بىر مۇنچە شىۋە سۆزلىرى ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىي
تىلدىن ئىكەنلىكىنى بېيىتىشنىڭ زاپاسلىرى ھېساب-

تىل نەزەرىيىسى ① مەيدانغا چىقتى. بۇ نەزەرىيىنىڭ
تەرضىياتچىلىرى «قۇياش - پۈتكۈل يەر شارىدىكى ئەڭ
ئېتىدائىي ئىنسانلار ئەڭ دەستلەپتە تونۇغان ئوبېكت،
ئېتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى چۈشەنچىلىك-
رىنىڭ ھەممىسى قۇياشنى تونۇش ئارقىلىق بارلىققا كەل-
گەن ۋە قۇياش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن» ② دىپ قارىدى
ۋە ئىنسانلارنىڭ ئوبېكتىپ دۇنيانى بىلىش تەرتىبىنى
تۆۋەندىكىچە كۆرسەتتى:

- 1، قۇياش؛ 2، قۇياش نۇرى ۋە يورۇقلۇق؛ 3،
- ئاپتاپ، ئىسسىقلىق؛ 4، ئوت؛ 5، ئىگىز، چوڭ، كۈچلۈك،
- كۈچ - قۇدرەت، ئىسلىس، تەڭرى، ئىگىم؛ 6، ھەرىكەت،
- ھاياتلىق، ۋاقىت، ئارىلىق، يېمەكلىك، ئۇسۇش، چوڭ-
يىش؛ 7، رەڭ، سۇ؛ 8، قۇرۇقلۇق، زىمىن، تۇپراق؛ 9،
- ئاۋاز، سۆز.....

قىسقىسى، بۇ نەزەرىيە ئىنسانلارنىڭ بىلىش پائالى-
يەتلىرىنى قۇياش بىلەن مۇناسىۋەتلىشىش ئارقىلىق چۈشەندۈر-
دى ۋە تۈركىي تىللاردا قۇياشنى بىلدۈرگەن ئەڭ دەست-

لەپكى سۆز «ag» (ئاغ) بولۇپ، بۇ ئاساستا «ak»
(ئاق)، «ay» (ئاي)، «agmur < yagmur» (ياغۇر)
دېگەندەك سۆزلەر بارلىققا كەلگەن دىپ قارىدى.

«Günes Dil Teorisi» ماركسىزىملىق تىلشۇ-
ناسلىقنىڭ تىللارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى تەلىم-
تىغا پۈتۈنلەي زىت بولسىمۇ، قەدىمكى تۈركىي تىللاردا
قۇياشنى بىلدۈرگەن ئەڭ دەستلەپكى سۆزنىڭ «ئاغ»
ئىكەنلىكى ئىسپاتلانسا، «ئاغۇقار» ئاغۇقار» سۆزىنىڭ ئې-
تىمولوگىيىسىمۇ ئېنىقلانغۇسى. چۈنكى، «ئاغۇقار» سۆ-
زى ئەدەبىي تىلىمىزغا پارىسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن
«ئاپتاپپەرەست» (ئاقتاپپەرەست) (ئاقتاپ: كۈن، قۇياش؛
پەرەست: پارىسچىدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە؛ ئاپتاپپە-
رەست: ① كۈنگە تېپىنغۇچى؛ ② كۈنگە باقار) سۆزى
بىلەن ئوخشاش مەنىدە بولۇپ، يىلىشىشى ھەم مەنىسى-
دىن قارىغاندىمۇ ئۇنى «كۈنگە باقار» دىپ ئىزاھلاشقا
مۇمكىنچىلىك بار:

شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى،
قۇمۇل خەلق قوشاقلاردا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەم
ئۇنىڭ باشقا دېئالېكت - شىۋىلىرىدە ئۇچرىمايدىغان،

① «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» گە قارىسۇن.
② قۇمۇل شىۋىسىدە «چارلاش، رازۇبتىكا» دېگەن مەنىدە.
③ باي: بىر يېزىنىڭ نامى. بايچىلار: بايلىقلار دېگەن مەنىدە.

لىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئۇششاق - ئۇششاق توغراقلارنى،

ماڭدار بېسىتۇ.

ئەملىك - ئەملىك ئاتلارنى

تېپىن قوشۇپتۇ.

سوقماڭ مېنى بەلدەڭ بىلەن،

چىش كولىغۇچ - خەلدەڭ بىلەن.

ئاشلىقنى خۇشخوي قىلۇر،

بەخخوي يۈرۈر بەتتام بىلەن.

ئاپئاقىنە ئۇچۇنى،

ئۇماچ قىلۇر ئەر ئىدۇق.

نوغالچىدا مارلاپ،

مۈكۈپ ياتار ئەر ئىدۇق.

بۇ قوشاقلارنىكى «ماڭدار» (يەر بېغىرلاپ ئۆس-

دىغان بىر خىل ئوت)، «خەلدەڭ» (چىش كولىغۇچ)

، «نوغالچا» (تۆت ئەتراپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ئا-

كۈپ)، «ئۇچۇن» (ھازىرقى 75 پىرسەنتلىك ئون بىلەن

ئوخشاش بولۇپ، ئالىي سورتلۇق ئون دېگەن مەنىدە)

دېگەن سۆزلەر دەل مۇشۇنداق سۆزلەر جۈملىسىدىندۇر.

دىئالىكت - شۇئىلەردىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە

سۆزلەرنى قېزىپ چىقىپ، ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشنىڭ

مۇھىملىقىنى بۇ نۇقتىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىك-

تىن تىل ئىستېمالدا كۆرۈلۈۋاتقان بەزى قالايمىغانچىلىق-

لار ئارقىلىقمۇ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئالايۇق، قىز -

ئاياللار كالىۋىكىنى قىزىل بويلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان

گىرىم بۇيۇمى ھازىر خەنزۇچە «كۇخۇڭ» (口紅)

ياكى پارىسچە «لەۋسۇرۇغ» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەت-

تە بولسا، بۇ شەيئىنىڭ مىڭ يىللار مابەينىدە داۋاملىشىپ

كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە ئاتالغۇسى بولۇپ، قۇمۇل خەلق

قوشاقلرىدا ئىينەن ساقلانغان. مەسىلەن:

يارنى تۈتۈم بەگلىككە،

پۇل بەرمەيدۇ ئەرنلىككە.

خوبىمۇ مەيلىم بار ئىدى،

ئەمدى قالدیم تەگلىككە.

مانا بۇ قوشاقتىكى «ئەرنلىك» (ئەرن: كالىۋىك)

سۆزى دەل شۇ «كۇخۇڭ» ياكى «لەۋسۇرۇغ» نى كۆر-

سىتىدۇ. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قېپقالغان سۆز

بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئۇچرايدۇ. دېمەك،

شۇە سۆزلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانماق، سۆز قوبۇل

قىلىش ياكى سۆز ياساپ ئاۋازە بولۇشنىڭ ھاجىتى بول-

مايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆزىمىزدە ئەزەلدىن بار بولغان،

مەدەنىيەت ئۇقۇمى بېرىدىغان بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلەت-

مەي، بەگلىك بىلەن باشقا تىللارغا مۇراجىئەت قىلىش

قارىماققا كىچىككەنە ئىشتەك قىلىمۇ، ئەمەلىيەتتە، شۇ

سۆز بىلدۈرگەن مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ تەۋەلىكى بىلەن

چېتىلىدىغان مۇھىم مەسىلە.

ئەمدى، قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنى بەدىئىي تىل

نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ،

قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنىڭ كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان

يۇقىرى سىتلىستىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىشىدا كۆۈرۈكلۈك

رول ئوينىغان، ئاجايىپ بەدىئىي تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا

شەكىللەنگەن سىتلىستىك ۋاستىلار ھەم ئۇلارنىڭ نۇ-

تۇق ئەمەلىيەتكە تەدبىقلىنىشىنى ئىلمىي بوسۇندا شەر-

ھىيلەش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى سىتلىستىكىسىنى

نەزەرىيە جەھەتتىن بېيىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە تولمۇ

ئەھمىيەتلىكتۇر. چۈنكى قۇمۇل خەلق قوشاقلرىنى بەد-

ئىي ۋاستىلارنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىستېتىك قىممىتى

جەھەتلەردىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيەتكە ئۆرنەك

قىلىشقا ئەرزىيدۇ. پەقەت قۇمۇل خەلق قوشاقلرىدا ئىپا-

دىلەنگەن تەسەۋۋۇر شەكىللىرى ۋە ئۇنى مەنبە قىلغان

بەدىئىي ۋاستىلارنى ئالايۇق، مەلۇمكى، تەسەۋۋۇر ئۆزگە

تونۇش بولغان مەلۇم بىر شەيئىنى ئارقىلىق شۇ شەيئى

بىلەن ھەر خىل مۇناسىۋەتتە بولغان باشقا شەيئىلەرنى

كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش ياكى قىيىس قىلىشتەك پىسخىك

پائالىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئەمەلىي شەيئى بىلەن

تەسەۋۋۇر قىلىنغان شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ

ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، «ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرى»،

«باغلانما تەسەۋۋۇر» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مەلۇم بىر شەيئى ئارقىلىق شۇ شەيئى بىلەن

ئوخشاشلىقى بار باشقا شەيئىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئوخ-

شاشلىق تەسەۋۋۇرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تەسەۋۋۇردا

شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ؛

مەلۇم بىر شەيئى ئارقىلىق شۇ شەيئى بىلەن قارىمۇ -

قارشى خۇسۇسىيەتكە ئىگە باشقا بىر شەيئىنى تەسەۋۋۇر

قىلىش سېلىشتۇرما تەسەۋۋۇر بولۇپ، ئۇنىڭدا شەيئىلەر-

نىڭ ئورتاقلىق تەرىپى ۋە زىددىيەتلىك تەرىپى ئەكس

ئەتتۈرىلىدۇ؛ مەلۇم بىر شەيئى بىلەن زامان ۋە ماكان

جەھەتتە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولغان باشقا بىر شەيئى-

نى تەسەۋۋۇر قىلىش بېقىندىلىق تەسەۋۋۇر دەپ ئاتالسا،

ئوينىغۇچ ئوبدان نېمە، يازلىقى بار، قىشلىقى يوق. يېڭى يار ئوبدان نېمە، ئاغزىدا بار، كۆڭلىدە يوق.

4. سەۋۋل

ھاۋادا بۆلۈل كېلەدۇ، گۈل شېخغا قونغىلى. گۈل شېخى ئەگىپ تۇرادۇ، بۆلۈلنى قوندۇرغىلى.

ئاقىمەنە ياغلىق ئىچىدە، بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدۇق. گۈلنى ئېلىپ بېشىمىزغا تاج قىلىپ تاقىدۇق.

5. جانلاندىرۇش

نورۇز كەلدى مۇبارەك، ئوقۇيدىكەن تابارەك.

خۇش كەلدىڭىز ئەي نورۇز، سىزنى قىلاي زىيارەت.

ئاناڭ قىچاردىمۇ كەكلىك، ئاناڭ قىچاردىمۇ كەكلىك.

قەيەزنىڭ قەدىرىنى بىلمەي، ئۈچۈپ كەتكەن نادان كەكلىك.

بۇلاردىن باشقا، ئوخشاش بولمىغان تەسەۋۋۇر شە-

كىللىرى ئارقىلىق تەسەۋۋۇر قىلىنغان شەيئىلەرنى، مەسىلەن، ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئىلەرنى سىتاتىس-تىكا قىلىش ۋە تۈرلەرگە ئايرىش ئارقىلىق، خەلقىمىزنىڭ ماددىي - مەنەۋىي ھاياتىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى، سىتې-تىك ئاڭ ۋە زوقلىنىش ئادىتىلىرىنى قىسمەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇ نۇقتىمۇ قۇمۇل خەلق قوشاق-لىرى تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى: ئۆرپ - ئادەت نۇقتىسىدە-دىن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلار

قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى ھەققىدە ئۆرپ - ئادەت نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلارنىڭ دائىرىسى

مەلۇم بىر شەيئى ئارقىلىق شۇ شەيئى بىلەن ماسلىق مۇناسىۋەتتە بولغان باشقا شەيئىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش باغلامىدا تەسەۋۋۇر دەپ ئاتىلىدۇ.

دېمەك، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر كۆپ خىل بولىدۇ، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدە-غان تەسەۋۋۇر شەكىللىرىمۇ خىلمۇ - خىل بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق خىلمۇ - خىل تەسەۋۋۇر شەكىللىرى ۋە ئۇلارغا ئاساسلانغان تۈرلۈك سىتېلىستىك ۋاسىتىلەر قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم تېمىلار بويىچە چوڭقۇرلاپ تەت-قىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە، ئاشۇ تەسەۋۋۇر شەكىللىرىنى مەنبە قىلغان سىتېلىستىك ۋاسى-تىلارنىڭ قوللىنىلىشىدىن بىر نەچچە مىسال كۆرەيلى:

1. ئوخشىتىش

ئايدا ئوخشايدۇ بۈزۈك، چولپانغا ئوخشايدۇ كۆرۈك. خۇددى قەن - ناۋاتقا ئوخشاش، شۇ سېنىڭ شىرىن سۆرۈك.

باغدىكى مارجان تېرەكتەك، بويىڭىزنىڭ تۈزلۈكى. باغدا پىشقان ئاق كىشىستەك، بۈزۈڭىزنىڭ سۈزۈكلۈكى.

2. مۇبالىغە

باغدىكى گۈللەرگە، بۆلۈل قونسا سايرايدۇ. ساڭا كۆيگەن بۈرەككە، چاينەك قويسا قاينايدۇ.

دەرت - ئەلەملەر كېلىدۇ، ئوغۇل بالانىڭ باشقا. سايدا تۈگەن چۆڭلەيدۇ، كۆزدىن ئاققان ياشقا.

3. سېلىشتۇرۇش

ئىككىنچىلىمىغان لىيلىقازاقتىن، ئىشەك تىكەن ياخشراق. ئىشەك ئىسسىقى يوق يارلاردىن، ئىشەك ئىسسىقى ئوچاق ياخشراق.

كەم شەيئىلەرنىڭ سىمۋولى قىلىشتەك ئادەتلەرنىڭ خېلى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىنى مۇشۇ نۇقتىدىن تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، بۇ ئارقىلىق قۇمۇل خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شامان مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي مەنزىرىسىنى، شۇنداقلا، شامان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك قارىشى ۋە گۈزەللىك تەسۋىرىدىكى شاماننىڭ ئىزىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋالالايمىز. ئەمدى، گۈزەللىك قارىشى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن، ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىغا ئورتاق بولغان ئەنئەنىۋى گىرىم ئادەتلىرىگە كەلسەك، بۇ نۇقتىمۇ قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدا خېلى كەڭ دائىرىدە گەۋدىلەنگەن. ئالايلۇق،

ناھايىتى كەڭ بولۇپ، مەشرەپ تۈرلىرى، توي ئادەتلىرى، قار ئويۇنى، نەۋرۇز، بارات، زامان، باراۋەت قاتارلىق مەدەنىي پائالىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نۇقتىلار ھەر ھالدا ئاردۇر - كۆپىنچە تەتقىق قىلىنماقتا، بۇ ھەقتە توختالمى، ھازىرغىچە ئىچىگە ئېتىبارغا ئېلىنماي كېلىۋاتقان بىر - ئىككى مەسىلە ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈمىز.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار تارىختا ناھايىتى ئۇزۇن بىر دەۋر ئىچىدە ئىپتىدائىي شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىن بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆك، ئاي، كۈن، يۇلتۇز قاتارلىقلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇپ، چوقۇنۇش ئوبىيكتى قىلىنغان. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكىنىگە تۆت - بەش يۈز يىل بولغان بولسىمۇ، شامان دىنى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتماقتا، ئۇنىڭ ئىزى ئازىراق ھازىرغىچە مەلۇم دەرىجىدە ساقلانماقتا. بۇ ھال ھەتتا قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىكى گۈزەللىك تەسۋىرى ۋە باشقا جەھەتلەردە خېلى گەۋدىلىك ئىپادىلەندۈرۈلگەن.

قارا غۇللارنىڭ سۈيى،
قاراڭغۇ باغلارغا ئاڭقار.
ئۈسسە چابەك چۈڭگەن،
يۈرەككە ئوتلارنى ياقار.

يارنى تۈتۈم بەگلىككە،
پۇل بەرمەيدۇ ئەرنىڭكە.
خويۇ مەيلىم بار ئىدى،
ئەمدى قالدىم تەڭلىككە.

ئاي خېنىم پەيەلىگە زار،
ئۈچە بىلەن لالىگە زار.
ئاي يۈزىگە يارشۇر،
ئۇيا بىلەن ئەڭلىككە زار.

جالانى ئۇزۇن سەپىم،
ئۈچىدا پۆپۈكى بار.
مەنمۇ ئەمدى بارمايمەن،
قوساقنىڭ كۆپۈكى بار.

بۇ قوشاقلاردىكى «ئەرنىڭ»، «ئوسما»، «ئۇيا»، «ئەڭلىك»، «جالا» (قارا مەشۋەت يېپتىن ئىشلەنگەن يالغان چاچ) دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان گىرىم ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار گۈزەللىككە بەكرەك ئىنتىلىدۇ. خان، گۈزەللىك تۇيغۇسى ناھايىتى كۈچلۈك، مەدەنىيەتلىك خەلق. بۇنى ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ ناھايىتى

ئىسسالام دەپ ئۆيگە كىرسەم،
ئۆيدە بىر ئاي ئولتۇرۇر.
قىشلىرى قىيغان قەلەمدەك،
كۆزلىرى چولپان ئېرۇر.

ئاخشام چىققان ئايغا ئوخشاش،
ئاي مۇبارەك يۈزلىرى.
سەمەر چىققان كۈنگە ئوخشاش،
ئوتلۇق - ئوتلۇق كۆزلىرى.

ئاق بوز ئاتنى ماختايسەن،
كۆك بوز ئاتقا يەتمەيدۇ.
سەن يارىڭنى ماختايسەن،
بىزنىڭ يارغا يەتمەيدۇ.

مانا بۇ مەساللاردىكى «ئاي»، چولپان كۈن، كۆك، سۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن شامان دىنىدىكى «كۆك» تەڭرى ئېتىقادىچىلىقى ۋە ئاي، كۈن، يۇلتۇز مۇقەددەسلىكى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلاردا كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش، ئۇنى ئىلاھى كۈچنىڭ سىمۋولى دەپ قاراش، شۇنىڭدەك، «كۆك» سۆزى بىلەن شەيئىلەرنى مۇقەددەس، غالىپلار تۈسىگە كىرگۈزۈش، ئاي، يۇلتۇز، كۈننى گۈزەل، كۆر -

ۋە لېۋىنى قىزارتقان، ئۆگىنى ئاغارتقان، قېشىنى قارايتقان، شۇنداقلا، چاچنىڭ شالاڭ ۋە قىسقا بولۇشىنى گۈزەللىك ئۆلچىمىگە يەتمىگەنلىك دەپ، قاراپ، چاچلىرىغا جالا سىلىش ئارقىلىق ئۇزارتقان، چاچلىرىنى پاختايتىش ياكى چېچىدىن پۈپۈك چىقىرىش ئارقىلىق ئىسلىدىكى كەمتۈك لۈكىنى تولۇقلىغان.

ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ گىرىم ۋە پەدىز ئادەتلىرى بۇلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. يەنە سىلىقلاش تۈرىدىكى پەدىز، ئالايلۇق، يېيلاش ئارقىلىق يۈزىدىكى تۈكلەرنى يوقىتىش ۋە قاشنىڭ كەڭ جايلىرىنى تەڭشەش تەك ئادەتلەرمۇ بار.

دېمەك، يۇقىرىقى قوشاقلار ئۇيغۇر ئاياللىرىغا ئورتاق بولغان ئەتىئەسۋى گىرىم - پەدىز ئادەتلىرىنى كۆرسەتسە، تۆۋەندىكى قوشاقلار قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىدا ساغلام غىپ قالغان ۋە قۇمۇل ئاياللىرىغا خاس بولغان بەزى ياشىنىش ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئالايلۇق:

توتۇغات^① بىشتا بولۇر،
سەكۈنچىكى^② ساچتا بولۇر.
ئۈمۈل ئاخشام بىرنى سۆيىم،
ئەتىلىك ناشتا بولۇر.

چىغىراپ ئۇن كېلىدۇ،
قىز بىشىدا قاغغۇرا^③.
بولسا مەيلىك يار ئۇچۇن،
سىغىمۇ ئۆيگە ئالدىرا.

ئومۇمەن، قۇمۇل خەلق قوشاقلارنىڭ تېماتىك دا-ئىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھەر ساھە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشىغا ئەرزىيدۇ. مانا بۇ، ئۇنىڭ تەتقىقات قىممىتىدۇر.

قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمى بويىچە پەدىز ۋە گىرىم ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرگەنلىكى دەلىللەيدۇ. ئالايلۇق، شەرقىي خەن دەۋرىگە تەئەل-لۇق نىيە خارابىسىدىن قەزىۋېلىنغان كەشتىلىك ئەينەك قېپى، پەدىز قۇنىسى قاتارلىق بۇيۇملار؛ تاڭ دەۋرىدە ياشىغان جاك بى دېگەن كىشىنىڭ «پەدىز بۇيۇملىرى خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە «جوۋ شۈمىندىنىڭ 5 - يىلى كۈنىنىڭ دۆلىتىگە غەربىي يۇرتتىن 15 قۇتا ئەتىر ئېلىپ كېلىنگەن»^④ دەپ خاتىرىلەنگەنلىكى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە باشقا بەزى ئەسەرلەردە بۇندىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گىرىم قىلىش ئادەتلىرىدە تەبىئىي گۈزەللىكنى ساغلاش ۋە ئۇنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش ئاساسىدىكى تەبىئىي گىرىم بىلەن ئۆزىدە بولمىغان، گۈزەللىك ئۆلچىمىگە يەتمىگەن تەرىپلەرنى تو-لۇقلاش ئاساسىدىكى سۈنئىي گىرىم ۋە بويلاش، ئۇلاش، كۆپتۈرۈشتەك پەدىز تۈرلىرى شەكىللىنىپ بولغان^⑤ دەپ گەندەك مەلۇماتلارنىڭ بېرىلىشى بۇ نۇقتىنىڭ دەلىل ئاساسدۇر. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى گۈزەللىك ئۆلچىمى بويىچە مەڭز ۋە لەۋنىڭ قىزىل بولمىسلىقى نورمالسىزلىق ياكى ساقسىزلىقنىڭ ئالامىتى بولۇپ، ئۆگىنىڭ ئاق، ماڭز ۋە لەۋنىڭ قىزىل، چاچنىڭ قارا بولۇشى گۈزەللىكنىڭ مۇھىم بەلگىسى قىلىنغان. بۇنى تۆۋەندىكى قوشاقتىنمۇ قىسمەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

يارىم سەپەرگە ئاتلانپتۇ،
مىنگەنى دۈلدۈل.
قاچارلار^⑥ قىزىل ئالما،
ساچلارى سۈمبۈل.

شۇڭا، ئۇيغۇر ئاياللىرى «ئەرنىك، ئەڭلىك، قاش-لىق، ئوسما» قاتارلىق گىرىم بۇيۇملىرى بىلەن مەڭز

① مەلۇت قۇرباننىڭ «يىپەك يولىدىكى بويماچىلىق تېخنىكىسى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
② يارى مۇھەممەت ناھىرىنىڭ «ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. «شىنجاڭ گېزىتى»؛
1992 - يىل، 26 - ماي كۈنىدىكى سانى.
③ قاچار: «مەڭز» دېگەن مەنىدە.
④ ئوتۇغات: ئەمەلدارلىق تاجى، زىننەت ئۇچۇنىمۇ تەقىلىدۇ.
⑤ سەكۈنچىك: چاچقا ئاساسىدىن زىننەت بۇيۇمى.
⑥ قاغغۇرا: زىننەت ئۇچۇن ئاساسىدىن قوغغىراقلىق.

قەدىمكى «كروران گۈزلى» قەبرىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىش جەريانى

ئابدۇقەييۇم خوجا

1979 - ، 1980 - يىللىرى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى دۇنياغا مەشھۇر لوپنۇر رايونىدىكى لوپنۇر كۆلى ئەتراپى، كروران پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى - كروران شەھىرىنىڭ خارابىسى، كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، تۆۋەن ئېقىمى ۋە تېمەن دەرياسى ئەتراپىدىكى چۆل - باياۋانلارنى قېدىرىپ، بۇ جايلاردىن قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەرنى، خارابىلارنى تاپتى. بەزى قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، ئۇلاردىن كەم ئۇچرايدىغان، ئېسىل، خىلمۇ خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى.

بىز تونۇشتۇرماقچى بولغان «كروران گۈزلى» نىڭ قەبرىسى 1980 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بايقالغان. بۇ قەدىمكى قەبرە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى (يەنى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئېقىمى) بىلەن تېمەن دەرياسىنىڭ قولىقى (ئۈچ بۇرجەك ۋادىسى) غا توغرا كېلىدىغان بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ نىسپىي ئىگىزلىكى 7 - 8 مېتر كېلىدۇ. بۇ ئىگىزلىككە جايلاشقان قەدىمكى قەبرە قېزىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلى ئايىمى تۆۋەندىكىدەك چە بولغان: لەھەت سوقچاق تۆت چاسا قېزىلغان بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى 1.74 مېتر، كەڭلىكى 0.7 مېتر. لەھەت ئىچىگە بىر ئايال (كروران گۈزلى) نىڭ جەستى ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان پىتى دەپنە قىلىنغان. يۈزىگە كەندىر چۈشۈرۈلۈپ ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى قېلىن ۋە زىچ قىلىپ قاتۇرۇپ توقۇلغان بىر خىل ئالاھىدە ياپقۇ يېپىلغان. ئايالنىڭ بېشىغا قوڭۇر رەڭلىك كىگىزدىن تىكىلگەن ئۇچلۇق قالپاق كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، قالپاقنىڭ سول يېنىغا ئىككى تال قۇش پېيى (قۇشنىڭ قانات پېيى بولۇشى مۇمكىن، قالپاققا قىستۇرۇلغان. پەيلەرنىڭ بىرىسى بېجىرىم ساقلىغان، يەنە بىر تېلى بۇزۇلغان) قىستۇرۇلغان. ئۇچىسىغا (بەدىنىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا) قوڭۇر رەڭلىك يۈك يېپتىن قوپال توقۇلغان يۈك توقۇلما يۆگەلگەن بولۇپ، كېيىنلىك قىلىنغان بۇ يۈك توقۇلمىنىڭ چۆرىسى (قىرغاقلىرى) ئۇچلاپ تەييارلانغان بېگىزسىمان ياغاچلار (يۇلغۇن چۈشۈرۈش) بىلەن ئىلىپ قويۇلغان؛ مېيىتنىڭ سول يېنىغا (باش بىلەن سول مۇرىسىگە يېقىن جايدا) لوپنۇر كەندىرىنىڭ چۈشۈرۈشى ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى قېلىن ۋە زىچ قىلىپ قاتۇرۇپ توقۇلغان، تەكتى يۇمىلاق بىر خىل ئالاھىدە بۇيۇم (بۇ خىل ئالاھىدە توقۇلغان بۇيۇمدىن سۇ تۆتمەيدۇ) قويۇلغان. يۇتقا بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن پوپۇچ كىيگۈزۈلگەن. ئايالنىڭ ئېڭىكى سەل ئۇچلۇق، كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، قاش - كىرىپىكلىرى ئۇزۇن ۋە قويۇق، بۇرنى قاڭشارلىق ۋە ئىنچىكە، كالىپكى نېپىز، چاچلىرى سۇس قوڭۇر بولۇپ، مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. مېيىت تەبىئىي شارائىت (قۇرغاق ھاۋا) ۋە قۇرغاق قۇم - تۇپراق ئاستىدا نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان كۆمۈلۈپ ياتقانلىقتىن، جەسەتنىڭ گۆش - مايلىرى تەبىئىي ھالدا رېئاكسىيەلىنىپ، قۇرۇپ قېتىپ قالغان؛ مېيىتنىڭ ھەممە ئەزاسى تولۇق ھەم ئۆز جايىدا بولۇپ، باش، گەۋدە، پۇت - قوللىرى ياخشى ساقلىنغان. قەبرىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە فاكولتېتىنىڭ كاربون (C14) 14 تەجرىبىخانىسى ئانالىز قىلىپ، بېكىتكەن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3880 ± 95 يىل بۇرۇن.

شاڭخەي تىببىي داشۆسى بىلەن شاڭخەي تەبىئەت مۇزېيىنىڭ جەسەتنى بىرلىكتە ئانالىز قىلىش نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، ئۆلگۈچىنىڭ يېشى 40 - 45 ياشلار ئەتراپىدا، بوي ئېگىزلىكى 152 سانتىمېتر، قۇرۇپ قالغان جەسەتنىڭ ھازىرقى ئېغىرلىقى 10.7 كىلوگرام ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئاناتومىيەلىك كۆزىتىش، ئانالىز قىلىش ئارقىلىق بۇ ئايالنىڭ قان تىپى O بولۇپ چىققان. ياپونىيە دۆلەتلىك ئىلىم - پەن مۇزېيى ئىنسانىيەت تەتقىقات ئورنىنىڭ چوڭقۇر ئىزدىنىپ تەتقىق

قىلىشى ۋە ھازىرقى زاماندىكى ئەڭ ئىلغار ئېلېكترونلۇق مېگە ئۈسكۈنىلىرىدىن پايدىلىنىشى ئارقىلىق جەسەتنىڭ كۆركى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن چىراي شەكلى ئوتتۇرا ياشلىق، قاش - كۆزى كېلىشكەن، قاڭشارلىق، چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرغان، زىلۋا بويلىق گۈزەل ئاياللارنى ئەسلىتىدۇ. شۇڭا كروران تەۋەسىدىن تېپىلغان بۇ قەدىمكى جەسەتكە «كروران گۈزىلى» دەپ نام بېرىلگەن.

1980 - يىلى ئەتىيازدا قېزىۋېلىنغان «كروران گۈزىلى» نىڭ 4000 يىل بۇرۇنقى بۇ جەستى ئېلىمىز بويىچە بۇ كەمگىچە تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى جەسەت بولۇپ، ئۇ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىنىڭ «قەدىمكى جەسەتلەر كۆرگەزمىسى» دە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرى - چەرچەن ناھىيىسىنىڭ «زاغۇنلۇق» قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان، بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى ھەر خىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان ئەر - ئايال، بوۋاق جەسەتلىرى؛ قۇمۇلنىڭ «قارا دۆۋە» قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن 3800 يىل بۇرۇنقى جەسەت؛ نىيە ناھىيىسىدىكى قەدىمكى نىيە خارابىسى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 2000 يىل بۇرۇنقى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بىللە تېپىلغان ئەر - ئايال جەستى قاتارلىقلار بىلەن كۆرگەزمە قىلىنغاندىن بۇيان، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا زور تەسىر قوزغىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئاپتونوم رايونىمىزغا ساياھەتكە كەلگەن ساياھەتچىلەر، ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى، ئالىملار، تارىخچىلار، ئارخېئولوگلار، ھەر قايسى ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى مۇتەخەسسسلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەۋرىمىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن، دىيارىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان خىلمۇ خىل، قىممەتلىك، نادىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ۋە بۇ قەدىمكى دىياردا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان جەسەت ئەۋرىشكىلىرىنى كۆرۈپ زوقلاندى ۋە نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ماددىي پاكىتلىرى بىلەن تونۇشتى. لوپنور رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى «كروران گۈزىلى» نىڭ جەستى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان 300 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 1992 - يىلى 9 - ئايدىن تارتىپ ھازىرغىچە ياپونىيىنىڭ توكيو، فۇكوكا، كىيوتو قاتارلىق شەھەرلىرىدە ئارقا - ئارقىدىن كۆرگەزمە قىلىنىپ تېخىمۇ زور داغدغا پەيدا قىلدى.

ياپونىيىنىڭ يۇقىرىدىكى ئاۋات شەھەرلىرىدە ئېچىلغان «قەدىمكى كروران گۈزىلى جەستى ۋە قەدىمكى يادىكارلىقلار» كۆرگەزمىسى جۇڭگو - ياپونىيە دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى نورماللاشقانلىقىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى جۇڭگو دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئىدارىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى؛ ياپونىيە تەرەپتىن: جۇڭگو - ياپونىيە دوستلۇق جەمئىيىتى، ئاساخى ئاگېنتلىقى، ئاساخى تېلېۋىزىيىسى قاتارلىق ئورۇنلار ئىشلىدى. بۇ قېتىم ئۇيۇشتۇرۇلغان كۆرگەزمە - جۇڭگو - ياپونىيە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىدىكى تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان ئالاھىدە چوڭ ئىش بولۇپ، ئۇ ياپونىيىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان كۆرگەزمىلەر ئىچىدە مەزمۇنى مول، كۆلىمى كەڭ، مەدەنىيەت پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قەدىمكى كروران گۈزىلى جەستى ۋە قەدىمكى يادىكارلىقلار» كۆرگەزمىسى 1 - قېتىم توكيو دۆلەتلىك ئىلىم - پەن مۇزېيىدا 1992 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنىگىچە؛ 2 - قېتىم فوكوكا گۈزەل سەنئەت سارىيىدا 1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 1993 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە كۆرگەزمە قىلىندى؛ 3 - قېتىم كىيوتو دا 1993 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە كۆرگەزمە قىلىنىپ 5 - ئاينىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي «قەدىمكى جەسەتلەر كۆرگەزمىسى» دە داۋاملىق كۆرگەزمە قىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، «كروران گۈزىلى» قەبرىسىدىن تېپىلغان 4000 يىل بۇرۇنقى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

يەككە - يېگانە بولماستىن، ئۇ يەنە لوپنۇر رايونى دائىرىسىدىكى قەدىمكى «كروران» شەھەر خارابىسىدىن، كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، تۆۋەن ئېقىمىدىن ئېنىقلانغان قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىندى. خان خىلمۇ خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن قەدىمكى «تارىم مەدەنىيىتى» گە تەئەللۇق بولغان چاقىلىق ناھىيىسىدىكى «مىرەن» خارابىسىدىن، چەرچەن ناھىيىسىدىكى «سانپۇل» قەدىمكى قەبرىلىرىدىن، شۇنداقلا خوتەن دىيارىدىكى باشقا جايلاردىن تېپىلغان سانسىزلىغان ماددىي مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئەلۋەتتە.

قەدىمكى «كروران گۈزىلى» قەبرىسى ۋە لوپنۇر رايونى دائىرىسىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلاردىن بۇ كەمگىچە ئېنىقلانغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما - تېپىلمىلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قەدىمكى قەبرى ۋە خارابىلار جۈملىسىدىن بۇ ھەقتە يېزىلغان تارىخىي بايانلارنى ئەسلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

تارىم ۋادىسى (تەكلى - ماكان) ئەتراپىدىن تېپىلىۋاتقان سانسىزلىغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەر تارىم ئويمانلىقى، يەنى ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپى (بىر نەچچە يۈز كىلومېتىر ئىچكىرىسىدىكى جايلار) نىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردا سۈيى ئەلۋەك، مۇنبەت زېمىن ئىكەنلىكىنى، ئەجدادلارنىڭ بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ، ياشاپ - ئاۋۇپ، تىرىكچىلىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تەڭرىتاغ تىزمىلىرى، پامىر، قورۇم، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىدىن باشلانغان نەچچە يۈزلىگەن دەريا - ئېقىن، تارماق - تاراملار تارىم ئويمانلىقىغا قۇيۇلۇپ، دەريا ۋادىلىرىدا چەكسىز كەتكەن توغراقلىق، يۇلغۇنلۇق، چاتقاللىق، قومۇشلۇق، ئوتلاقلىرىنى ھاسىل قىلىش بىلەن «ھاياتلىق مەنبەسى» گە ئايلانغان.

تارىم ۋادىسىغا تەۋە رايونلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھەر خىل ئېسىل كان مەھسۇلاتلىرى، ئەنئەنىۋىي ياۋايى ھايۋانات ۋە خىلمۇ خىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ بولۇشى بۇ زېمىنلاردا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئىنسانلارنى، ئەجدادلارنى زۆرۈر ھاياتلىق مەنبەسى بىلەن تەمىن ئەتكەن. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە رەڭگارەڭ «تارىم مەدەنىيىتى» نى بەرپا قىلىپ، دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

لوپنۇر رايونى ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەردە بىر قانچە ئورۇندا قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلار ئېنىقلانغان بولۇپ، بۇ ئىزلاردىن چوقۇش - يۈنۈش ئۇسۇلى ۋە سۈركەپ سىلىقداش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، تۆشۈك ئىچىلغان سىلىق - پاراقراق تاش پالتا (قاشىشىدىن ياسالغان)، يارغۇنچاق، تاش پىچاق، تاش ئوق باشقى، تاش دانچىلىرى قاتارلىقلار، رەڭلىك ساپاللار (يۇقىرىدىكى يادىكارلىقلار بۇندىن 7000 - 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە خاس) تېپىلغان.

قەدىمكى «كروران گۈزىلى» قەبرىسى تېپىلغان لوپنۇر رايونىنىڭ كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرمۇ ئاساسەن ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئەجدادلار ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان زېمىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، قەدىمكى تۇرالغۇ، كەنت ۋە قەبرىلەرنى ئەپچىل ئۇسۇللار بىلەن ياسىغان. قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى: لەھەت تىك قېزىلىپ، لەھەتنىڭ تۆت تەرىپى ئاساسەن توغراق ياغاچلىرى بىلەن توسالغان، ئۈستى توغراق تاختايلىرى بىلەن ھىم يېپىلىپ ياغاچ تاۋۇت ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ياغاچ تاۋۇت ئۈستىگە قوي، كالا، قۇلان، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، قوپال توقۇلغان يۇڭ پالاس ۋە ياۋا كەندىر تاللىرى، چىۋىقلار ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن ئىنتايىن پۇختا قىلىپ قاتۇرۇپ توقۇلغان توقۇلما يېپىلغان.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدا 1979 - يىلى قېزىپ تەكشۈرۈلگەن بەزى قەبرىلەر تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، بىر قىسىم قەبرىلەر ئەتراپىغا، يەنى قەبرى ئەتراپىغا جايلاشتۇرۇلغان ياغاچ تاۋۇتنى چۆرىدەپ ئالتە قۇر چەمبەرسىمان ياغاچ قوزۇق (ئاساسەن توغراق دەرىخىنىڭ كۆتەكلىرىدىن تەييارلانغان): بىرىنچى قۇرغا 85 ئەتراپىدا، ئەڭ ئىچىدىكى ئالتىنچى قۇرغا 52 دانە ياغاچ كۆتۈكى قېقىلغان. بۇ

قەبرىلەرنىڭ شەرقتىن غەربكىچە دائىرىسى 35 مېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغان قارىتا دائىرىسى 45 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، يەر مەيدانى 1600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. قەبرىلەردىكى مېيىتلارنىڭ بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاقلار كىيگۈزۈلگەن، بەزى قەبرىلەردىن تېپىلغان ئۇچلۇق كىگىز قالپاقلارغا ئىككى تال، بەزىلەرگە بەش تال، ھەتتا بەزىلەرگە توققۇز تالغىچە ھەر خىل رەڭدىكى قۇش پەيلىرى قىستۇرۇلغان. بەزى مېيىتلارغا تىزدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن قونجىلىق ئۆتۈك، پوپۇچ قاتارلىقلار كىيگۈزۈلگەن. بەزى مېيىتلارغا ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يۈك توقۇلما كىيىملىرى كىيگۈزۈلگەن بولسا، بەزىلەرگە يۈك توقۇلما رەختلەر يۆگەپ دەپنە قىلىنغان. بەزى قەبرىلەردىن ياغاچتىن ياسالغان ئايال ئوبرازىدىكى قورچاقلار تېپىلغان.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدا قېزىپ تەكشۈرۈلگەن ھەممە قەبرىدىن دېگۈدەك دورا ئۆسۈملۈك - چاكاندا تېپىلغاندىن تاشقىرى، قېلىن ۋە زىچ قىلىپ توقۇلغان بەزى سېۋىتلەرنىڭ ئىچىدىن ئارپا، بۇغداي دانلىرى چىققان؛ ئاز ساندىكى قەبرىلەردىن چىرىپ كەتكەن مىس ئاققانلىرىمۇ تېپىلغان. دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىلغان 40 نەچچە قەبرىدىن بىرەر دانىمۇ ساپال بۇيۇم تېپىلمىغان.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدا قېزىپ تەكشۈرۈلگەن مەلۇم بىر قەبرى (38 - نومۇرلۇق قەبرى)دىن تېپىلغان ياغاچ قوي يۇڭى ئەۋرىشكىلىرىنى بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە فاكولتېتىنىڭ كاربون (C14) 14 نەچچە دانىسى تەجرىبە قىلىپ، بېكىتكەن يىل دەۋرى تۆۋەندىكىچە:

ياغاچ ئەۋرىشكىسى — 80 ± 3660 يىل، (توغرىلانغان يىل دەۋرى 3980):

قوي يۇڭى ئەۋرىشكىسى — 170 ± 3615 يىل، (توغرىلانغان يىل دەۋرى 3925):

لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان بۇ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى بىزگە ئۆز زامانىسىدا بۇ زېمىندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپتە ئائىلىق دەۋرىدىن ئىبارەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە باسقۇچتا تۇرغانلىقىنى ھەمدە ئۇلاردا بىر قەدەر راۋاجلانغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۈك توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك ۋە قوشۇمچە ئوۋچىلىق، يېلىقچىلىقنىڭمۇ بولغانلىقىنى، قەدىمكى سەنئەت بۇيۇملىرى (تاش ۋە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان ئادەم ئوبرازلىرى) قاتارلىقلارنى ئىشلىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بەزى ئالاھىدە ياسالغان قەبرىلەرنىڭ چۆرىسىگە نەچچە قۇر چەمبەرسمان ياغاچ قوزۇقلارنى قېقىپ، ئۇنى چاقناپ تۇرغان كۈن شەكلىگە ئوخشاشقىغا قارىغاندا، ئۇلاردا يەنە كۈنگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتنىڭمۇ بارلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ (بۇ خىل ئالاھىدە قەبرىگە مۇناسىۋەتلىك سىرلىق مەسىلىلەرمۇ ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ).

تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىلا ھەر خىل يۈك پالاسى، يۈك توقۇلمىلار، كىگىز، كۆنچىلىك (ئۆتۈك) قاتارلىقلارنى ئىشلەپ، بۇغداي، ئارپا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ تارىخىي تۆھپە ياراتقانىدى. كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا تەدرىجىي مۇھىت ئۆزگىرىشى بولۇپ، يامغۇر - يېشىن بارغانسېرى ئازىيىپ، مۇزلۇقلارنىڭ دائىرىسى تارايغانلىقتىن، سۇ مەنبەلىرى ۋە بەزى كۆللەر قۇرۇپ، ھەر قايسى يۇرتلارغا ئېقىپ كېلىدىغان دەريا - ئېقىنلار بۇرۇنقى بوستانلىق ۋە ئاۋات زېمىنلارغا يېتىپ كېلەلمىگەن. نەتىجىدە ئۇ جايلارنى قۇرغاقچىلىق، قەھەتچىلىك قاپلىغان قەدىمكى كروران، مېرەن، نىيە، چەرچەن، ئاقسېپىل، يوتقان (ئۇدۇل)، شەھرىيار، چىدىر (چادايا) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەدىمكى شەھەر، كەنتلەر قۇمغا كۆمۈلگەن. شۇڭا تەكلىماكان ھازىرمۇ ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيەنىڭ سىرلىق ئامبىرى - يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېدىرش، قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق جاي بولۇپ تۇرماقتا.

قەدىمكى «كروران گۈزلى» نىڭ قەبرىسى تېپىلغان بۇ خىسلەتلىك زېمىنغا جايلاشقان قەدىمكى كروران شەھىرىنىڭ خارابىسى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىي قىرغىقىغا يەنى شەرقىي مېرىدىئان $E89^{\circ}$ $55' 22''$ شىمالىي پاراللېل $N40^{\circ} 29' 55''$ نىڭ گىرەلەشكەن نۇقتىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردە بۇ يەردە «كروران پادىشاھلىقى» قۇرۇلغان.

ئۇ دەسلەپ ياۋىچىلارنىڭ، كېيىن ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. «كروران» نىڭ غەربىي جەنۇبى چەرچەن، نىيە، كېرىيە، شىمالىي تەرىپى قانقىل، غەربىي شىمالى قاراشەھەر (تارىختا سۇلى، ئاڭكى دەپمۇ ئاتالغان)، شەرقىي تەرىپى چۆلتاغ ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ. «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى قەدىمكى كروران شەھىرى ئەينى زاماندىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ قايناق سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدا مۇھىم ئۆتكەل بولغانىدى.

مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينى دەپمۇ ھەر خىل تەبىئىي ئاپەت، قۇرغاقچىلىق، دەريالارنىڭ ئېقىنىنى ئۆزگەرتىشى، سۇ مەنبەلىرىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى سەۋەبىدىن كروران ئاھالىسى ھاياتلىق يولىنى ئىزدەپ، تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. نەتىجىدە «يىپەك يولى» دىكى بۇ مۇھىم ئۆتكەل - ئاۋات ھەم گۈللەنگەن «كروران» شەھىرى خارابىلىشىپ، قۇم دېڭىزغا غەرق بولۇپ كەتكەن ...

قەدىمكى «كروران» شەھىرى خارابىسىنىڭ قايتا تېپىلىشى ۋە دۇنياغا 2 - قېتىم مەلۇم بولۇشىمۇ ناھايىتى ئاسادىيىي ھەم قىزىقارلىق بولغان. بۇ ئىش شىۋېتسىيەلىك مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى، سەياھەت سۆيىن ھىدىننىڭ لوپنۇر رايونىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش پائالىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ 1899 - يىلىدىن 1902 - يىلىغىچە تارىم دەرياسىنى بويلاپ، لوپنۇر رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا يۈز بەرگەن. سۆيىن ھىدىن شۇ مەزگىلدە لوپنۇرلۇق ئۇيغۇرلاردىن بەكرى، ھاشىمنى ۋە «ئۆردەك» لەقەملىك يەنە بىر كىشىنى ئىشچىلىققا ياللىۋالغان. 1900 - يىلى 3 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، ئۇلارنىڭ يولغان ئېلىۋالغان سۈيى تۈگەپ، بىر يەرنى كۆلۈپ سۇ چىقارماقچى بولغاندا، ئۆزلىرىنىڭ بىردىنبىر سايىمىنى - گۈرچەكنى ئالدىنقى قونالغۇسىدا ئۇنتۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن. شۇنىڭ بىلەن سۆيىن ھىدىن «ئۆردەك» لەقەملىك ئۇيغۇر ئىشچىنى گۈجەكنى تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. «ئۆردەك» قۇملۇقتا كۆتۈرۈلگەن بوران دەستىدىن يولدىن ئادىشىپ كروران قەدىمكى شەھەر خارابىسىغا بېرىپ قالغان ۋە ئۇ يەردىكى خارابە ئىز، قەبرە، سېپىل ئورۇنلىرىنى كۆرگەن. ئۇ بىر ئامال قىلىپ، سۆيىن ھىدىنلار بار جاينى تېپىپ كېلىپ، كۆرگەنلىرىنى مەلۇم قىلغان. سۆيىن ھىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال كروران خارابىسىغا بېرىپ، ئۇ يەردە تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئېلىپ بارغان. سۆيىن ھىدىن بۇ شەھەر خارابىسىدىن قارۇشتىچە، كونا خەنزۇچە خەتلەر پۈتۈلگەن نۇرغۇن ياغاچ تارشا پۈتۈكلەرنى، يۈك، يىپەك، پاختا، كەندىر توقۇلمىلار، قىرغۇدا قىرىپ ياسالغان ھەر خىل ياغاچ بۇيۇملار، سىرلانغان (لاكلانغان) ياغاچ بۇيۇملار، مۆھۈر - تامغا، مېتال سايمانلار، زىب - زىننەت بۇيۇملىرى، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئەسۋابلىرى قاتارلىق قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپقان. قارۇشتىچە خەت پۈتۈلگەن بىر تارشا پۈتۈككە بۇ شەھەرنىڭ «كرورائىنا» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

سۆيىن ھىدىن ئۆزىنىڭ ئىسمى «مەركىزىي ئاسىيا ئېلىپ بېرىلغان سەككىز يىللىق ئېكىسپېدىتسىيە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «مەن 1899 - يىلى 11 - ئايدا كېمىدە تارىم دەرياسىدا ساياھەت ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ئۆردەك مېنىڭ خىزمەتچىم ئىدى ... مەن تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتكەندە ئۇ مېنىڭ تۆت ھىمراھىمنىڭ بىرى ئىدى. 1900 - يىلى ئۇ مەن بىلەن بىللە كۆنچى دەرياسىنىڭ قۇرۇق ئىزىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ھەم شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كروران قەدىمكى شەھىرىنى تېپىش ئىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى»^①

قاراڭ! تارىخنىڭ قىممەتلىرى ئەنە شۇنداق قىزىقارلىق، ئەگرى - توقاي، ئېچىنىشلىق بولىدىكەن. بىر زامانلاردا قەدىمكى «كروران گۈزىلى» ياشىغان دىياردا ئىز بېسىپ، ياشاپ، ئاۋۇپ ئۆزىگە خىس ئاجايىپ مەدەنىيەت يادىلىرىنى ياراتقان مۆجىزىدار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاۋات شەھەرلىرى كېيىنكى چاغلاردا ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر، بالايىتاپەتلەر تۈپەيلى خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەنىكەن ...

بۈگۈنكى كۈندە، خەلقئارا يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئېچىۋېتىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن، ئەجدادلار ياراتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىچە مەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا ۋە «يىپەك يولى» ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق خەتلەر تۇرمۇشىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە مەپتۇنكار ئىستېتىك سېھرىنى نامايان قىلماقتا.

① يۇقىرىدىكى ئايراس مەضۇت ھېيت تەييارلاپ، «شىنجاڭ كېزىتى» جاھانناما يېتى «1993 - يىلى 12 - مارت» دە ئېلان قىلغان «كروران ۋە ئۆردەك» نىلىق ماقالىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىندى.

نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتسىمىن

تەھرىر ئىلاۋىسى: نورۇز - ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ھاياتىدا خۇددى مەشرەپلەردەك ئومۇم خەلق ئېتىقادى مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇ ئۆزىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كاپىندارچىلىق ھېسابىنىڭ خاسلىقى ۋە پائالىيەت شەكلىنىڭ مۇجەسسەملىكى بىلەن داڭق چىقارغان ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما خاتىرىلەردە قەيىت قىلىنىپ كەلگەن. نورۇز بايرىمىنىڭ فولكلور قىممىتىنى ۋە تارىخىي قاتلاملىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇقام - مەشرەپ تەتقىقاتىغا تەتقىق قىلىش مۇمكىن. ئۇ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت بايلىقىنى كەڭ جارى قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بېيىتىشقا پايدىلىق.

بۇ ماقالە نورۇز بايرىمى توغرىسىدىكى بىر قەدەر ئىتراپلىق تەتقىقات نەتىجىسى بولغانلىقى، نورۇز - كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئىزچىل تېما بولغانلىقى ئۈچۈن زۆرۈرلىكىمىزغا كۆچۈرۈپ باستۇق.

«كۈن مەھەلگە كىردى ئەرەسە كەلدى ئالەم نەۋرۇزى،

كەچتى بەممەن زىمەرىم سوقىش قالماي قارى بۇزى»

- نەسىرىدىن رايغوزى.

لاشقان ۋە بەلكى ئاخىرقى ۋارىيانتتىكى نام - ئاتالغىسىنى ئىزاھلاشنى ئوبيېكت قىلىدۇ، خالاس. ئەگەر ھەقىقەتلەر ئېتمولوگىيىلىك ئىزاھات بىلەن ھەل قىلىنىدۇ، دېيىلىدۇ. خان بولسا ئىلىم دۇنياسى «كۆلگۈ ئەينىكى» فىگۇرلىرىغا گىرىپتار بولغان بولاتتى!

ئەنە شۇ ئېتمولوگىيە بويىچە بۇ ئىبارە شەرقىي ئىران - تاجىك تىلى تەلەپپۇزىدا «نەۋ» - يېڭى، «روز» - كۈن - سۆزدىن مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، «يېڭى كۈن» - «يېڭى يىل كىرگەن كۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا توغۇز ئوغۇز دەپ تەرىپ-لەنگەن غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۇرناق بايراملىرىنى «مەشرەپ» دەپ ئاتىغاندەك، يېڭى يىل - بلىش باھار بايرىمىنى تەخمىنەن زارا ئاستىزىم دىنىدىن كېيىن شەرقىي ئىران - تاجىك تىلى بويىچە «نورۇز بايرىمى» دەپ ئاتاشتى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇ ئايەمنى ئۇزاقتىن - ئۇزاق «كۆك بۇرناق»، «سۇمۇلە ئايىمى»، «كۆك مەشرەپى» نامىدا داۋاملىق ئاتاپ كېلىش-تى.

«نورۇز» كاپىندارى ھەققىدە ھازىرغىچە روشەن بەلگىلىمە مەۋجۇت ئەمەس. ماقالە ياكى قامۇس ماقالىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى تولا ۋاقىتلاردا ياكى ئاتەشپەرەسلەر-نىڭ، ياكى زىربۇانزىم مۇخلىسلىرىنىڭ ياكى خارەزمى، بىرۇنى، ئۆمەر ھەبىم، ئۇلۇغبېك تۈزگەن زىچە - كاپىندارلارنىڭ يىل بېشى كۈنىنى نورۇز كۈنى قىلىپ مۇتەئەسسىپ قىلىدۇ. روشەنكى، ئېتمولوگىيىلىك ئوبيېكت - نەرسىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قېلىپ-

1. مۇقەددىمە. نورۇز - ئوتتۇرا ئاسىيا

يا تەبىئەت ئىلاھچىلىقىنىڭ يالدامىسى مۇشۇ ئىسىمنىڭ 30 - يىللىرى تۇرمۇشتىن تەتقىق قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئېتىقاد بايرام - نورۇز بايرىمى يېقىنقى قى ھاياتبەخش يىللارنىڭ نۇرئانە شولسىدا خۇددى بۇ-لۇقتۇرۇلغان «نورۇز بۇلاق» كۆز ئاچقاندەك يېڭىلىشىنى ئۆزىنىڭ قاينار مېلودىيىسى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا جىلۋى-لىنىشكە باشلىدى. ئۇ ئۆز بۇلىقىنى يوقاتقان چىمەن ۋە ئۆز چەملىكىنى يوقاتقان بۇلاق قاينا قوشۇلغاندەك خەل-قىممىز ھاياتىدا بىر قۇتلۇق پائالىيەت - نورۇز بايرىمى پائالىيىتى جۈش ئۇرۇپ چىقتى. سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزغا ئىجىر سىڭدۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋى مىللەت ئويۇشتۇرۇش كۈچىمىزگە تۆھپە قوشقۇچى بۇ خىل ئېتىقاد مەدەنىيەت پائالىيىتىنىڭ مۇنداق تېز، مۇنداق يارىشىملىق گۈل - چېچەكلەر بىلەن ئازادە جابدۇنۇپ ئۆلگۈرەلىگەنلىكىنى ئويلىغىنىمىزدا ئۇنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق قەدىمىي ئىزنالىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولۇشى تەبىئىي.

«نورۇز» ئاتالغىسى خۇددى «مۇقام» ئاتالغىسىغا ئوخشاش ئۆزى ئىپتىدا بولغان ۋاقىتتا مەيدانغا چىققان ئەمەس! كىشىلەر تارىخىي ھەقىقەتلەرنى تېپىشقا تەشەل-گەندە، ئېتمولوگىيە (لۇغەت مەنبەسى) ئىلمى بۇ ئوبيېكت-تىنىڭ تارىخىي ئىسمى مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا ھەر قاچان ئاجىزلىق قىلىدۇ. روشەنكى، ئېتمولوگىيىلىك ئوبيېكت - نەرسىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قېلىپ-

ئۇنى دېھقان يىلى (خەنزۇ كالېندارى) بويىچە مۇئەييەن-
لەشتۈرۈشتى.

ئېيتىش كېرەككى، نورۇز، نورۇز - ئالدى بىلەن تەبىئەت بايرىمى. بۇ ھەقتە ئىران تارىخچىسى ئازېرگشا- سىب ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئىران يوسۇن مىراسلىرى» ھەققىدە (ئەين بەرگۈزارى چەشئەخەيئى ئىرانى بەشتان) ناملىق ئىسىرنىڭ 56 - بېتىدە بۇنداق يازدۇ: «نورۇز - باھار كۈنى، ئورمۇزدا كۈنى ... گۈل ۋە خۇش بۇي گىياھلار مەۋسۈمى ... نورۇز - تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇلۇغ بايرىمى. بۇ چاغدا باھار شامىلى دالا ۋە ساھىللارنى بېشىللىققا پۈركىدۇ. ئۆلگەن، چىرىگەن نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ، تەبىئەت يېڭىباشتىن ئۇستىلىش كېلىدۇ»¹. شۇنداق ئىكەن، نورۇز ھەممە تەبىئەت سەنئىتىگە بىرلا كالېنداردا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىزچە، جەنۇبىي جۇڭگودا يانۋار - فېۋرال ئايلارىدا باھار بايرىمى قۇتلۇق-لانغانلىقى بىلەن، قەدىمكى شىمالىي دىيار، ھون خەلقى-رى ئارىسىدا ئاپرېل - ماي ئايلارىدا «ئەجدىھا بالق» شەھىرىدە يېڭى يىل بايرىمى ئۆتكۈزۈلدىغانلىقى، چارۋىچى-لار قوي - يىللىقلىرىنىڭ ھېسابىنى ئالدىغانلىقى، لايدىن ياسالغان كونا بەخت مۇئەككەللىرىنى چېكىپ، شۇ لايدىن يېڭى يىللىق بەخت مۇئەككەللىرى ياسايدىغانلىقى بۇنىڭ بىر دەلىلى، بۇ ھەقتە «تارىخنامە»، «شىمالىي جۇ كىتابى»، «ۋىيىنامە»، «سۈيىنامە» دىستۇرلىرىدا كۆپلەپ قىت قىلىنغاندىن تاشقىرى «تۇرپان تېكىستلىرى»دىكى ئۇيغۇرچە بۇددا ۋە مانىخ دىستۇرلىرىدىمۇ مول مەنبەلەر ساقلانغان. 1863 - 1878 - يىللىرىغىچە شىنجاڭدا تۇ-رۇپ «غەربىي زېمىن ھەققىدە نەزمىلىك بايان» ناملىق تۆت جىلد كىتاب يازغان شاۋشۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلدىغان نورۇز بايرىمىنىڭ خەنزۇلار قوللانغان دېھقانچىلىق يىلى ئاساسىدا ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ، مۇن-داق بىر نەزم يازغانىدى:

«ئۇندا شاتلىقلار تۈگەل ھۈنەر - ماھارەت بەيگىسى،
دوغا تىككەن زەر ۋە تىللا بەيگىلەر ئىنتايىنچىسى.
يەل تۇتۇپ، چېلىش قىلار پالۋان يېگىتلەر تۇشمۇ -
تۇش،
تاللىنۇر پالۋان ئارا مەيدان بويىچە نوچىسى».

ئۇ كىتابغا «ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى يىلى جۇڭگو ئايلارىغا ئاساسلانمىغان» دەپ ئىزاھات يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنداقتا «نورۇز» قايسى كالېندارغا ئاساسلانغان؟ شۈبھىسىزكى، زارا ئىستىزىم ئېتىقادىدىن ئىلگىرىلا شە-كىللىنىشكە باشلىغان ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا خەلقى-رىنىڭ 12 ئايى ئۆكەكتىكى 12 ھابۇان ياكى نەرسە نامىدا ئاتايدىغان ۋە قىيا سۈرەتلىرىدىكى ئاسترونومىيەلىك تامغىلاردا تەكرار گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئىپتىدائىي توتېمىز تەقۋىمچىلىققا ئاساسلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇ ھازىر-قى ئىران دىيارىدا قوللىنىۋاتقان ئاي كالېندارى - قەمە-رىيىگە ئوخشامايدىغان، ئىپتىدائىي شەكىلدىكى شەمسىيە كالېندارىغا ئاساسلانغان. زارا ئىستىزىم بۇ خىل ئىپتىدائىي قۇياش كالېندارىنى قوبۇل قىلدى²، بىراق ئاي ناملىرىنى بىرلەمچى نەرسە (زات) نامىدىن ئىككىلەمچى ئابىستىراكت سۈپەت ئىبارىلىرىگە ئالماشتۇرۇۋەتتى.

روشمىكى، قۇياش ئىلاھىغا قوشۇمچە تەڭرىلەر قاتا-رىدا ئەمەس، بەلكى بلىش تەڭرى سۈپىتىدە ئېتىقاد قىلغان خەلقلەردىن كونا مىسىر (ئېگىپت) لىقلار، ھەمدە مەركە-زىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلرى مەشھۇر ئىدى. ۋەھالەن-كى، قەدىمكى مىسىرلىقلار 2 - پىرئۇن سېخىمىدىن باشلاپ قۇياش ئىلاھى «را»غا بولغان ئېتىقادىنى يىرئە-ۋىنىنىڭ شەخسىي ئېتىقادى قىلىپ قويغان ۋە «ئامون» ، «مائون» ، «ماتامونك» ئىلاھلىرى تەسىرىدە «را» نىڭ نوپۇزى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسا، ئەكسىچە مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلرى بۇ خىل تەبىئەت ئىلاھچىلىقى قاراشلىرىنى شامانىزىم، زارا ئىستىزىم ۋە مانى دىنى ئۇس-تۈنلۈك ئالغان پۈتكۈل دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە كەمكۈتسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدى.

بۇ توغرىلىق ئا. دوروشىنكو «ئىراندا ئاتمىشپەرمە-لىك» ناملىق كىتابىدا، زارا ئىستىزىم ئۆز قاراشلىرىنى قۇياش كالېندارىغا ئاساسلىنىپ شەرھلىگەنلىكىنى، بۇ چاغدا بۇ جايلاردا مىسىرلىقلارنىڭ قۇياش كالېندارى بول-مىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، زارا ئىستىزىملىق قۇياش كالېندارى مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار-نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇنىڭغا

1. ئا. دوروشىنكو: «ئىراندا ئاتمىشپەرمىلىك»، موسكۋا، 1982 - يىل رۇسچە نەشرى، 71 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى.
2. «تۇرپان تېكىستلىرى» دە سوندى كالېندارى «NewsRdic» (نەۋىسرىپ) دەپ ئىستېمال قىلىنغان.

دىن ھىندىقۇش چوققىلىرىغىچە بولغان بىپايان زېمىن ئىپتىدائىي ئىنسان گۇرۇھى ۋە باشلانغۇچ توتېمىزلىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ كونا ئايرىدەگاھلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئومۇمەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقىچە تەبىئىي غارلاردا قۇياشقا تەلپۈرۈپ، ئوتقا سېغىنىپ كەلگەن ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرى بىر قەدەر ئىلگىرىلا برونزا قوراللار ۋە ئاتلقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىختىراچىلىرى بولۇپ مەيدانغا چىقىشتى. غار ۋە قىيىلار ئات، بۈگۈسۈن (چاق)، قاققا (ھارۋا) ۋە ئاي - كۈن تاغلىرىنى سىزىپ قالدۇرغان بۇ خەلقلەر دائىمىي يۆتكىلىپ تۇرۇش تۈپەيلى «ئالتۇن قوزۇق» يۇلتۇزغا قاراپ تەرمپ بەلگىلىش، تەرمپلەرنى رەڭ بىلەن بەلگىلىش، ئىسىرلەرنى مۆچەلگە، يىلنى 12 بۇرچقا (12 ئۆكەك، 12 راش) قاراپ پەسىل ۋە ئايلازغا ئايرىش ۋە ئۇنى بىۋاسىتە ھايۋان ياكى بۇيۇم نامىدا كۆنكەرت ئاتاش، پالنامە (كۆرۈم)، چۈش جوراش قاتارلىقلارنى خېلى ئىلگىرىلا دائىمىي تۇرمۇشنىڭ ئەمەلىي كۈنتەرتىپى قىلغانىدى.

قۇياشقا چوقۇنۇش ئارىشان ئانتروپولوگىيىسى ۋە تۈركىي ئىتولوگىيىسىگە ئالاقىدار ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلرى ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولۇپ شەكىللەندى. قۇياش - بىر قاراش تىلا ياز ۋە قىش ئىككى پەسىلدەك بىلىنىدىغان بۇ كەڭ زېمىندا ھايات سىمۋولى، مال - چارۋا سىمۋولى، تۆت ئادۋ - تۆت قۇت ئىۋىدىكى ئانا ئەڭرى نوپۇزىنى تىكلەگەندى. قىيا رەسىملىرىدىن بىز ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي مۇراسىملارنىڭ كۈنگە سىغىنىش مۇراسىمى بولغانلىقىنى، ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇل پىرلىرىنىڭ كۈنگە تالاۋىت قىلىش ئالامەتلىرى بىلەن تولغانلىقىنى كۆرىمىز. ① بولۇپمۇ چوغاي تاغلىرىدىكى قۇياشقا چوقۇنۇۋاتقان يالتۇز ئەر-كەكنىڭ تەسۋىرى، پەرغانىدىكى سايمالتلىش قىيالىرىغا سىزىلغان قۇياشقا تالاۋىت قىلىپ پىرى ئۇسۇلى بىلەن مۇراسىم ئۆتكۈزۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ تەسۋىرى، قازاقىس-

بىقەن شەرقىي ئىراندا شەكىللەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ②. ئا. دوروشېنكو ئۆز كىتابىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، زارا ئىستىزىم دىنىدىكى بلىش ئەڭرى «ئاخۇرۇمادا» (ئۇيغۇر-لاردا ئورمۇز) ③ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلرىنىڭ قۇياش (كۈن تەڭرىسى مىترادىن ئۆزگىرىپ ھاسىل قىلىنغان دېسە، ئۇ ئىبۇ رەمھان برونى (63 - بەتتە) ۋە ئۆمەر ھەبىمالارنىڭ (68 - بەتتە) يىل بېشىنى بەلگىلەشتە قۇياشنىڭ «قوزى» (ھەمەل) بۇرچىغا توغرا كەلگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئەڭ قىممەتلىكى شۇكى، ھەتتا زارا ئىستىزىم مۇقەددىس كىتابى «ئاۋىستا» دىمۇ نورۇزنى قوزى بۇرچى بىلەن باشلىنىدۇ دەپ يېزىلغان. ④. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا قىش ئاخىرىنى يىلىق (ھوت) بۇرچى، يىل بېشىنى قوزى (ھەمەل) بۇرچى بىلەن ئاتا كەلگەن. ⑤.

يۈسۈپ خلىس ھاجىب «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا: «ياشاق ياندى بولغاي يانا ئورنىغا، بالىق قۇيرىقىدىن قوزى بۇرنىغا» (قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا، يىلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا) دەپ يازسا، رايغوزى:

«كۈن ھەمەلگە كىردى ئەرسە كەلدى ئالەم نەۋرۇزى، كەچتى بەمەن زىمەرىم قىش قالمىدى قارى بۇزى» (كۈن ھەمەلگە كىرگەندە نەۋرۇزى ئالەم باشلىنىدۇ، بەمەرمەندەك قىش كېتىپ قار-مۇزلىرىمۇ تۈگەيدۇ) دەپ يازغان.

نورۇز - نوقۇل تەبىئەت بايرىمىلا ئەمەس، ئۇ خېلى ئۇزاق بىر زامان قۇياشقا، ئوتقا ۋە يورۇقلۇققا بولغان دىنىي ئېتىقاد تۈسىنىمۇ ئېلىپ كەلدى، بۇ زارا ئىستىزىم-دىن ئىلگىرىكى قۇياشقا چوقۇنۇش - تەبىئەت ئىلاھچى-لىقى شەكىلدە ئىككى بلىشۋىچى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. شۇنى ئالدى بىلەن قىيەت قىلىش ھاجەتكى، ھىڭ-گان تاغلىرىدىن ئورال تاغلىرىغىچە، جەنۇبىي سېبىرىيە-

① يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت.
 ② 924 - 925 - يىللاردىكى گەنجۇ سېرىق ئۇيغۇرخانىنىڭ ئىسمىمۇ ئورمۇز ئىدى.
 ③ ④ يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت.
 ⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» گە قارالسۇن.
 ⑥ ئاپتونۇمىڭ «شىنجاڭ داشۇ ئىلمى ژۇرنىلى»، 1992 - يىللىق 1 - سانغا بېسىلغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادى» ناملق ماقالىسىگە قارالسۇن.

شۇ خىل خەلق بەزمە قوشاقلېرىدىن بىرى، كۆرسەت-
كەندە بۇ بىر قوشاقنى خاتىرىلىگەن.

«ئۇرۇق باشى قازلاپۇر،
ساغراق تولۇ كۆزلەپۇ.
ساقىنچ قوزى كەزلەپۇ،
تۇن - كۈن بىلە سەۋنەلم»

بۇ قوشاقنىكى «مەي ئۇرۇقلىرى غازدەك تىكلەندى،
قەدەملەر كۆزى مەيگە تولدى» دېگەن سۆزدىن كېيىنكى
جۈملىدىكى «قوزى» ئىبارىسى ئەگەر «قوزى يازغى يۇل-
تۈز باسا ئود كىلۇر» (قوزى باھار يۇلتۇزى، ئارقىسىدىن
كالا كېلىدۇ) دېگەندىكىدەك باھار باشلانغان ئايىنى ئىپادى-
دىلىسە، ئۇ چاغدا بۇ قوشاقنىڭ ھەقىقىي يېشىمى مۇنداق
بولدۇ.

(ئۇرۇق بېشى غازدەك تىكلەندى،
قەدەمدە مەي يېلىق كۆزى بولدى.
كەلدى ئارقىدىن قوزى كۆرۈنۈپ،
كەل يار كۈن - تۇن ئويناپلى ئىمىدى.)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، بۇ نورۇز قوشاقلېرىدىن بىر
نەمۇنە بولغان.

2. نورۇز بايرىمى ۋە زارا ئاستىرىزم ئېتىقادى

ھەممىگە ئايانكى، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا قەدىمى
قىرغىقى قەبىلىلىرى ئۆز تارىخىدا كۆچۈش ۋە يۆتكىلىش
ھادىسىسى، قوشۇلۇش، بۆلۈنۈش ۋە قايتا تەشكىللىنىش
ھادىسىسى، دىن ۋە ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئالماشتۇرۇپ
تۇرۇش ھادىسىسىنى شۇنداق تەكرار، شۇنداق تىپىك
گەۋدىلەندۈرىدۇكى، ئۇنى ئېتنولوگىيىدىكى گولېستىرىم
ئېقىمى قانۇنىيىتى دېيىش مۇمكىن! شەرقتە يۈرۈش قىل-
خان دارا ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل
ھالاكىتىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە، سۇمىرلار، ئارىيانلار،
سكىتاي - ماساگىتلار، ھون ۋە ئاۋارلار، سالىجۇق ۋە
مۇڭغۇللار، ئەڭ ئاخىرى تۆمۈرلەك ۋە بابۇر چەۋىندازلىرى

تاندىكى تامخالىق يالپاق قىيالىرىغا سىزىلغان ھەيۋەتلىك
تاغ تېكىسى (ئالەم) ئۈستىگە دەسسەپ تۇرغان توققۇز
نۇر ھاقتىلىق قۇيلىش ئىلاھى تەسۋىرى بۇ جەھەتتىكى
ماددىي ھۆججەتتۇر. ئېلىمىز يىلنامىلىرىدە بۇ جەھەتتە
روشن ئۇچۇر بېرىلگەن.

خۇددى قىيا تاشلارغا يۇمىلاق كۈن شەكلى چۈشۈ-
رۈلگەندەك جەسەت¹ قەبرىگاھلىقلىرىمۇ نۇرلانغان قۇيلىش
سىمۋولىدا ئەتراپلىرىغا چىمبەرسىمان بىر قانچە قات قو-
رۇق قېقىش² ياكى تاشلار تىزىش بىلەن بەجا قىلىنىدىغان
بولدى. قوللىرىغا مەشئەل - چەلپەكتوزلار كۆتۈرگەندەك،
قىيالار - ئادەم ۋە مال - چارۋا شەكىللىرى يېنىغا
پىنئۇتقان ئوت سېمىسى بولغان «³» نامغىسى چۈشۈ-
رۈلىدىغان بولدى. يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن لايدىن
بەخت مۇئەككەللىرى ئوبرازى ياسىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ-
رۇقداش قەبىلىلەر ئات - قۇلان قوربانلىق قىلىپ، غار
تاللىرى ۋە قىيا تاشلارغا يېڭى چىققان ئاينىڭ، يېڭى
كۆتۈرۈلگەن كۈننىڭ نامغىسىنى چېكىپ، دەسلەپكى يىل-
نامە ئەنئەنىسىنى باشلىدى.

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دىنى، مەدەنىيىتى،
فولكلور ئەنئەنىلىرىنىڭ سالماقلىق بىر قىسمى ئىپتىدائىي
قۇيلىش ئىلاھچىلىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

مۇشۇ ئادەت قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى دەۋرىدە «كۈن
تۇغىش»، «ئاي تۇغىش»، «كۈن تېكىن»، «ئاي
تېكىن» سەلتەنەت ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، جۈملى-
دىن «كۈنچى»، «كۈنەس» توپونوملىك ئىسىملارنىڭ
شەكىللىنىشىگە يول ئېچىپ بەردى.

كۆك (سۈمۈلە) مىشرىپى - ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك
مەدەنىيەت چىشمىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىپتىدائىي تې-
رىقچىلىق ئالامەتلىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ مۇنا-
سىپ پەسىللىرىنىڭ بىرىدە ئانا - بوۋىلىرىمىز ھاياتىغا
يېڭى ھۆسن قوشتى. بۇ تېخى زارا ئاستىرىزم دىنى شە-
كىللىنىپ ئۆلگۈرمىگەن، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى شەرقىي
ئىران ۋە ماۋرەننەھرگە قەدىم قويمىغان، ھېرىدوتۇس،
سترابون، كورتسىي رۇق، ئوررىئان، پولىتارىخ قاتارلىق
تارىخچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ خۇددى
گرېتسىيىدىكى «دىئونۇس بايرىمى» دەك مەشرەپ
(Mayxrab) بايراملىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە تېخى قە-
لەم تەۋرەتمىگەن چاغلار ئىدى. «دىۋان لۇغەتت تۈرك»

① كۆكتوقايدىكى نامياتلىق، پەرغانىدىكى سايئاتلىق قىيا رەسىملىرى بۇنىڭغا مىسال.
② لوپنۇردىن تېپىلغان يەتتە قاتار چىمبەرسىمان قوزۇققا ئورالغان كونا قەبرى، ئۇنىڭغا مىسال.

ھىيەت كىتابى «ئاۋىستا» نىڭ «ياشتا» قىسمىدا، يەنە «تورا» ئىبارىسى ئاستىدا بارلىق سىكىتاي (ساك، ماسسا-گىت) قەبىلىلىرىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن، ⑤ ساكلارنى بەزى تارىخچىلار پەرز بەلەنلا ئېيتقاندىمۇ قانداقتۇر ئىران-نى خەلق دەپ ئىسمى، بەلكى تۇران دىيارىدا ياشىغۇچى جەڭگىۋار تۇرلار دەپ تىلغا ئالغان.

زارائىستىزىم دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ قەدىمكى قۇبۇلىشى ۋە ئاتىشى ئېتىقادىنى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئائىمىزلىق (رېمبۇننەۋىي) شەكىلىدىن ئاستىراكتلاش-قان دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك باسقۇچىغا كۆتۈرگەندە، يېڭى يىل نورۇز كالىندارى ۋە نورۇز بايرىمى پائالىيەتلىرىگە يېڭى تۈس ۋە مەزمۇنلار بېغىشلىدى. ئىبۇلقاسىم قىردەۋىسى «شاھنامە» دە گەرچە جەمئىيەت زامانىدا نورۇز بايرىمى رەسمىي جاكارلانغانلىقىنى تەسۋىر-لەپ:

«جاھانغا نۇز - زىيا ساچار پادشاھ،
بۇ نەۋرۇز كۈنى بولدى تەخت ئۆزۈمجا.
يىغىلدى ئۇلۇغلار، ھەممە شاد خۇس،
مەي، ئۇسسۇل بىلەن چالغۇ تاپتى خۇرۇش».

دەپ تىلغان ئالىسىمۇ، ئەپسانىۋى پىشاللىقلار پادشاھلىقى دەۋرىدە تېخى زارائىستىزىم دىنى شەكىللەنگەنىدى. بۇ ئۇلۇغ ئىران پۈتۈنلۈكىگە جەمئىيەت ۋە نورۇز تەسۋىر-رىتى خەلق رىۋايەتلىرىدىن ئالغان. غەيرىي يازما رىۋايەتتە قۇرغاقچىلىققا دۇچ كەلگەن پادشاھ جەمئىيەت قاتال قازدۇ. رۇپ، سۇغا مەدھىيە ئوقۇلغان نەغمەنلەر ئۇيۇشتۇرغان، دېيىلگەن.

قىردەۋىسى رىۋايەتلەرنىڭ بىر خىل بولماسلىقى ئال-دىدا ئىككىلەنگەن ۋە ساسانىيلارغا مەنسۇپ «بەھرىم گور»، «خۇسراۋ پەرۋىز ۋە شىرىن»، «يەزدىگىر پادشاھ-لىقى» داستانلىرىدا نورۇز ھەققىدە مۇنداق توختالغان:

«ئول مۇشكۈبۇي پەردەسىن يايغاندا ئالەم،
ئەنئەرىگە بېكىتتى يۈزدىن قۇبۇلىش ھەم.
يەنە شتاب ئەيلىپ بۇ چەرخى گەردۈن،
فەراغەت ئۇيغىدىن ئۇيغىدى مەنۇن»

قارا دېڭىز ساھىلى، مىسىر دىيارى، رىم ئىمپېرىيىسى، مىسوپوتامىيە ۋادىسى، ئىلىم ئېگىزلىكى ۋە ھىند دەريا ۋادىلىرىغا مەڭگۈلۈك ئېتىنىك ھۇجۇم ۋە مەدەنىيەت ئۆز-رۇقلىرى چېچىپ كېتىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلال-غان ئىسمى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئۈچ مىڭىنچى يىللار بېشىدا تىگر - ئېۋفرات ۋادىسىدا تۇنجى «شەھەر قەئە» مەملى-كىتى قۇرغان سۇمىرلىقلار قەدىمكى مىسوپوتامىيە ئەپس-لىرىدا تۇپان بالاسىدىن كېيىن پەيدا بولغان خانلىق دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. رىئو - سودرا (ئوتتا پەچ-چىم) نامىدا ئاتالغان سۇمىر قەھرىمانىنىڭ ئىسمىمۇ ئار-شان تەلەپپۇزلىرىغا ئوخشايتتى. بۇندىن تۆت مىڭ ئالتە يۈز يىل ئىلگىرىگە مۆلچەرلەنگەن سۇمىر قەبىلىلىرىدىن چىققان تۆت چاسا تاغار شەكىللىك قوپال يۈك توقۇلما كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن مېتاللار تارىخچىلار ئارىسىدا سۇمىرلىقلار بۇ كان قەزىلىمىسى بول-مىغان ھەم ھاۋاسى ئىسسىق دىيارغا ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن دېگەن قاراشقا ئاساس سېلىپ قويدى.

شىمالىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە ئىلىم ئېگىزلىكىگە قىسمەن كۆچۈشلىرى ھىندىستان ۋە ئىران ئاھالىسى تارىخىدا يېڭى ئېتىنىك قاتلام تەشكىل قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى ئەسىرنىڭ باشلى-رىدىلا سىكىتاي (سىكىف) چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ۋە كىچىك ئاسىيا زېمىنىنى ئەگىپ غەربىي ئاسىيا زېمىنىدا پەيدا بولغانىدى. ئاسورىيە پادشاھى ئاسارخادون گەرچە قىزىل دېڭىزدا تولۇم كېمىلىرى بىلەن دەيدىمە قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، سىكىتاي چەۋەندازلىرى سەركەردىسى پارتا تۇڭغا ئۆز قىزىنى بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئىلىم ئېگىزلىكىدە «شاھنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئەپراسىياب (ئالب ئەرتۇڭا) بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پەيدا بولۇپ قالدى. زارائىستىزىم ئېتىقادى مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك تېرىقچى-لىق ۋە ئولتۇراقلىشىش ھادىسىسىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك ئىپادىسى ۋە ھامىيىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

ئۆز سەھىپىلىرىدە ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەن گىرشا-سىپ بىلەن ئەپراسىياب سۆزلەنگەن زارائىستىزىم ئىلا-

① «ئۆزبېكىستان سىس ر تارىخى»، 1956 - يىل نەشىرى، 1 - توم، 59 - بەتكە قارالسۇن.

② نا. دوروشېنكو: «ئىراندا ئاتىشپەرەسلىك»، 11 - بەتكە قارالسۇن.

③ «شەرق يۇلتۇزى»، 1983 - يىل، 9 - سان، 149 - بەت، نەشىرى يىلانمىسىگە قارالسۇن.

«نەۋرۇزدا سالدېلار ئۇ شۇل جامىنى،
شادلىقتىن ئايرىتىپ ئول بەدكامىنى.
ئول جامە ئۈستىدە مەجلىس قۇردىلەر،
مەي ئىچىپ، كۈي تىڭلاپ ساپا سۇردىلەر.»

«پەقەت سادا چاغدا نەۋرۇز پەسلى،
مۇيەسسەر بولار ئىدى بۇزگۇزار نەسلى.»

ئىسلى ئىران ئەپسانىلىرىدە ساسانى پادىشاھلىرىدىن
پېروز زاماندا قۇرغاقچىلىق ھەددىدىن زىيادە بولغانلىقى
ئۈچۈن، پېروز پادىشاھ ئادارخوررا تېغىغا چىقىپ بلىش
تەڭرى ئاخۇرمازادىن ياشۇر-يېغىنى تىلگەن. نەتىجىدە
ياشۇر ياتقان. پېروز بۇ تاقتا «قام - پېروز» ناملىق
ئىبادەتخانا سالدۇرغان. بۇ «پېروز ئۈمىدى» دېگەندى،
دېيىلىدۇ. ۋەھالەنكى، «قام» قامان-شامان ئېتىقادىدىكى
ئىبارىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. «شەرھى ئاسامىل مۇسلىمىن»
دا ئېيتىلىشىچە، شامان باقىشى-پەيغەمبەرلىرى ئىچىدە «ئا-
مان»، «ئۈمىد»، «جىسم»، «ئەركىل»، «دېۋىل»،
«تابىر»، «ياۋقە» قاتارلىقلار بولغان.

زارائىستىزىم دىنى ئىجادچىسى ئوستىرا ئوتتۇرا ئا-
سىيا قۇياش ئېتىقادىغا ئاساسلىنىپ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا
ئاسىيا تورانى خەتلەر تۇرمۇش ئادەتلىرىگە ئايىنىپ ئۆز
قاراڭغۇلىرىنى تەشكىللىدى. ئۇ «ئاۋىستا»دا توران ئاھالى-
سىنىڭ ئەم بلىش تەڭرىنى قۇياش، ئايال بلىش تەڭرىنى
يەر- سۇ دەيدىغانلىقىنى ئەكس ئەتكۈزدى. بۇ ئۇنىڭغا
زامانداش تارىخچى سترابوننىڭ: ماساگىتلار قۇياشنى
تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدۇ، دېگەن قاراڭغۇلىرىغا
ئوخشايىتى. ئوستىرا توران زۇننىلىرىدىكى قوش ئۆركەش-
لىك تۆگە ۋە ئىراندا چەكلىنىدىغان ئات قىمىزى، كالا
گۆشى يېيىش ھەققىدە راۋان سۆزلىگەندى. بىراق ئەم-
مانلار - ئىران ئىمپېراتورلىرى زارائىستىزىم قۇياش كا-
لېندارىنى قوبۇل قىلمىدى، يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتەشىپ-
رەسلىكىنىڭ مۇھىم ئىستىقامەتكە بولۇپ قالدى. ئېھتى-
مال، ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە ئويۇشقان قەبىلىلەر
ۋە خەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىكەنلىكىنى يېڭى يىل بايراملىرىنى
شۇندىن كېيىن «نورۇز» نامىدا قايتا ئاتىغان بولۇشى
مۇمكىن.

ئەڭ كونا زارائىستىزىم قۇياش كالېندارى بويىچە
نورۇز كۈنى كېچە - كۈندۈز - تەڭشەلگەن كۈن (ھازىر-
قى كالېندار بويىچە بىر قەرنەدىكى چوڭ - كىچىك
يىللارنىڭ 9 - 21- مارت ئارىسىدىكى كۈنلىرىدىن بىرى
قىلىپ بېكىتىلدى. بىر يىل 365 كۈن دەپ قارالغان

ئىكەن بويىچە، كونا يىلغا 360 كۈن توشۇپ، يېڭى يىلغا
5 كۈن قالغاندا نورۇز پائالىيىتى باشلىنىدىغان، بۇ چاغدا
بارلىق ئاتەشپەرەسلەر بىر قانچە قاچىغا بۇغداي، ئارپا ۋە
مىش تېرىپ، ئىسسىق جايدا ئۆستۈرۈشەتتى، ئۆيىنىڭ تۆت
بۇلۇڭىغا تۆت جايغا ئوت قالاپ، «ئاۋىستا»دىكى قىرائىت
سۈرىلىرى ئوقۇلاتتى، ئۆيگە قۇياش نورىغا قارىتىپ ئەي-
نەك تىكلەپ قويۇلاتتى، بەش كۈن تولۇپ، يېڭى باھار
كۈنى - نورۇز كۈنى كىرگەندە ھېلىقى ئەينەككە چۈش-
كەن نۇر ئارقىلىق كۆرۈپ، روھلىنىپ، حاجىقۇلار چېچىد-
شىپ بىر - بىرىنى تەبىرىكلەشەتتى. شۇندىن باشلاپ
نورۇز بايرىمى - ئاخۇرمازدا (ئورمۇز) تۇغۇلغان كۈن
بايرىمى ئۆيىدىن سىرتقا كېڭىيىپ 12 كۈن داۋام قىلاتتى.
13 - كۈنى ھەممە كىشى بۇ كۈننى ئىختىرا مەنبۇ
(ئىخىمەن) دېۋە كېلىدىغان بەختسىز قارا كۈن ھېساب-
لاپ، قايتىدىن ئۆيلىرىگە كىرىشۈۋالاتتى.

«ئاۋىستا» كىتابىدا بىر يىلدىكى 12 ئاي ناملىرى
ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى كالىنداردىكى كونكرېت ھايۋان ۋە
بۇيۇم ناملىرىدىن ئاخۇرمازدا سۈپەتلىرىنى تەسۋىرلەيدى-
غان ئابىستىراكت - روھانىي ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان.
بۇ ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەشكۈچى يەنە
بىر دەلىلدۇر. مەلۇمكى، ئابىستىراكت - دىنىي ئېلاھىيەت-
چىل ناملار كېيىنكى تەسۋۈۋۇر يالداملىرىدىن باشقا نە-
سە ئەمەس! سېلىشتۇرما مۇنداق:

- ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى كالىنداردىن: ئاۋىستا كالېندارىدا:
- 1 - قوزى فەرۋىسى ياكى فەرۋەردىن (ئالەم روھى)
- 2 - ئۆي (كالا) ئىشەۋىشقا (ئارتا يۇلتۇز نۇرى)
- 3 - ئەرمەندىز (قوشماقلاپۇمەتت (سالامەتلىك ئىلاھى)
- 4 - قوچق (قىسقۇچ پىغا) تىشتىرىيە (بۆرە يۇلتۇزى)
- 5 - ئارسلان ئامېرىتات (ئۆلۈمىس روھ)
- 6 - بۇغداي بېشى (توختام، نۇر ۋە ئاسمان ئىلاھى)
- 7 - تارۋزا (ئۆلكۈ) ئاپو (سۇ ئىلاھى)
- 8 - چايان ئادار (ئوت)
- 9 - يا دانۇش (ياراتماقلىق ئاخۇرمازدا بەلگىسى)
- 10 - ئوغلاق
- 11 - سۇغا (كۆنەك) ۋاندۇماناخ (ياخشى پىكىر)
- 12 - يىلىق سېپىنتا ئارماتى (مولايىم، ئەدەبلىك)

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، بۇ سېلىشتۇرما پەقەت
ئاي ناملىرى سېلىشتۇرمىسى بولۇپ، ۋاقىت تەتقىقاتلىقى
سېلىشتۇرمىسى ئەمەس. «جۇنامە. غەربىي دىيار تەزكىرە-
سى» 30 - جىلدى بىلەن «كونا تاڭنامە» 198 -
جىلدىدا: پېرسىيىدە (ئىراندا) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

مۇئەييەن قاراتمىسى قىلمىغانىدى. ئۇلۇغبېگ زىچەلىرىنى كرىگورىيان تولۇقلىدى.

نورۇز ھەقتىدە خوجا ئابدۇللاھ مۇھەممەت ئىمىن ئەلى ئەل ئىمىن ھەسەن بىننى بەشەر ئەل ھەكىم ئەت تېرمىزى (قىسقارتىلمىسى خوجا ئەلى تېرمىزى، 859 - 932) «نەۋرۇزنامە» ناملىق تەسەۋۋۇپ ئىمىرى يېزىپ، ھەر يىلقى نورۇز ھەپتىسىنىڭ قايسى كۈنى كىرسە شۇ يىلقى ھالەت قانداق بولىدىغانلىقى ھەقتىدە توختالغان. بۇندىن باشقا ئۇ يەنە ھەر بىر نورۇز قايسى مۆچەل يىلى كىرسە شۇ يىلقى ھادىسىلەر توغرىسىدا «رسالەئى سالنا. مە» ناملىق ئەسەر يازغان.

3. نورۇز بايرىمى - ئۇيغۇر ئېتىقادى

مەدەنىيەتنىڭ تەۋەرىۋك تەركىبى

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە ئېتىقادى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان غەربىي دىيار ئاھالىسى مەدەنىيەت تارىخىدا نورۇز ئىككى ئاساسىي باسقۇچنى - ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرنى باش تىن كەچۈرۈپ كەلدى.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بۇدا ۋە مانىزم ئېتىقادى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر قەبىلىرى يەنىلا قۇياش ئېتىقادى ۋە ئاتەشكە سېغىنىش ئالامەتلىرىنى ئەينى زامان دىنىي ئېتىقادى ۋە تۇرمۇش فولكلور قاتلىمىغا سىڭدۈرۈپ كەلدى. ئۇلار زارا ئىسترا دىنىنى «زىرۋىچ»، مېترا، مىررا ئىلاھلىرىنى «تەڭرى ئوغلى ئېر سەزىمىن»، ئاخرومازدا ئىلاھىنى «ئورمۇز بۇرچان» دەپ ئاتاشتى. موللېر ئېلان قىلغان تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە بۇدا تېكىستلىرىدە: «بىزنىكا تاپىنغۇ يۈكۈنگۈ ئېردىنى»، «بۈگۈن كۈنگە تېگى موغۇقلار ئوتقا تاپىنماق تىلتاغى بۇ ئېرۇر»، «بىزگە تېۋىنىش، يۈكۈنۈش ئادەت»، «بۈگۈن كۈن سىماسى بولغان ئوتقا چوقۇنماق خاھىشى مۇنداقتۇر» دېگەن جۈملىلەر ئۇچرىسا، لېكوك تۇرپاندىن تاپقان ئۇيغۇرچە مانى دۇئاسىدا: «يورۇقلۇق بىلەن تۆت تادو قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ئورمۇزدىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان» دېگەن سۆزلەر پۈتۈلگەن.

بىز شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، كېيىنچە سۈي - تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدە غەربىي دىيار باھار - نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ چاڭئەن، لويياڭ، لياڭجولاردا

يېڭى يىل باشلىنىدۇ، دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتەمۇ 1 - ئاي (قوزى)، 6 - ئايدا توغرا كېلىپ قالغان. مېنىڭچە، بىز كۆپ ھاللاردا نورۇز بايرىمى بىلەن ئىسسىق ۋە قۇرغاق ئىراندا 6 - ئايدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سۇ تەلەپ قىلىش بايرىمى «ئەبىرى زاغان» (ئەفرىدىغان، دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) نى ئارىلاشتۇرۇپ قويساق كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا: «مەنتارىق ئاتلىق قوزى چېچەك» مەنتارىق ئاتلىق بلىش باھار گۈلى. «ئالتۇن يارۇغ» دا، «قوزى يازغى بۇلتۇز باشى ئود كېلۇر» (باھار بۇلتۇز - نىڭ بېشى قوزى، كەينىدىن كېلىدىغىنى كالا. «قۇتادغۇ بىلىك» دە) دېگەن سۆز بىلەن بىللە يەنە قوزى سۆزىنى «سۆيۈملۈك» مەنىسىدە ئىشلىتىش ئومۇملاشقان. ئارغۇلار يەنە قوي، قوزنى «قۇن» دەپ، قوي ئاران تۇتىدىغان تارچىلارنى «قونجىرا» دەپ ئاتاشتى.

ئىسلامىيەتنىڭ ساسانىيلار پادىشاھلىقىنى ھالاك قىلىشىغا ئەگىشىپ زارا ئىستىزىم ئالامەتلىرىگە بەرھەم بېرىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىلى (847 - 861) دەۋرىدىن باشلاپ بۇ خىل «كۇتقار» كالىپنار رىجىسىگە قارشى يېڭى كالىپنار تەقۋىملىرى بەلگىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. مۇسا خارەزمى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئۆمەر ھەييىم ۋە ئۇلۇغبېگ قاتارلىق ئالىملار ئوخشىمىغان دەۋر - لەردە كالىپنار بەلگىلەش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئەسەر ئۆمەر ھەييىم (1048 - 1131) نىڭ «نەۋرۇزنامە» سىدىن ئىبارەت. ئۆمەر ھەييىم 33 يىلدا بىر قېتىم پۈتكۈل يىللار تەكرارلىنىپ ئۆز ئىزىغا چۈشىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ، 33 يىلنى بىر ئايلا نىما قەرنە قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭچە، 33 يىل ئىچىدە 25 يىل 365 كۈندىن، 8 يىل 366 كۈندىن بولۇپ، ئۇلار 8 - ، 12 - ، 16 - ، 28 - ، 33 - ، يىللار ئىدى. ئۆمەر ھەييىم قەمەرىيە ھېسابى بويىچە 22 - مارتى يېڭى يىل باشلانغان يىل ھېسابلىدى. بۇ زىچە گەرچە 1079 - يىلى ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ھەم يېڭى يىل يېشى «نەۋرۇز» ئاتالغان بولسىمۇ زارا توستىرا مۇخلىسلىرى داۋاملاشتۇرغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا يېڭى يىل بايرىمى خاتىرە پائالىيەتلىرى مەزمۇنەن تەقەب قىلىنغانىدى. كېيىنچە ئۇ - لۇغېگ (1394 - 1405)، «زىچە جەمىد كورگانى» ناملىق يېڭى كالىپنار تۈزۈپ، ھەممە يىلنى ئوخشاشلا 365 كۈن 6 سائەت 10 مىنۇت 8 سېكۇنتقا ئاجراشقان بولسىمۇ، ئۇ نورۇز بايرىمى ئىشلىرىنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ

① «ئالتۇن يارۇغ» قا قارالسۇن.

ئالىمى خۇيلان (737 - 820) «نوم سۆزلۈكلىرىنىڭ شەرىھى»، دۈمۈن چىڭشى «يۇنياڭدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى»، «بېڭى تاڭنامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى»، «جۇنامە. پادىشاھ-شۈمەندى خاتىرىلىرى»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى. 34 - جىلد نەغمە بۆلۈم»، «قامۇسنامە»، «كىتاب مەھكىمىسىنىڭ ئىسلى پۈتۈكلىرى»، «ھۈججەتلەر ئۈس-تىدە ئومۇمىي مۇھاكىمە» ۋاڭ مىڭچاڭ يازغان «دەيدىمە نامە»، «بۈيۈك ياپون تارىخى. ئەدىب نەغمىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كەڭ تەلەپ قىلىنغان. يۇقىرىقى كىتابلاردا شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋاقتىدا ئېيىرىلگەن بۇ ئوبۇتنىڭ ۋۇزېتېم زامانىدىن باشلاپ خانلىق ئىشتىراك قىلىپ، كۆرىدىغان ھالەتتە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ، كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىزاھلانغان. يۇقىرىقى كىتابلار بىردەك بۇ ئوبۇتنىڭ قىش ئاخىرلىشىپ باھار كىرىش ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلدىغانلىقىنى، ۋۇزېتېمىنىڭ شىڭلۇڭ 2 - يىلى (705) 3 - ئايدا بۇ ئوبۇن يەتتە كۈن داۋام قىلغانلىقى، جىڭيۈننىڭ 2 - يىلى (711) يىل ئاخىرىدا تاڭ شۈەندىنىڭ كىيىمۈن 7 - يىلى (719) 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۇ ئوبۇتنىڭ ئوبىناغانلىقى، سۈمۈز ئوبۇنى بەزىدە «سارت مۇز»، «سامۇز» نامىدا چاڭئەننىڭ لى-چۈەن مەھەللىسىدە لوياننىڭ جەنۇبىي دەۋرۈزىسىدا ئوبىناغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نۇسخا ئالغان نورۇز بەزمىسى «سۇ-مۇز»، «سوغۇقتا سۇ چېچىپ مۇزلىتىدىغان غوز ئوبۇنى (泼蔡胡戏) بولۇپ، ئۇ قۇرغاق زېمىندىكى سۇغا بولغان تەشۋىشنى ئىزاھ قىلىپ، سۇ تەلەپ قىلىدىغان مەزمۇنلار بىلەن تولغانىدى. بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بىلەن خەلق ئارىسىدا ساقلانغان:

«يىل بېشى نورۇز كۈنى،
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى.
ئاسماندىن يەر يۈزىگە،
ئابۇ رەھىمەت ياتغۇسى».

دېگەن بېيىت مەزمۇنلىرى ئوخشاش بولغان. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئوبۇن «كۆك كۆز، قىزغۇچ ساقال غەربىي دىيارلىق ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئوينىلىدۇ»، «باشلىرىغا ئۈنچە - ياقۇت تاج كىيىپ ناخشا - ئۇسسۇل ئوينىيدۇ»، «ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گۈلبۇيۇقلانغان غوز تۇلپارلىرىغا مېنىشىپ مەيدانغا كىرسە، بىر قىسمى يېرىم يالىڭاچ، پىيادە مېڭىپ، قوللىرىغا سۇ تولدۇرۇلغان تۇلۇم تۇتۇپ مەيدانغا كىرىشىدۇ، «دەرھال قاينام - چۇقانلىق»، «داقا

دەدۇغلىق ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر توركانى، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنى ئوتتۇرا دىيارغا تونۇشتۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئاتاقلىق خانىش ئاسنە تەسىرىدە كۈسەنلىك سۇجۇب ۋە ئۇنىڭ 52 تىپىپراتسىيەلىك مۇزىكىشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا نو-رۇز پائالىيىتىمۇ چاڭئەنگەن كىرگەن. ئۇ يۈەنداشياڭنىڭ تۇنجى يىلى (579) 11 - ئايدا ئاسنە رىياسەتچىلىكىدە چاڭئەندە 5 - قېتىملىق نورۇز - سۈمۈز پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، پادىشاھ ئەمەلدارلىرى بىلەن بۇ پائالىيەتكە قاتنىشقان. نورۇز - سۈمۈز پائالىيىتى تاكى كەيىمۈن يىللىرىدىن كېيىن ئۆڭلۈك (رۇشەن بۇخارى) - سۆيگۈن توپىلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن چاڭئەن - لويانلاردا داۋاملىشىشقا توختىغان. شۇنداق بولسىمۇ نورۇز پائالىيىتىنىڭ چاڭئەندە ئىككى يېرىم ئەسىر ئىناۋەتلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخىي رىئالىق. خى جاۋنىڭ «مەيخا» نىدىكى خۇقىزىغا ئاتاپ دېگەن نەزمىسىگە قارىغاندا شۇ چاغدا چاڭئەندە نورۇز ناملىق مەيخانلار بولغانلىقى مەلۇم. نەزم مۇنداق باشلانغان:

«باش باھار مەيخانىسىدا ئولتۇرۇر ئۇيغۇر قىزى،
قولدا پەيتارى چالغۇ، تۈن ئارا جاڭ - جاڭ چېكىپ.
سۇس قىراۋ بولسىمۇ ئاستى، ئۈستىدە بولغۇن جۇگا،
قىپقىزىل شىرداق تۆپىگە ئاي تۇرار شولا چېچىپ».

لى بەي «باھار كېچىسى لوياندا نەي ئاڭلاش» دېگەن شېئىرىدا غەربىي دىيارلىق مۇساپىرلارنىڭ مەشھۇر يۇرت سېغىنىش كۈيى بولغان «سۇنغان تالار» كۈيىگە نەي چالغىنىدا لوياندا تۇرۇپ قالغان باشقا يۇرتلۇقلارنىڭ مۇ بۇ ئايەم كېچىسى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدىغانلىقىنى مۇنداق يازغانىدى:

«قايسى ئۆيىكىن قاشتېشى نەينىڭ ساداسى مۇڭلىغان،
تولدى لويان شەھرىمۇ زوقۇ ھاۋاغا شۇ ھامان.
نەغمىدىن سۇنغان سۆڭىتال كۈيىنى ئاڭلاپ كېچە،
يوق كىشى يۇرتنىڭ سېغىنچى قەلبىنى تولدۇرمىغان».

غەربىي دىيارنىڭ كۈسەن، ئىدىقۇت، قاراشەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدا كەڭ ئوينىلىدىغان نورۇز مەشرىپ ئوبۇنلىرىدىن بىرى «سۈمۈز» بەزمىسى بولغان. «سۈمۈز» مەشرىپى ھەققىدە قەشقەرلىق مەشھۇر بۇدا

مىس قاقچىلارغا سۇ قاقچىلاپ قىزغىنلىقتا بىر - بىرىگە سۇ چېچىشىدۇ» دەپ يازغان^①

شۇنى تىرىكەپ كېتىش ھاجەتكى، قەدىمكى جەڭگى- ۋار تۇرلاردىن ماسساگىتلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئېتىك گەۋدىسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىدا «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان سوغدىلار ئىزچىل ھون، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەسىرىدە بولۇپ كەلدى ۋە قاراخانلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى. سوغدىلار ئارىسىدا نورۇز (Nau-satd) پائالىيىتى خېلى قويۇق ساقلانغانىدى. سوغدىلار ئەمەلىيەتتە بۇخارا - سەمەر قەنتىدىن باشقا يەنە تۇرپان - لوپ ئويمانلىقىدا، رىدا، جەنۇبىي ئوردۇستىكى ئالتە سۇ رايونىدا ياشىدى. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغۇق بۇدۇن قوب كېلىشى» (سوغدى ئىلى تولۇ كېلىشى دېيىلسە) «مۇ- بۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق ئاقچاققا سىلەنكەنكا باي بالىق ياپتى بەرتىم» (سوندى بىلەن ئاقچاققا سېلىندى گىدا باي شەھەر بەردىم» دېيىلگەن. «بىلكە قاغان مەڭ- گۈ تېشى» دا: «سېگىز يىگىرمە ياشما ئالتى سۇپ سوغ- داق ئايا سۆلەتم» (28 يېشىدا ئالتە سۇدىكى سوغدىلار پىرىگە يۈرۈش قىلدىم) دېيىلگەن. ئەينى يىللاردا سوغدىلار نورۇز پائالىيەتلىرىگە كەڭ قاتناشقان.

يەنە شۇمۇ دىققەتكە سازاۋەر كى، جەنۇبىي جۇڭگو- دىكى تەيزۇ ۋە بۇلاڭ، بىڭلۇڭ، ئاچاڭ قاتارلىق مىللەتلەر- مۇ يېڭى يىل بايرىمىدا سۇ چېچىش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ. تەيزۇچە «شاڭگەن» (尚干)، تايلىد، لاۋس ۋە كامبودژىدا «سۇڭگەن» (宋干) دەپ ئاتالغان ۋە ئىسلى ئارىئانچە «چاغان» دەپ ئاتالغان بلىش باھار بايرىمى ئىسلىدە ئارىئانچە، كېيىنچە سانسىكىرتتە «پىرقە- راش»، «يىل ئۆرۈلۈش»، «پەلەك چەرخى پىرقىراش» دېگەن مەنىدە بولۇپ، دەل بىزنىڭ ساغدى ئۇيۇنىمىزدا كى «ساغا» ئىبارىسىنى ئىپادىلەيدىكەن. ئۇلار مىنايا بۇددىزمى ۋاسىتىسى بىلەن 12 تۆككەكتىكى بېلىق قوزا ئېيىغا ئۆتكەن ۋاقىتىنى يېڭى يىل بېشى دەپ قارىغان. ۋەھالەنكى، بۇۋاقىت تەيزۇ كالىپندارىنىڭ 6 - ئايغا، مىلادى- نىڭ 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدىكەن. تەيزۇ كالىپندارى «زۇپىڭكى لى» (祖朋曷历) كالىپندارى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇنى «شىدىم كالىپندارى» (西担历) دەپمۇ ئاتىشىدىكەن. ئۇلار بۇ كالىپندارىنى تاڭ

- دۇمباقلىق ئۇسسۇل» مەنزىرىسى شەكىللىنىدۇ، «سۇ چېچىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىدۇ»، ناخشا تېكىستلىرى تەيىد- باۋنىڭ 13 - يىلى (مىلادى 754 - يىلى «تەشەككۈر شاھىمىزنىڭ شەپقىتىگە» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، دەپ ئى- زاھلانغان.

«سۇمۇز» گەرچە تۇلۇمغا سۇ ئېلىپ چېچىپ مۇز ھاسىل قىلىدىغان ئۇيۇن بولسىمۇ، ئۇ «كۆك مەشرىپى» ئىدى، «كۆك مەشرىپى» دىمىلىپ «سۇما»^② - ئۇندۇرمە نامىدا ئاتالغان. سۇما مەشرىپىدە تەييارلىنىدىغان نورۇز تامىقى «سۇمۇلەگ» دېيىلەتتى.

نورۇز مۇناسىۋىتى بىلەن خان ئوردىسىدىمۇ بەزمە- لەر ئۆتكۈزۈلگەن. جاڭخو ئۆزىنىڭ «بورناچ ئۇسسۇلى» ناملىق شېئىرىدا نەۋ باھار مۇناسىۋىتى بىلەن شىڭجىڭ- گۈمۈن قەسىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن بەزمىدىكى ساقى (بورناچ) ئۇسسۇلى توغرىسىدا مۇنداق يازغانىدى:

«نەۋ باھار جەنۇبىي باغدا گۈل يۈزىن ئاچقاندا،
لياڭجۇ بەزمىگە ئۇسسۇل ئەۋجىگىمۇ چىقتى يانا.
قولدا ئالتۇن قەدەم ئۇسسۇل تۈگەركى چاغدا،
ئالدى شاھىم بىر كۈلۈپ تۇتقان قەدەمنى قولغا.»

نورۇز بايرىمىدا ساغدى ئۇيۇنى ئىشلىتىش ئەھۋالىمۇ يېزىپ قالدۇرۇلغان. جاڭ زۇ «ئوردا ۋە ئاۋام خاتىرىلىرى». «كونا تاڭنامە. رۇي زۇڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابلاردا شەنەيد- نىڭ 2 - يىلى (713 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 15 - 16 - كۈنلىرى ئەنفۇمىن دەۋرۋازىسى سىرتىدا 20 جاڭ ئېگىز- لىكتە ساغدى - بانۇس چىراغ چاقپەلىكى ئورنىتىلىپ ئۈچ كۈن بەزمە قىلىنغانلىقى، پادىشاھ رۇي زۇڭنىڭ بۇ ئۇيۇن- نى كۆرگىسى كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - 2 - كۈنلىرى يەنىشىمىن دەۋرۋازىسى يېنىدا ساغدى ئۇيۇنى ئىشلىتىش، پادىشاھنىڭ غەزىبى دىيارلىق ئاتەشپەرسى راھىب پوتو بىلەن دەۋرۋازا راۋقىدا ئولتۇرۇپ تالاشا قىلغانلىقى يېزىلغان. «جىڭ - چۈ سالنامىلىرى» دا ساغدى - پىرقىغۇچ چاق ئۇيۇنىنى شىمالىي غۇز ئۇيۇنى دەپ ئىزاھلىغان.

سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىدىقۇتقا كەلگەن ۋاڭ بەندى «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دا: «ئاياللار باشلىرىغا سۇمۇز دېگەن ياغ دويپا كېيىدۇ؛ كۈمۈش ياكى سېرىق

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 323 - بەتكە قارىلىنۇن.
② تىيەن يىيەن شاڭشۈن: «شەرقىي تۈركىي مۇزىكا - تارىخى»، 116 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى.

سۇلالىسى گۇمىنچىنىڭ 3- يىلى - 638-يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنىدىن (يېڭى يىلى كۈنى) باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغان. بۇ نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟

بۇ قورغاق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونلىرىدىن پەرقلىق بولغان بۇ سۇلۇق دىياردا نورۇز - ساقان بىلەننىڭ يېڭى يىلىنى بېلىق بۇرچىدىن قوي بۇرچىغا كىرىشتىن باشلايدىغان خەلقلەردىن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەردىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنىڭ تۆت پەسىل روشەن بولغان كالىندارچىلىق قائىدىسى بۇ ئىسسىق پەسىل، يامغۇرلۇق پەسىل، ساقان پەسىلىدىن ئىبارەت ئۈچ پەسىل ھۆكۈم سۈرىدىغان سۇلۇق دىيارغا ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنىڭ قۇرغاقچىلىققا قارشى ھۆل - يېغىن تىلەش يۈرىسىدىن ئۆتكۈزۈلدىغان «سۇ مۇز» پائالىيىتى، بۇ سۇلۇق رايوندا ھاۋانىڭ قىزىپ كېتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بلىش كۆتۈرۈشىگە قارشى «سۇ چېچىش بىلەن» شەكلىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بىلەن زارا ئىستىزىم - بۇددىزىم ھىنايا مەدەنىيەتلىرى ئارىلاشقان زامانلاردا تارقالغاندەك قىلىدۇ. بىز بۇ سۇلۇق دىياردا يېڭى يىلىنى قېيىق بەلگىسى بىلەن ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى ئويلىغىنىمىزدا، بايقال - لىنا دەرياسى ئاغزىدىكى چىڭگىزخان جىلغىسىغا (بۇ نام كېيىنكى نام، ئەلۋىتتە) سىزىلغان قىيا سۈرەتلىرىدىكى قېيىق بەلگىسى كۆرۈنۈش لىرىنى قەدىمكى نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرى دەپ ئاتاشقا ھەقىقەتچىمىز.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر - توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدا نورۇز ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام سۈپىتىدە ئىزچىلدا ئىشلىتىلدى. ئۇ پەقەت ئاتەشپەرەسلىك دىنىي يېپىنچىلىق رىنى چۆرۈۋەتتى، خالاس.

نورۇز پائالىيىتى ئەربەب سەركەردىلىرى قاتتىق باس-تۇرۇپ كىرگەن بۇخارا - سەمەرقەنت رايونىدا قاتتىق تەقىپ قىلىندى. شۇنداقتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا غوز تۈركلەردى بۇ ئەنئەنىنى ئۇزاق زامان داۋاملاشتۇرۇشتى. ئۇلار بەزىدە بۇخارا يېنىدا ئەپراسىياپ دەۋرىدىن قالغان سىيا-ۋۇش قەبرىگە خۇددى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەندەك ئاتەش رەڭلىك خوراز قۇربانلىق قىلىش باھانىسىدا زارا-ئاستىزىم شەكلىدىكى نورۇز پائالىيىتى ئېلىپ بارسا، بەزىدە

دە يىراق جىلغا ۋە غارلاردا نورۇز مەشرەپلىرى ئېلىپ بېرىشتى. راخمانوۋ «ئۆزبېك تىياتىر تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 63 - بېتىدە كۆرسىتىشىچە، كاتتا قورغاندىكى ئەۋلىيا تىپە غارىدا يوشۇرۇن ئەر - ئايال مەشرەپلىرى ئۆتكۈزۈلگەن. قاراخانلار ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن قايتا جانلىنىشقا باشلىغان نورۇز پائالىيىتى يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملاشقان. ئەربەب ئالىمى ئەل خۇسروۋى 11 - ئەسىردە بۇ جايلاردا نورۇز كۈنىدىن ئىلگىرى 12 قاچىدا بۇغداي، ئارپا، ملىش، كۈنجۈت قاتارلىق «كۆك (سۇما)» لەر ئۆس-تۈرۈلۈپ، نورۇز كۈنى ناخشا ئوقۇپ، مەدھىيىلەر توقۇلد-دەنەنلىقنى يازسا، 19 - ئەسىر بېشىدا كى. كىرتېر يىلانغان جامائەتنىڭ قالىقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاپ، ئىككى ئۇدۇل ئېگىزلىككە توپلىنىپ، ناغرا - سۇناي بىلەن ئوغلاق تارتىپ، مەرگەن ۋە پالۋانلىق كۆرسىتىپ، ساما ئوينىيدىغانلىقىنى يازغانىدى. نورۇز ئالدىدا قالىقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاش دېگەنگە كەلگەندە كۆسەنلىك ئاقارى ماندا ئىشلىگەن «بىلەر بۇلبۇل ناۋاسى» كۈيىدىكى پېشىغا گۈلدىن تاج تاقاش يوسۇنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بول-دۇ. بۇ كۈيگە باغلانغان تېكىستتە: گۈل تاقاپ تۇرغان سىياقى «بەك گۈزەلدۇر ھەممىدىن» دېيىلگەن.

نورۇز پائالىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «زارا خەتتە» (زارا ئىستىزىم) شەكلىدىن تاشقىرى، ئوچۇق - ئاشكارا «كۆك (سۇما) مەشرىپى» شەكلىدە، «نورۇز باي-رىمى» شەكلىدە ئىزچىللىشىپ كەلدى. قەدىن شاھزادە-لىرىدىن يىلۋېچۇسەي (1190 - 1244) (1244 - 1222 - يىلى غەربىي دىيارغا كەلگەندە نورۇز بايرىمى ئەمەلدىن ئا-خىرلاشقانىدى. ئۇ «بىكەتتە نورۇز تامىقى يېيىش» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغانىدى:

«ئەمدى ئۆتكەن نورۇزنى ئۇنتۇپتىمەن ناگەن، تېتىپ كۆرمەكچى بولدۇم نورۇز تامىقىن بۇ ئان، ياغاچ ئايقاتا يېدىم كۈمۈشتەك ئۈگرە چۆپىنى، قۇم قازاندا باشقىمۇ ئاتام بار قايىپ تۇرغان.

پىياز بىلەن كۈنجۈتنى تەكشى سۈرتكەن ئاق نانغا، كۈدە ساساق كۆكنى قوشۇپ يېمەك ھەم ئوبدان. بىر قېتىم تويۇپ يېمەك پادىشاھلىق ھوزۇرى،

① جاك فۇسەن بىلەن جۇ گۇاڭيۈي يازغان «باشلانغۇچ ئادەم نەزەرىدىكى جاھان» ناملىق كىتاب، يۇننەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 155 - 157 - بەتلەرگە؛ جىن زۇلىن: «مۇز پەسلى ئويۇنى ۋە سۇ چېچىش بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى» (شاڭدا ئەپەندىنى خەتلىشىش ماقالىلەر توپلىمى) 100 - 103 - بەتلەرگە قارالسۇن.

4. خاتىمە: نورۇزدىن نورۇزغا مول

زەپەر قۇچۇپ ... نورۇز ئۇيغۇر ئېتىنىڭ ھاياتىدا ئۇزاق ئەگرى - توقاي يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ، يىپەك يولى خەلقلىرى ئالاقە تارىخىغا، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرۈنەر-لىك تۆھپە قوشقان. ئۇ گەرچە يىراق ئۆتۈشمە تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئاتەشپەرەسلىك پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان بولسىمۇ، داۋاملىق راۋاجلىنىش ئاسا-سدا يۈتۈنلەي ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام خاراكتېرى ۋە تۈسىنى ئالغان.

نورۇز ئۇيغۇر ئېتىنىڭ مەدەنىيىتىدە كۆپ قىرلىق، بىر ۋە رەڭگارەڭ فولكلور قاتلىمى ھاسىل قىلغان. ئۇ بايرام سۈپىتىدە: «زارا خەتمە»، «نورۇز ئايىم»، «سۈمۈلە زاغان»، «نورۇز كاللىندارى» (نەۋ سىردىچ)، «نورۇز كۆكى»، «نورۇز تلىقى»، «سۈمۈلەك»، «نو-رۇز بۇلاق»، «نورۇز بوۋاي» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۈركۈ-مىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ مەشرەپ سۈپىتىدە: «سۇ مۇز بەزمىسى»، «نو-رۇز مەشرىپى»، «كۆك مەشرىپى»، «نورۇز بايات»، «نورۇز بۇزۇك»، «نورۇز ناۋا»، «نورۇز ھۆسەينى»، «نورۇز خارە»، (يىپەكچىلەر نورۇز مەشرىپى)، «نورۇز مۇقام» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ شېئىرىي ماھارەت سۈپىتىدە: «باللار نورۇز نامە-سى»، «نورۇز قوشاقلىرى»، «باھارىيەت قەسەملىرى» قاتارلىق بېيىت - بېغىشلىما ئىجادىيەت سېكىلىنى شەكىل-لەندۈرگەن.

ئۇ تەنھەرىكەت سۈپىتىدە كۆپلىگەن ئويۇن - تاماشا ۋە بەيگى پائالىيەتلىرى تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ-لارنىڭ ھەر قايسىسى خۇسۇسىدا باي مەزمۇنلۇق مەخ-سۇس ئىسەر يېزىش مۇمكىن.

نورۇز ھادىسىسى ئۇيغۇر خەلقىدە خۇددى مۇقام ھادىسىسىدەك ئۇزاق ۋە مۇنتەزە مەدەنىيەت سەھىپىسى ياراتقان ھاياتىيەتچىسى ۋە ئەھمىيەتچىسى فولكلور مەكتىپى، سەنئەت - تەنھەرىكەت مەيدانى، شېئىرىيەت مۇنبىرى، دوستانلىق بەلبېغى ۋە ئۇمۇدۋارلىق مەشىلى بولۇپ كەل-دى. ئىشنىمىزكى، خەلقىمىز ئۇنى ئىناقلىق ۋە زامانىۋى ئاڭ تەرغىپ قىلغۇچى ھېكەت ۋە سەنئەت چېچەكلىرى بىلەن بېزەپ، سوتسىيالىستىك يېڭى مىللىي مەدەنىيەت-مىزنىڭ كرىستال قىرلىق ئاجايىپ نادىر جاھاننەمسى ۋە ئىپتىخارلىق قامۇسىغا ئايلاندۇرغۇسى.

ھاچەت ئەمەس ھەمىشە زىياپەت يەپ ئولتۇرغان.»

ئۇيغۇر شائىرى سۈنچى ھىيا (گۈمۈن يۈنشى 1286 - 1324) «ئەجدىدا سىزىش نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا باھار يېتىپ كېلىشى بىلەن قارا باغاسۇندىكى ھون تەڭرىقۇتنىڭ ئەجدىدا قەسىرسىدە باھار كۈتۈۋېلىنىدە-خانلىقىنى ئەسلىتىپ مۇنداق يازغانىدى:

«ئۇچۇپ كەلدى ئەجدىدا قار مۇزدىن ياساپ دەريا، لەغلىداپ قالدى كۆللەر مەي تولغان قەدەم گويما. مەينى ئىچىپ ئەجدىدا كۈن چىقىشقا پۈركىپتى، باھارغا چۆمدى ئالەم ئەجدەر قەسىردەك مانا!»
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن سەككى-كى:

«مېنىڭكە گويىيا كۆردى يۈزۈڭنى ئەبرى نەۋرۇزى، كۆزىن ياشىدىن يەر يۈزى ۋەردى يلىمەن بولدى» (نورۇز بولۇقلىرى خۇددى مەندەك نىگارنىكى كۆرۈپ قېلىپ يىغلىغاچقا، زېمىن بىراقلا ياسىمەنزارلىققا ئايلاندى) دەپ يازسا، كلاسسىك ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن مەۋلانا لۈتىپى ئۆز داستانغا «گۈل ۋە نەۋرۇز» دەپ نام بەردى. ئۇ داستان قەھرىمانىنى نەۋرۇز نامدا ئاتاش بىلەن بىللە، باھار ئىيامىنى قاراقۇلۇلە قېيىدىن چىققان ئاپئاق مەرۋا-يىنقا ئوخشىتىپ مۇنداق يازدى:

«يېڭى يىلنىڭ بېشىدا روزى نەۋرۇز، سەدەقتىن چىقتى بىر دۇرى شەب ئەفرۇز. چەمەنلەر بولدى جەننەتتىن نەمۇنار، ئاچىلدى گۈل، ساچىلدى مۈسكى تاتار».

ئەلشىر نەۋائى «نەۋادىرۇش - شەبەب» ناملىق غەزەللەر دىۋانىدا «نەۋرۇز» ھەققىدە غەزەل «يېزىپ: دەھرىدىن دەرد چەكسەڭ، كۆڭۈلگە غەم تېشىنى توپلىۋال-ما! شادلىق شارابىنى زاماندىن زامانغا ئۈزۈلدۈرمەي كۆ-تەرگىن! تەبىئەت كۆك بوز ئاتقا مىنگەندە سەنمۇ بايىشىل ياشىرىپ تۇر! ئالەم ئاتەشتىن قۇيلىش بىلەن جىلۋىلەنگەن-دە، سەنمۇ جامالىكىنى ئالىمدەك قىزارقىن! چۈنكى ئىن-سان ئۈچۈن كۆڭۈل دېگەن نەرسە سەييا قولىغا يېڭىلا-تىن ئۆگىتىلگەن ئوۋ قۇشقا ئوخشايدۇ! دېگەن پىكىرنى ئىپادىلىدى. ئۇ مۇنداق يازغان:

«ۋىسال ئەيىلىمى تاڭ ئاچسا رۇخسار، كى دائىم ئاچىلۇر گۈل بولسا نەۋرۇز.»
«قەدەمنى دەۋرىدىن تىندۈرمە بىردەم، كۆڭۈلى دەۋرىدىن تاپساڭ غەمەندۈز»

نەۋائى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساياسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي ئامىللار ئۈستىدە تەھلىل

ئىلھام توختى

(بېشى 1 - ساندا)

2. مىللىي ئىگىلىك، مائارىپ ۋە ئاھالە ساياسىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەر (1) ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى قالدۇق، ئىقتىسادتا يۆلەنۈپ كېتىش ئېغىر بولۇپ مىللىي، مائارىپ تەرەققىياتىنى ۋە ئاھالە سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى بوغۇپ قويغان.

1949 - يىلىدىن بۇرۇن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تولىمۇ قالدۇق بولۇپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك - خى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ئۆز - ئۆزىنى نەمىنلەيدىغان بوستانلىق ئىگىلىك سىستېمىسىدا تۇرغانلىقتىن ئۆزىمىزگە ئېھتىياجلىق بولغان، كېڭەيتىشكە تېگىشلىك مەبلەغ ۋە تېخنىكا جۇغلانمىسى كەمچىل ئىدى. بۈگۈنگە قەدەر شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى مەركەز سالغان بىۋاسىتە مەبلەغ سېلىنىشىغا يۆلەنىپ كېلىۋاتىدۇ. مەركەزنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان «سىرتتىن كونترول قىلىش - تولۇقلاپ بېرىش» سېلىنىشى (مەبلەغ. تېخنىكا، تەشكىلىي باشقۇرۇش ۋە ئادەم كۈچى بايلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شەكىلدىكى ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا، شەن ھالدا ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىك ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا مىس كېلىدىغان مەھسۇلات قۇرۇلمىلىرى ئاساسەن يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلات - لىرى، نېفىت، كۆمۈر، مېتال، غەيرىي مېتاللوئىد كان مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق ئىپتىدائىي بايلىق تىپىدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىدىكى ماتېرىيال باھاسى تۆۋەن، مەھسۇلات باھاسى يۇقىرى بولۇشتەك «ئايانما باھا سىستېمىسى» دا شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى پايدىسىز ئورۇن ۋە باراۋەر بولمىغان مۇھىتتا تۇرماقتا. بۇنىڭ بىلەن مەبلەغ توپلاش ئىقتىدارى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپى ئېھتىياجلىق بولغان مەبلەغ چەكلىمىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلەتنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان زور تۈركۈمدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا، بوز يەر ئېچىش رايونلىرىدا، يېڭىدىن بەرپا قىلىنىۋاتقان شەھەر - بازارلىرىدا ھەمدە شەرقتىن كېلىۋاتقان زور تۈركۈمدىكى ئەمگەك كۈچلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئەمگەك كۈچلىرى قوبۇل قىلىنىدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىقتىسادى جەھەتتىكى يوشۇرۇن كۈچى زور تۈركۈمدە ئازاد قىلىندى. زور تۈركۈمدىكى يېزا نوپۇسى 2 - 3 - كەسىپكە كىرىشتى. يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە قويۇقلاشتى. بۇ خىل مۇناسىۋەت ئاھالا ساياسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يېزا - كەنتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ناچار بولۇپ زور تۈركۈمدىكى ئەمگەك كۈچى تۆۋەن قاتلاملىق ئەمگەك ئورۇنلىرىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، دېھقانچىلىققا بولۇپمۇ تېرىقچىلىققا تايىنىپ يېزا - بازار كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەس، باشقا ئىگىلىك شەكىللىرىگە يۆتكىلىش شارائىتى ئىنتايىن قىيىن. (جەدۋەلگە قاراڭ) ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ئەنئەنىۋىي يېزا ئىگىلىك تىجارەت شەكلى ئىلغار تېخنىكىلارغا قارىتا چەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ئەنئەنىۋىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ھەتتا ئىپتىدائىي شەكىل يەنىلا ئۇيغۇر دېھقانچىلىقىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولماقتا. بۇ خىل ئەمگەك شەكلى ئەمگەكچىلەرگە نىسبەتەن بەدىن ساپاسى جەھەتتە تەلەپ

① ئىلھام توختىنىڭ «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى نەتىقىتى» دېگەن ماقالىسى «مەركىزىي مىللەتلەر داشۆسى ژۇرنىلى» نىڭ 1995 - يىللىق 1 - سانىدىن ئېلىندى.

قويۇپ، مەدەنىيەت ساپاسى جەھەتتە ئانچە يۇقىرى تەلەپ قويمايدۇ. ئەمگەك كىرىمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ھامان سەرپ قىلىنغان جىسمانىي كۈچنىڭ كۆپ - ئازلىقىغا باغلىق بولۇپ، كۆپ تەرىپىيە ئالغانلار ھامان جىسمانىي كۈچ ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەھەتتە ئازراق تەربىيەلىنىدىغانلارغا قارىغاندا ئاجىز بولىدۇ ھەمدە ئېرىشكەن كىرىمىمۇ ئاز بولىدۇ. مائارىپنىڭ ئۆز ئىگىلىكىنى يۇقىرى كۆتىرىشتىكى رولى ئانچە چوڭ ئەمەس. يۇقىرىقىلار ئۇيغۇرلاردىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت تۇرمۇشى، قىممەت قارشى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەتلەرگە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ، ھەمدە مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئاھالە ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

(2) تۇرمۇشتىكى نامراتلىق، يەرلىك مالىيىگە قالدۇرۇلغان نىسبەتنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئۇيغۇر مائارىپىنى ئىشەنچلىك ماددىي كاپالەتتىن مەھرۇم قىلغان؛ ئۇچۇر يۈرۈشمىگەن، مائارىپ ئىجتىمائىي مۇھىتى ناچار. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللەتلەر ئارا باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق سىياسىتى يۈرگۈزۈلدى. بىراق نامراتلىق ۋە قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ يوقالدى. ئىقتىسادنىڭ مائارىپقا بولغان چەكلىمىسىمۇ تۈگىتىلدى. زور كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار كىيىمى پۈتۈن بولۇش، قورساق توق بولۇش مەسىلىسىنى تېخى ھەل قىلالىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون نۇقتىلىق ھالدا يۆلەۋاتقان نامرات ناھىيىلەر (شەھەرلەر) 21 بولۇپ، نامرات ئائىلىلەر يېزا نوپۇسىنىڭ ئون پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. نامراتلىقتىن قۇتۇلغان ئاھالىلەرمۇ تۆۋەن ئۆلچەملىك بولۇپ قايتا نامراتلىشىپ كېتىشىمۇ ناھايىتى ئاسان. ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتى يەنىلا ناچار.

يەنە نۇرغۇن ئاھالىلەر كۆل سۈيى ۋە مۇز سۈيى ئىچىدۇ. پاكىز بولمىغان سۇ ئىچىشتىن كېلىپ چىققان كېسەللىكلەر خېلى ئومۇملاشقان. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا ۋابانىڭ تارقىلىشى يىلدا 0.43 قېتىم ئىكەن. يەنى ھەر ئىككى، ئۈچ يىلدا بىر قېتىم زور كۆلەمدىكى ۋابا كېسىلى تارقىلىدۇ. ب د ت، ھەر يىلدا بىر قېتىم ۋابا كېسىلى تارقالسا شۇ دۆلەت، شۇ رايوننىڭ تازىلىق مۇھىتى ئىنتايىن ناچارلاشقان ھەمدە مۇتلەق نامراتلىق ئاستىدا تۇرغان دەپ قاراشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا دوختۇر، دورىلار تېخىمۇ كەمچىل بولۇپ (قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، قىزىلسۇ) ھەر مىڭ ئادەمگە توغرا كېلىدىغان سەھىيە تېخنىكا خادىملىرى 3.09 ئادەم بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايوننىڭ ئوتتۇرىچە سەھىيىسىدىن %42.6 تۆۋەن يەرلىك مالىيە كىرىمى كۈنسىرى زور بېسىۋاتقان مەمۇرىي ئورگانلارنى بېقىشقا چارسىز قېلىۋاتقاندا تېخىمۇ كۆپ مەبلەغ چىقىرىپ مائارىپ ۋە داۋالاش، سەھىيە شارائىتىنى ياخشىلاشقا ئامالسىز قالدى. ئاھالىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ياش - ئۆسۈملۈكنىڭ تەبىئىي سالامەتلىك ئەھۋالى ئۇلارنىڭ ئوقۇشنى تولۇق تاماملىشى ۋە بۇندىن كېيىنكى تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ جىسمانىي ۋە ئەقلىي كۈچىنى ئۈنۈملۈك ئىشلىتىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى كورلىغىچە تۇتاشقان بولۇپ قاتناش ترانسپورتى ئاساسەن تاشيولغا تايىنىدۇ. تاشيوللارنىڭ زىچلىقى كىچىك، ئۆلچىمى تۆۋەن، سۈپىتى ناچار بولۇپ پوچتا - ئالاقە قۇرۇلۇشىمۇ ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل. رادىئو، تېلېۋىزىيە، گېزىت - ژۇرنال، كىتاب قاتارلىق تەشۋىقات قوراللىرىنىڭ چەت - ياقا جايلارغا يېتىپ بېرىشى ناھايىتى قىيىن. ئاپتور تەشكىللىگەن تەكشۈرۈش نەتىجىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاقسۇ، قىزىلسۇ ۋە قەشقەر قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستقا قاراشلىق سەككىز ناھىيە (شەھەر) 21 يېزىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا يېزىلىق پوچتا خادىمى ئۈچ - بەش كۈندە بىر قېتىم كېلىدىكەن، ناھىيە (شەھەر) لەر «شىنجاڭ گېزىتى» نى ئىككى، ئۈچ كۈندىن كېيىن كۆرەلەيدىكەن. مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قاتارلىقلارنىڭ خەۋەر پروگراممىلىرى، ھەتتا ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىلىرىنىڭ خەۋەرلىرىمۇ ئۇيغۇرچە قانالدا بىر كۈن كېچىكتۈرۈلۈپ ئاڭلىنىلىدۇ. كەن. «شىنجاڭ گېزىتى» ئادەتتە بەش - ئون كۈندىن كېيىن، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 15 كۈندىن كېيىن يېزىلارغا

يېتىپ بارىدىكەن. نۇرغۇن يېزىلاردا توكمۇ يوق. تېلېۋىزورمۇ يوق، ھەتتا سىلىق رادىئومۇ يوق ئىكەن. ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ شەھەرلىشىش سۈپىسى ئىنتايىن تۆۋەن ۋە ئاستا بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدەك 1 مىليون 58 مىڭ 200 كۇدرات كىلومېتر كېلىدىغان زېمىندا ناھىيە دەرىجىلىك شەھەردىن پەقەت بەشلا بار ئىكەن. ھەتتا يېتەرلىك تەسىر كۈچىگە ئىگە پەن - تېخنىكا، ئىستېمال، ئەخلاق، مەدەنىيەت، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە ئۈلگە بولمىدىكەن مەركەزلەرمۇ يوق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى قاتارلىق چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى شەھەرلەر بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق بولۇپ زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ سىڭىپ كىرىشى تەسىرگە ئۇچراپ، ئۇيغۇرلار ئۇزۇن مۇددەت يېقىنمە ھالەتتە ياشاپ زامانىۋى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردىن ئايرىلغان نامرات مەدەنىيەت - ئىقتىسادىي سىستېمىغا ئايلىنىپ قالغان. كىشىلەردە ئىسلاھات ئېڭى، رىقابەت ئېڭى، مائارىپقا بولغان تەقەززالىق ئۇيغۇسى كەمچىل، مائارىپنىڭ مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىدىكى رولىغا سەل قارايدۇ. شۇڭا، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تۇرمۇش شارائىتىنى ۋە ساغلاملىقىنى ساقلاش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ساياسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

(3) ئىجتىمائىي كىرىم تەقسىماتىنىڭ ئىلدىل بولماسلىقى كىشىلەردىكى ئۆزىنىڭ ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى بۇغۇپ قويغان. ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان تەقسىمات تۈزۈمىدىكى نۇقتىلار - ر، ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىغا بولغان تەلىپى يۇقىرى ئەمەس. ساپاسى يۇقىرى بولغانلار رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدۇ. ئىش تېپىش، ھۆرمەت تېپىش ۋە شەخسىي تۇرمۇشنى قەلبىدىن تولمۇ تەسكە توختايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى ۋىلايەتلەردە كىرىم - چىقىمنى قەلبىدىن ئايرىدۇ ھەتتا ئايلىق ئىش ھەققىنىمۇ ئۆز ۋاقتىدا تارقىتىلمىسىغا ئەھۋاللار ئىنتايىن ئېغىر.

ئاپتونوم رايوننىڭ قىزىلسۇ ئوبلاستى، قەشقەر ۋىلايىتى قاتارلىق جايلاردىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا ج، خ، بانكا، سودا - سانائەت، باج ئورۇنلىرىدىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئورۇنلاردا ئايلىق ئىش ھەققىنى بىر ئاي ھەتتا ئۈچ ئاي كېچىكتۈرۈپ تارقىتىشتەك ئەھۋاللار ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىكەن. شۇڭا كىشىلەر باشقا كىرىم يولىنى ئىزدەشكە ۋە ياكى باشقا چىقىش يولى ئىزدەشكە مەجبۇر بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەرنىڭ ئائىلىدىكى ئەقلىي قابىلىيەت ئۈچۈن مەبلەغ سېلىشقا بولغان قىزىقلىقى تۆۋەنلەپ كەتكەن. بەزىلىرى توختىتىپ قويغان. ئىقتىسادشۇناسلار كۆرسەتكىنى بىر دۆلەت ياكى بىر رايوننىڭ ئىقتىسادىي جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئاخىرقى ھېسابتا بەلگىلەيدىغىنى ماددىي كاپىتال ياكى ماددىي بايلىق بولمىستىن بەلكى ئادەم كۈچى كاپىتالى ياكى ئادەم كۈچى بايلىقىدۇر، يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ سانى ۋە ساپاسىدۇر، بولۇپمۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ ساپاسىدۇر. بىر دۆلەت، بىر مىللەت شۇنىڭ ئۈچۈن نامرات بولىدۇكى، ئۇنىڭ تۈپ سەۋەبى مائارىپنىڭ قالاقلىقى؛ ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈۋاتقان ئىسلاھات مىللەت ئىدى. بىراق، مائارىپى قالاق بولغاچقا ئاھالىنىڭ ساپاسى تۆۋەنلەپ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە.

ھەتتا شىنجاڭنى سانائەتلەشتۈرۈش، زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ دەۋازا سىرتىدا قالدۇرۇلماقتا.

يۇقىرىدا بايان قىلىنمىزىدەك ئۇيغۇرلار رايونى كىرىم چىقىمى قەلبىيالى، نامراتلارنى يۆلەش قۇتقۇزۇشقا تايىنىپ كۈن كۆچۈرمەكتە. ئۇيغۇر مىللىتى دائىم دۆلەتكە تايىنىۋالمايلىقى، ھاسا تايىق بىلەن يول يۈرمەسلىكى لازىم. ئۇزۇن مۇددەت قۇتقۇزۇشقا تايىنىۋالدىغان مىللەتنىڭ ئىستىقبالى بولمايدۇ؛ ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان ھەر بىر كىشىدە چوقۇم كىرىزىس تۇيغۇسى ۋە ئەندىشە ئېڭى بولۇشى لازىم. مىللەتنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇش ئارقىلىق تايىنىۋېلىش ئىدىيىسىنى ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ئىدىيىسىگە ۋە يول ئېچىپ ئىلگىرىلەش ئېڭىغا ئۆزگەرتىپ، دۆلەت بەرگىنى بىلەن ئۆزىمىزنىڭكىنى بىرلەشتۈرۈپ مائارىپ ئىشلىرىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

3. ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدە بىر قانچە تەسەۋۋۇر

(1) ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنى ھەققىي تۈردە ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇش لازىم. 1990 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ 47.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. 2000 - يىلىغا بارغاندا شىنجاڭ نوپۇسى 18 مىليون 442 مىڭ 400 گە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر 12 مىليون 65 مىڭ 700 بولۇپ 65.42 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ. 2050 - يىلىغا بارغاندا شىنجاڭ نوپۇسى 32 مىليون 6200 گە يېتىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى

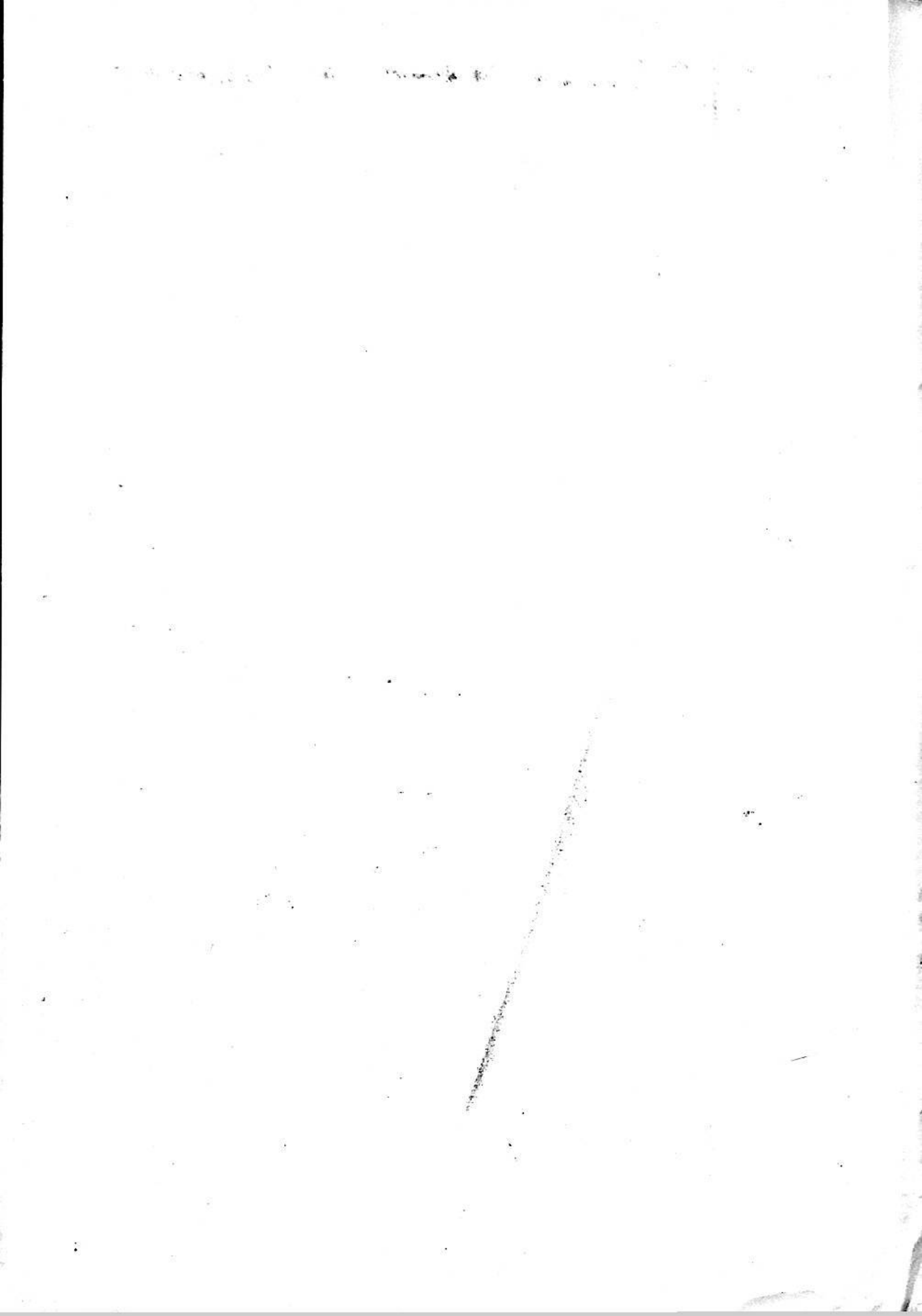

26 مىليون 188 مىڭ 400 بولۇپ 81.82 پىرسەنتى ئىگىلىدىكەن ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ، بىراق كەلگۈسىدىن قارىغاندا شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا بىلگەن ھەر مىللەت خەلقىگە تايىنىدۇ. نۆۋەتتىكى جىددىي ئىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش لازىم. بۇ دەل دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرالىشىدىكى ئاساسىي شەرتلەرنىڭ بىرى. (2) مىللىي ئىقتىسادنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىنى ماددىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىش كېرەك. قالاق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي شارائىتتا ئاھالە ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن قىيىن. ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدا ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئاپتونومىيەلىك مىللىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. بۇ مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلالىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خەنزۇلار بىلەن ئوخشاش تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ساپاسى (PQH50.9) ھازىر پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولۇپلا قالماي (PQH62.7) بەلكى بىر مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە مىللەتلەر ئىچىدىمۇ كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن چارۋىچى بولغان قازاق مىللىتىدىنمۇ تۆۋەن تۇرماقتا (PQH55.2) ئەلۋەتتە دۆلەت يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە تېخىمۇ كۆپ مالىيە ۋە ئادەم كۈچى ئاجرىتىپ ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ بەشتىن تۆت قىسمى جايلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىراق دۆلەت زور مىقداردا مەبلەغ سېلىپ تارىم نېفىتلىكىنى قېدىرپ ئاچماقتا. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق نېفىت تەبىئىي گاز بىلىش شىركىتىنىڭ ئون يىللىق پىلان كۆرسەتكۈچىگە قارىغاندا 2000 - يىلى شىنجاڭنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 15 مىليون توننا بولىدىكەن. يەرلىك كارخانىلار بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئۆز يېرىنىڭ بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ يېزا - بازار كارخانىلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشى لازىم. ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىق مۇناسىۋىتىدىن مەركىزىي كارخانىلار بىلەن يەرلىك كارخانىلارنىڭ باغلىنىشلىق دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. نېفىت ئورگانلىرى ئاڭلىق ھالدا بۇ خىل قېلىپلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى ياكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ياكى مەلۇم مۇلازىمەت ئىسلىمەلىرىنى يەرلىك ئورۇنلارغا تەكشۈپ بېرىشى كېرەك. نېفىتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان مەركىزىي كارخانىلار ئىگە بولغان پايدىنىڭ مەلۇم نىسبىتىنى يەرلىككە قالدۇرۇشى كېرەك. بۇ يەرلىكنىڭ قېلىپلاشقان ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولۇپ، مىللىي مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن مەبلەغ توپلىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە «مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسلانغاندا، نېفىتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان مەركىزىي كارخانىلار ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساس قىلغان شۇ يەرلىك يېزىلاردىكى ئارتۇق ئەمگەك كۈچلىرىنى قوبۇل قىلىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى كېرەك. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئەڭ ئەقەللىي ياشاش شارائىتىنى كەمچىل بولغان ئالاھىدە نامرات رايونلار بار بولۇپ، نوپۇس كۆچۈرۈش ئېلىپ بېرىپ بۇ رايونلاردىكى خەتلەرنى قارا شەھەر ئويمانلىقى، تارىم نېفىتلىكى ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى بوز يەر ئېچىلىۋاتقان رايونلارغا ياكى ئەمگەك كۈچلىرى يېتىشمەيۋاتقان تۈمەن - مەيدانلارغا كۆچۈرۈش كېرەك. ئېچىلىمىغان رايونلارنىڭ ئېچىلىشى نامرات رايونلاردىكى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى ئاستىلىتىلىدۇ ھەمدە نوپۇس كۆچۈرۈپ بارغان رايوننىڭ ئېچىلىشىنى تېزلىتىدۇ.

(3) نۆۋەتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ ساپاسى

① «ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات» ژۇرنىلىنىڭ 94 - يىللىق 10 - سانىدىكى «شىنجاڭ نوپۇسى توغرىسىدىكى مۆلچەر ۋە ئۇنى تېكىشلىش» دېگەن ماقالىدىن ئېلىندى.
 ماقالە ئىچىدە ئىزدەش ئىزاھ بېرىلمىگەن سىتاتىستىكا سانلىرىنىڭ ھەممىسى 1990 - يىلىدىكى مەملىكەتلىك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىيالىدىن ئېلىندى.

ۋە مائارىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلغاندا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە باشلانغۇچ مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىنى نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم. بولۇپمۇ رايون ئىقتىسادىغا ماسلىشالايدىغان كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تېخنىكا مائارىپىنى تەمسىل قىلىش، تالانتلىقلارنى تەربىيىلەش بىلەن تالانتلىقلارغا بولغان ئېھتىياجىنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ئۇيغۇر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا قاتالىق كەسپلەرنى ئۆگىنىدىغانلار كۆپ، شۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئېھتىياجلىق بولغان پەنلەر - سانائەت پەنلىرى، نېفىت قېدىرىش - ئېچىش، ساياھەتچىلىك، چەت ئەل تىلى، ئىقتىساد پەنلىرى قاتارلىق كەسپلەرنى ئوقۇغانلار ئاز بولۇپ قاتلاملىرى ئاددىي، تەكشىسىز. شۇڭا مەكتەپلەرنىڭ كەسپىي قۇرۇلمىسىنى، قاتلام قۇرۇلمىسىنى تەكشۈش كېرەك. تالانتلىقلارنى تەربىيىلەش بىلەن ئېھتىياجىنى قاتلام جەھەتتە ماسلاشتۇرۇپ ئويىپكىتىپ تەلەپ بويىچە تالانتلىقلارنى تەربىيىلەش ۋە ئىشلىتىش كېرەك. تەربىيىلەپ چىققان تالانتلىقلارنى كېرەكلىك بولغان خىزمەت ۋە تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تەمىنلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا تالانتلىقلارنى تۇتۇپ قالغىلى ۋە ئىشلەتكىلى بولىدۇ. مەكتەپ باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىمىز مۇخلىمۇ خىل بولۇشى كېرەك. ئىچكىرىدىن كىرگۈزۈشنى ئويلىشىشقا بولىدۇ، بىرلىشىپ مەكتەپ باشقۇرساقمۇ بولىدۇ. مەسىلەن قەشقەر ياكى كورلا ۋە ياكى ئاقسۇدا مەركىزىي مىللەتلەر داشۆسىنىڭ شۆبە مەكتەپلىرىنى ياكى باشقا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ شۆبە مەكتەپلىرىنى تەمسىل قىلىش قاتارلىقلار. ھەتتا چەت ئەللەردىن تەكلىپ قىلىپ بىرلىشىپ مەكتەپ قۇرساقمۇ بولىدۇ. (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىمكانىيەت بار ھەم سۈپەتكىمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئىقتىسادىمۇ مۇۋاپىق بولىدۇ. 40 - 50 - يىللاردا بۇ خىل ئۇسۇللار قوللانغان بولۇپ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان). ھەر دەرىجىلىك ھەر خىل تۈردىكى مەكتەپلەرنىڭ ئورۇنلىشىشى، قۇرۇلمىسى ۋە كۆلىمىنى ئاكتىپ ھالدا تەكشۈپ مائارىپ مەبلەغىنى مۇۋاپىق سەپلەپ، مەكتەپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. بىر قىسىم ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ قوشۇلۇپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش ياكى بىرلىشىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش لايىھىسىنى ئىستىدال تەتقىق قىلىپ، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ شىمالىي شىنجاڭغا مەركەزلىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىرلا ئالىي مەكتەپ بولۇشتەك ئەھۋاللارغا قارىتا كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى، قەشقەر تىببىي مەكتەپلىرىنى نۇقتىلىق ھالدا ياخشى باشقۇرۇپ، شۇ ئاساستا جەنۇبىي شىنجاڭ داشۆسى، جەنۇبىي شىنجاڭ تىببىي شۆبىمىنى تەدرىجىي قۇرۇپ چىقىش كېرەك. تەييارلىق مائارىپى ۋە خەنزۇ تىلى بويىچە تەربىيىلەشنى كۈچەيتىش كېرەك. تىل توسالغۇسى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار پەقەت شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە، مەركىزىي مىللەتلەر داشۆسى، غەربىي - شىمال مىللەتلەر شۆبىمىنى قاتارلىق مەكتەپلەردىلا ئوقۇۋاتقان بولسىمۇ، نۇرلىرى ئاز، دائىرىسى تار، سۈپىتى يۇقىرى بولمىغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ماتېرىياللارنىلا ئوقۇيدۇ. تەييارلىق مائارىپ بولسا ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇش شارائىتىنى يارىتىپ بەردى. نۆۋەتتە دۆلىتىمىزدە 14 مىللەتلەر شۆبىمىنى بار بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار پەقەت ئىككى شۆبىمىدىلا ئوقۇيالايدۇ. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭ ئەكسىچە بولماقتا، مەسىلەن، خۇيزۇلار 14 مەكتەپنىڭ ھەممىسىدە ئوقۇيالايدۇ. موڭغۇللار يەتتىسىگە كىرىپ ئوقۇيالايدۇ. زاڭزۇلار ئالتىسىگە كىرىپ ئوقۇيالايدۇ. شۇڭا بۇ خىل نامۇۋاپىق مائارىپ تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە تەييارلىق مائارىپ ۋە خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشنى كۈچەيتىپ، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرىغا ئىچكىرىدىكى تېخنىمۇ كۆپ مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇش پۇرسىتىنى يارىتىپ بېرىشىمىز كېرەك. (4) بىرەر مىللەتكە نىسبەتەن بەلگىلىك ئاھالە ئۆلگىسى بولۇشى كېرەك. بۇ پۈتۈنلەي بولۇق. بىراق پىلانسىز تۇغۇش مىللىي مائارىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات، ئاھالە ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتىرىلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە پايدىسىز، شۇڭلاشقا ھازىر بۈرگۈزۈۋاتقان پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش، نوپۇسنىڭ قارىغۇلارچە كۆپىيىشىدىن ساقلىنىش، كېچىكىپ توي قىلىپ كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيىلەشنى تەشەببۇس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش، يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توي قىلىشىنى توسۇش كېرەك. يېزا ئىچىدە قۇدا بولۇشنىڭ زىيىنىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، ئىرسىيەتلىك ۋە تۇغما كېسەللىكلەرنىڭ يامرىشىنى ۋە تارقىلىشىنى قاتتىق كونترول قىلىپ، ئىچكىلىك سۇ ۋە سەھىيە تازىلىقىنى ياخشىلاپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى يۇقىرى كۆتىرىش لازىم.

مۇشتىرىلار دىققىتىگە:

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ بىرى. بۇ ژۇرنال ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك 107 ئىلمىي جەمئىيەت ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىكى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىلىرىگە قاراشلىق ئالىملار گۇرۇھىنى ئارقا تىرەك قىلغان ھالدا پەلسەپە، مائارىپ، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، پەن - تېخنىكا، دىن، ئەخلاق، باشقۇرۇش، تالانتشۇناسلىق، ئارىلىق پەنلەر بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە ماياك بولىدىغان كەشپىيات، ئىختىرالارنى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئىخچام تونۇشتۇرۇپ، ئىلىم - پەننى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم بىر بىلىم مۇنبىرى. ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىرى ئالىملار ۋە ئەمەلىي خىزمەت تەجرىبىلىرى مول بىلىملىك رەھبەرلەردىن تەركىب تاپقان، ئۇلار ئادەمنىڭ سۈپەت - ساپاسىنى نىشان قىلغان ھالدا سىزنى دانايى - دانىشمەنلەر، پەيلاسوپ - مۇتەپەككۇرلار، پىرى - ئۇستازلار، ھەقىقەت ئىلىم چولپانلىرى، سەنئەتكارلار، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پىسخولوگلار بىلەن ئۆلپەتلەشتۈرۈپ، قەدەدىڭىزنى رۇسلاپ زامانىۋى قەدەم بېسىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ. بىز سىزنىڭ بۇ ژۇرنالنى زېرىكمەستىن بىر يىل ئوقۇپ بېقىپ، ئاندىن بىر يىكىر بېرىشىڭىزنى سورايمىز! ژۇرنالىمىزنىڭ بىر يىللىق سانلىرىغا 16.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانغا 4.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغايىسىز. ئەگەر مۇشتىرى بولۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئوقۇرمەنلەر بولسا، يىللىق توپلامغا 30 يۈەندىن پۇل ئەۋەتسەڭلار، پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىمىز.

ئادرېسى: ئۈرۈمچى «يەنئەن» يولى 46 - قورۇ
«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى
ئالاقىلاشقۇچى: ليۇسۇچىڭ، تېلېفون نومۇرى: 2862025

《新疆社科论坛》全国公开发行

شۇ ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشىر ئەپكارى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
مەملىكەت ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 1/CN65-1147
پوچتا ئارقىلىق مۇشتىرى بولۇش نومۇرى: 58-137
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا
مۇشتىرى قوبۇل قىلىنىدۇ. باھاسى: 4.00 يۈەن
ئورنى: ئۈرۈمچى يەنئەن يولى 46 - قورۇ پوچتا نومۇرى: 830001
تېلېفون 2861273 تېلېگرامما: 3027
مۇقاۋىنى ئوبۇلقاسم ئەمەت لايىھىلىگەن